

**A NAGY, A VÁRT,
RETTEGETT JÖVENDŐ**

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

**A NAGY, A VÁRT,
RETTEGETT JÖVENDŐ**

**TANULMÁNYOK A XIX. SZÁZADI
MAGYAR IRODALOMRÓL**

**TEMPEVÖLGY KÖNYVEK 17.
BALATONFÜRED 2015.**

Támogatók:

Balatonfüred város önkormányzata

Nemzeti Kulturális Alap

Tempevölgy könyvek 17.

Megjelent
a Balatonfüred Városért Közalapítvány
kiadásában

Felelős kiadó:
MOLNÁR JUDIT
alapítványi elnök

Szerkesztette:
TÓBLÁS KRISZTIÁN

Korrektor:
BURZA PATRÍCIA KÁRMEN

A címlap
MELEGH GÁBOR
Hedvig című
rézkarcénak felhasználásával készült.

Nyomdai előkészítés: Seleris Project Bt.

Nyomda: OOK PRESS Kft., Veszprém
Igazgató: SZATHMÁRY ATTILA

ISBN 978-963-9990-32-6
ISSN 2061-8603

ELŐSZÓ

Történelmével, múltjával egy nemzet leginkább akkor szokott foglalkozni behatóan, amikor a jövőt fürkészi. Leginkább a reformkor irodalmáról, történelemtudományáról és publicisztikájáról mondhatjuk el ezt és még egy másik, ma már történeti távlatban látható korról szólva bizonyos prófétai hangokat vagy látványokat kiemelhetünk – az első világháború előtti magyar szellemi életre gondolok –, de éppen a közbeszédben megrögzött kifejezés, a boldog békeidők mutatja, hogy a kortársak nagy többsége gyanútlan volt. Azt hitte, hogy eljött az aranykor vagy legalábbis annak valami szerényebb változata, és ezért nagyon hamar felruházta – amikor már elmúlt visszahozhatatlanul – Ferenc József korát ezzel a boldog békeidők, aranyfüsttel befuttatott álmával. Legjobban talán Krúdy 1919 után írott regényei ragadják meg ezt a hihetetlen kettősséget. Ő különben természetesen egyike volt azoknak, akik prófétai lélekkel sejtettek valamit a jövőből.

Visszatérve a reformkorra, azért választottam néhány tanulmányomat ebbe a kötetbe, mert tárgyuknál fogva úgy éreztem, hogy illik hozzájuk a Vörösmarty *Hedvig* című legendájából választott kötet cím. Ez a költemény a magyar költészet egyik páratlan, még Vörösmarty életművében is egyedül álló gyönyörűsége és kincse. Hedvig, a címszereplő, úgy beszél benne, hogy megszólaltatja magát a *Bibliát*, tehát a próféciákat és a jövendöléseket. A jövőt, a végső jövőt, az emberiség végét, az Apokalipszist. Vagyis a végidőt is föltáró *Bibliát*, a *Könyvet*, a *Könyvek könyvét* szerepelteti a magyar nagyság és a magyar nemzeti kultúra összefüggésében. Tehát amikor arról a rettegésről beszél, amit e kötetem címében is idézek, akkor természetesen azt látjuk, hogy míg az emberiség sorsát föltáró és eligazító könyvet olvassa a gyönyörű királylány, akkor a tanulság, amelyet ő maga és az olvasó is levon ebből a történetből, az a mi nemzeteink, azaz a magyar és lengyel nemzet történetéről szól. (Hiszen mint tudjuk, Nagy Lajos magyar-lengyel birodalmát kétfelé osztva két lánya örökölte, Mária Magyarországot, Hedvig pedig Lengyelországot; tehát a lengyel és a magyar nemzet jövőjére vonatkozik a bibliai jóslat.)

Idézzük ezt a szakaszt:

A királylány csendes ámulattal
Ült azonban: a szent könyv előtt
Nyíltan állt, s a vérivó magyarnak
Régi nyelvén új csodát beszéle.
A teremtés titka, isten, ember
S a világ valának följegyezve
Szent soraiban, és az élet álma:
A nagy, a várt, rettegett jövendő,
Melyre holtak sírból fölriadnak,
S földdel a magas menny összerendül;
Végbiró pedig lesz a nagy isten,
S jót, gonoszt a szív szerint ítélend:

(*Vörösmarty Mihály: Hedvig*)

Vagyis a világvége és az utolsó ítélet, s akkor ezzel a két sorral fejeződik be ez a szakasz:

Mindezek s több fel valának írva,
S Hedvig olvasá a szent igéket,

(*Vörösmarty Mihály: Hedvig*)

Tehát ennek a versnek az idézése emblémaszerű nem csupán azért, mert tárgyánál fogva a valóban tragikus és az Apokalipszissal sokban hajazó vég, sors várt a magyarra is, a lengyelre is. És éppen a lengyelek 1846-os, a galíciai felkelés utáni irtózatot, Bécs által kitervelt kiirtása vonatta le azután Vörösmartyval azt a tanulságot, amely *Az emberek* című versében áll. Irtózatot tanúságul:

Nincsen remény! nincsen remény!

(*Vörösmarty Mihály: Az emberek*)

De nemcsak ezért választottam, hanem azért is, mert magának a versnek a forrásvidéke pontosan ebbe a mélyrétegbe hatol. És az én tanulmányaim azok – kevés kivételtől eltekintve – egy dolgot mindig igyekeznek megvalósítani: hogy amennyire filológiaiilag lehetséges, a források megengednek, az ember piciny tu-

dása a tények hatalmas, gigászi erdejével szemben megengedi, igyekszem ezen klasszikusoknak, akiket egész életemben igyekeztem olvasni és magyarázni, a forrásaihoz eljutni. Ahhoz, hogy akár történelmileg, akár irodalmilag kik vagy mik ihlették Aranyt, Petőfit, Vörösmartyt és így tovább.

Hedvignél két hiedelem fonódik össze, és az, hogy milyen rettenetes jövő várt rájuk és ránk, azt mi sem mutatja jobban, hogy az egyik legjobb magyar kritikai kiadás, a Vörösmarty kritikai kiadás, amelyet Horváth Károly és Tóth Dezső szerkesztett és rajtuk kívül még sok filosz dolgozott benne; a második kötetében, amelyet az általam nagyon szeretett és tisztelt Horváth Károly professzor szerkesztett. Ő azonban ebből a két szálból egyet meg sem említ az általa készített II. kötetben, amely Vörösmarty Mihály kisebb költeményeit tartalmazza, ez a második kötet, az 1827-1839-ig írott verseket tartalmazza ez a kötet, amely 1960-ban jelent meg. Nem csoda, hogy nem említi. Természetesen – őt ismervén – nem saját maga vágta ketté gondolatmenetét, amely a verset csak úgy magyarázza, ha mind a két szálra figyelünk, tudatlanság sem akadályozta meg benne, tudniillik tudott lengyelül. Nem. Itt politikai cenzúrával, aljas politikai cenzúrával van dolgunk. Arról van szó ugyanis, hogy nem csupán az a Hedvighez fűzött legenda forrása, amelyet ő föltár az *Utószóban*, hogy tudniillik Horvát István, a „nagy délibábos”-nak nevezett történész, aki különben tanára is volt Vörösmartynak, egy könyvében, amelyet 1815-ben írt és amelynek címe *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak védelmeztetések a nemzeti nyelv ügyében*. Ez egy vitairat, Pesten jelent meg 1815-ben Trattner János Tamásnál, egy vitairat, amelyben a szerző Schwartner Mártonnal szembeszállva, őt cáfolva igyekszik kimutatni, hogy a magyar nyelvrodalmi használata sokkal régebbi, mint Schwartner véli. Horváth tudniillik azt hiszi, hogy a *Bécsi Kódex* akkor általa megismert és alaposan tanulmányozott példánya tartalmazza azt a magyar *Biblia*-fordítást, amelyet nem más készített, mint Hedvig királynő, későbbi lengyel királynő. A tudomány már akkor, Horvát ezen állítását kritikával fogadta, ez a kritikai kiadásból kiderül, elsősorban Toldy Ferenc kételkedett, és a mai közvélekedés egyértelműen az, hogy ez az úgynevezett *Huszita Biblia*. Tehát későbbi keletkezésű, mint Hedvignek lehetne tulajdonítani. Vörösmarty azért ezt a vélekedést fel tudta használni, vagyis hogy egy régi magyar *Biblia*-fordítás létezett, s azt ráadásul egy olyan főrangú személy, mint maga a királynő fordította vagy fordíttatta. Ő természetesen azt a változatot fogadja el, hogy maga a királynő volt olyan tudós, hogy lefordította. No de ez csak a fele. És aki elolvassa a verset az látja, hogy Hedvig azzal érdemli ki Gábiel arkangyal csókját, akit úgy küld el az Úr a földre, hogy csókolja meg azon leányok ajkát, akiknek szerelem lobog a szívében. Szegény Gábiel kétségbeesik, mondván, hogy akkor soha az életben nem látják egymást az Úristennel, mert minden lánynak szerelem lobog a szí-

vében. Rengeteg lány van, ilyen, olyan, amolyan, de ha azokat neki mind végig kell csókolnia, akkor többé ő a Mennysországot nem látja. Az Úr elmosolyodik és mondja, hogy ne féljen, mert csak olyan lánykákat szabad megcsókolni, akik egyúttal tiszta dolgokat fontolgatnak a szívükben. Ugye? Tehát akkor látja Gábiel, hogy ezzel a válogatással talán még viszontlátja „Fényhazáját”:

S Gábor angyal, bár ohajtsa lelke,
Fényhazáját meg nem látja többé.”
Így felelt a fényes Gábor angyal.
Mosolyogva monda rá az isten:
„Mely leánynak szíve rejt szerelmet,
Gondolatja mégis feddhetetlen,
S tiszta, szent és tetszhető az égnek:
Arra szálljon csókod áldomásul.”

(Vörösmarty Mihály: *Hedvig*)

Az angyal akkor nekiindul, reménykedve. És akkor találja meg különböző csodás előjelek révén – Hedviget. A királylány életre szóló döntés előtt áll: hozzámenjen-e kéréséhez, a még pogány litván nagyfejedelemhez, Jagellóhoz, aki cserébe felajánlotta, hogy egész népét, a harcias, vad és a nagy területen uralkodó litván népet, amely addig pogány volt, az utolsó pogány nép egész Európában, megtéríti, keresztvíz alá hajtja és ezáltal a keresztény közösséget, a *Respublica Christianitatis* vagy *Christianát*, világiasabban szólva Európát halhatatlanul nagy területekkel terjeszti ki kelet felé. A királylány tehát tulajdonképpen hittérítői szerepet vállal azzal, hogy hozzámegy a litván uralkodóhoz és miután már megismerte, sőt magyarul, anyanyelvén is olvashatta a *Bibliát*, amelyet ő maga fordított, lenyűgözi a feladat nagysága, és elhatározza, hogy akkor a lengyeleknek is fog egy *Biblia*-fordítást készíteni, amelyben a lengyelek, akik már régebben keresztények, saját nyelvükön olvashatják a *Szentírást*, a litvánokkal együtt, akik csak most veszik fel a keresztiséget. A jövő tehát: egy nemzetet megmenteni az örök életnek. Itt nem kevesebbről van szó; egy olyan nemzetet, amelyet majd az utolsó ítéletkor aszerint fog megítélni, hogy milyen normák szerint élt, hogyan viselkedett. És hogyha kereszténnyé válik, akkor van esélye, hogy nem hull a semmibe, nem hull az örök halálba. Tehát ő tulajdonképpen ily módon föláldozza a személyes boldogságot, honleányi kötelességből rászánja magát, hogy örökre elhagyja hazáját. Elfogja őt az apokaliptikus látomás fensége és úgy gondolja, hogy kiterjeszti a *Biblia* által kínált üdvösséget a saját népe után most egy másik népre is, hiszen férje mellett ő lesz Lengyelország társuralkodója.

A litván nagyfejdelmet megválasztják, megkeresztelkedik – a keresztségben az Ulászló nevet kapja – keresztvíz alá hajtja a népét, megválasztják lengyel királynak, Hedviggel boldogan él, amíg Hedvig fiatalon meg nem hal. Tudjuk azt, hogy Hedviget az a lengyel pápa avatta végleg szentté – addig boldogként tisztelték –, aki mindig nagy tisztelője volt, s akkor megint ott vagyunk 1960-ban, a kritikai kiadás megjelenésének időpontjában. Miért nem szabad arról beszélni abban a korban, hogy milyen lengyel vonatkozásai vannak ennek a versnek? Miért nem volt szabad, miért kell erről az egész lengyel ügyről egy árva szót nem szólni az apparátusban? Régebbi tanulmányaimban, főleg a *Szózatnak* az előtörténetét boncolván ki is mutattam, hogy hogyan hatott a lengyelek érdekében folytatott magyar országgyűlési felszólalások retorikája, elsősorban Deák Ferenc retorikája az egész *Szózatra*. Tudniillik Deák indulatosan kikelt egy olyan konzervatív országgyűlési követ ellen, aki azt mondta, hogy nem kell törődni a lengyelekkel, minden nép ki fog úgyis egyszer pusztulni, egyik följön, másik lehanyatlik, mit kell azzal törődni, sírba szállnak, ennyi és kész. És akkor Deák azt mondja, hogy igen, lehet, hogy minden népre ez a sors vár, de akkor a többi néptől várjuk el, hogy legalább a sír szélén ne nevéssen rajtuk és ne gúnyolja őket, hanem ejtsen értük könnyet. Tehát a *Szózatnak* a nagy záróképe itt ebben a deáki replikában gyökerezik. Ezt természetesen Horváth Károly tudta. És tudta természetesen a másik szerkesztő is, aki az Összes művek társszerkesztője, Tóth Dezső, csak hát Tóth Dezső, aki a mi Intézetünkben kezdte pályáját, eredetileg jezsuitának tanult, aztán megnősült, otthagya a noviciátust, és mint neofita kommunista lett természetesen, nagyra is vitte szegény, volt kulturális miniszterhelyettes, volt kulturális főosztályvezető a pártközpontban, és hát gyakorlatilag be kellett töltenie a maga szakmájában, az irodalomtudományban a legfőbb cenzori szerepet. Ez irtózatos szerep. Ne felejtjük el, hogy Vörösmarty életrajzának a második kiadásából még csak a Sztálin idézetet se húzta ki.

Visszatérve tehát nyilvánvaló, hogy itt cenzori beavatkozás történt. Miért? És akkor most jön, ami a legfontosabb. Długosz a nagy lengyel történetíró, aki élt is Magyarországon, I. Ulászló király kíséretében jött, mint udvari papja és történetírója, Długosz azt írja, hogy mikor megérkezett Lengyelországba Hedvig, akkor ő maga kezdte el fordítani vagy fordíttatni lengyelre a *Bibliát*. Ez a lényeg. És hogy ez a fordítás megvan, azt viszont a magyarok tudták. Erről a legfontosabb tanulmányt Harsányi István írta a *Magyar Könyvszemle* 1909-es évfolyamában három részben, amelyből kiderül, hogy a *Sárospataki kódex* néven ismert legrégebbi lengyel *Biblia*-fordítás, amelyet az eredetiből Patakon lemásolva már a XIX. században kiadtak a lengyelek mint hallatlanul becses nyelvemléket. A kutatók egy része Długosznak hitelt adott, s azt mondták, hogy ez a sárospataki szöveg azonos a Hedvig által fordított vagy fordíttatott lengyel *Bibliával*. Ezt Vörösmarty is tudta természetesen, tehát ő ezért kap-

csolja össze a magyar *Bibliát* meg a lengyel *Bibliát*. A magyar sorsot és a lengyel sorsot. A magyar végzetet és a lengyel végzetet. Ez a végzet viszont folyamatosan működött. Úgyhogy, amikor 1944-ben a Vörös Hadsereg „fölszabadította” Magyarországot, akkor jött vele egy különleges csoport, amely végigra-bolta Magyarország műkincseit. Kezdték Sárospatakon, elszállították az egész könyvtárat. Biztos, ami biztos. Nagyon sokáig letagadták, később Budapestre jöttek és itt – függetlenül attól, hogy ezt esetleg, akár magánosok, akár kivég-zett vagy megölt zsidók tulajdonában vagy akárkié is volt – a bankok széfjei-ből szedegették ki az összes képet és rengeteget a mai napig a Puskin Múzeum-ban mint hadizsákmányt mutogatják. A sárospataki könyvtárat, azaz a könyv-tárnak egy részét aztán pár éve visszaadták, mint tudjuk. Óriási örömeinkre így tért vissza például az egyetlen példányban megmaradt könyvecske, amit Bal-lassi Bálint fordított szülei vigasztalására, a *Füves kertecske*. (Kőszeghy Péter derítette fel a történetét, és adta ki hasonmásban.) Magának a könyvtárnak a sorsáról és viszontagságairól pedig Monok István és egy Genijeva nevű orosz kutató adtak ki Moszkvában 2008-ban egy nagyon érdekes tanulmánygyűjte-ményt, amelynek – oroszul van – magyar fordításban következő a címe: *A sá-rospataki gyűjtemény és az ő fejlődésének története Magyarországon*.

A *Sárospataki kódex* viszont nem jött vissza. Azt sem tudjuk hol van. Eltűnt. El-vezett. Szárnyra kelt. Természetesen, mivel a lengyeleket másképp utálják, mint a magyarokat, mert mi nem vagyunk szlávok. Tehát minket másképp gyűlölnék, mint a testvéreiket. Az igazi, a Káin meg Ábel közötti testvéri szeretet, amely moz-gatja a világtörténelmet, Vörösmarty is tudta ezt az emberiségről:

A testvérgyűlölési átok
Virágzik homlokán;

(Vörösmarty Mihály: *Az emberek*)

Magyarul, a *Sárospataki kódex* jelenleg nem létezik. Talán nem tüzelték el, csak páncélszekrényben dugdossák vagy valami földalatti raktárban.

Még egy kanyar visszafele, 1910-ben, amikor részletesen és utoljára a helyszí-ni tanulmányozás alapján Harsányi István – még mint sárospataki illetőségű ta-nár – azt mondja, hogy más lengyel történészek és nyelvészek viszont úgy véle-kednek, hogy nem Hedvig volt az, hanem Ulászló második felesége, Zsófia. Má-sok azt mondják, hogy még Hedvig kezdte el és az ő halála után Zsófia folytatta. Mindegy, mindenképpen teljességgel ez a hiedelem vagy hagyomány. Długosznál egyértelműen Hedvig szerepel, és Długosz tekintélye óriási volt, olyan, mint ná-lunk Thuróczi Jánosé meg Bonfinié. Tehát annak alapján a reformkorban nyu-godtan hihette bárki a Hedvigre, mint fordítóra vonatkozó hagyományt igaznak.

Ezenfelül pedig meg is értette mindenki, hogy ez a vers politikai és történetfilozófiai üzenetet is hordoz. A legenda tündéri, minden elemzője kiemeli, hogy páratlan és hallatlanul tündéres – gondoljunk a *Csongor és Tündére* vagy bármi másra –, az egész tündéres életművön belül is egyedülálló a szépsége és a naiv hangja, ennek ellenére mégis tartalmazza azokat a legfontosabb filozófiai és politikai eredményeket, rettegéseket és félelmeket, amelyek a reformkor emberét, a realistától vagy a földhözragadt publicistától a legnagyobb váteszig lelkesítették Magyarországon. Ez a könyvemnek a fő gondolata.

A címlap magyarázatára térek még rá egy percre, hogy érzékeltessem, hogy miről van szó. A címlap egy olyan, ma Szerbiához tartozó városban született festőnek, Melegh Gábornak a műve, aki egészen fiatalon (1801-től '31-ig élt), halála előtt egy évvel festette azt a képet, amelynek rézmetszetű másolata ékesíti az *Auróranak*, Kisfaludy Károly folyóiratának az 1830-as évfolyamát. Ebben jelent meg eredetileg a *Hedvig*. Gyönyörű kép, tudni kell, hogy ez a fiatalon elhunyt festő, akinek három művét őrzi a Magyar Nemzeti Galéria – köztük egy gyönyörűséges portrét Franz Schubertől, akinek a kutyája hűségesen ül a lábánál – a nazarénusok, a Rómában élő német nazarénus festőknek, a Szent Lukács Társaságnak a tanítványa és társa volt egy ideig; úgy, mint a másik magyar, akit sokkal jobban ismerünk, Szoldatits Ferenc, aki aztán Rómában telepedett le, és az ő életműve sokkal ismertebb. Melegh Gábor úgy ábrázolja a királyleány szobáját, hogy a vérivó magyarok, tehát a régi magyar királyok képei a falon lógnak. Történetileg ez hihető, tudjuk azt, hogy Nagy Lajos, aki ükunokája V. István királynak, tehát aki anyai ágon egyenesen az Árpádoktól származik, nagyon büszke volt az összes magyar szentre, és Olaszországban az egyik legpáratlanabb műemlék együttes az a Donnaregina templom Nápolyban, amelyet Magyarországi Mária királynő, Nagy Lajos dédanyja építtetett és díszített föl, és amely tartalmazza az összes magyar szentnek az arcképét, akikre a királynő nagyon büszke volt. Tehát maga Róbert Károly, mikor végre elnyeri a koronát annyi viszontagság után, akkor Simone Martinival, a kor legnagyobb festőjével festeti meg a magyar szenteket Assisiban az altemplomban. Tehát teljességgel helyes, hogy itt a festészet is szerepel, háttétként, hogy úgy mondjam, mert hiszen egy festő ábrázolja most a költőnek a művét. Tehát ott van a királylány, már előtte egy kézirat, azon dolgozik egy tollal és előtte nyitva nyilván a latin nyelvű *Biblia*. De az is lehet már, ezt nyitva hagyja a vers, hogy az már a magyar nyelvű kódex, amelyet ő készített és abból már lengyelül próbálkozik az előtte fekvő pergamenlapon. És háta mögött pedig leszáll az angyal, boldogan, mert végre talált méltó hölgyet arra, hogy az isteni megbízatást teljesítse. Ez egy fantasztikus kompozíció, itt az Angyali Üdvözlésnek a tematikája fordul át nemzetibe.

És mi a vége? A legszomorúbb sor, amit valaha írt Vörösmarty – a csókról szóló utolsó szakaszt olvasom. Mi az áldozat, amit elfogad az angyal jelenlétében, de

az még nem szól neki, mert hiszen a királylány az íróasztal felé fordul és a kép is így ábrázolja, mert Gábor, az angyal lebeg a háta mögött, ő tehát az ihletet részben már az isteni üzenetet közvetítő angyaltól kapja, de még nem tudja. És annak tartalma nem volt, csak a tisztaság. A tisztaság és a szerelem együtt. Tehát ész és szív együtt: ennyi volt Isten feltétele, amikor utasította az angyalt. Az üzenet konkrét tartalma annyi, hogy elhagyja hazáját, vállalja az idegenbe költözést, vállalja az ismeretlen férjet, azért, hogy – és itt jön ez a gyönyörűség, ahogyan gondol Ulászlóra, a litvánra:

S én kitérom a csodák világát
Ifju, hős, de még vad nemzetednek?
Durva nyelve, melyen eddig a düh,
S a harag vad győzödelme hangzott,
Általam most szent igékre hajland;
A teremtés titka és az üdvé
Nem leendnek messze föld virági;
Szent körökbe mindenik betérhet,
És az élet fájáról gyönyörrel
Dús, öröklő éveket szakaszthat.”

(Vörösmarty Mihály: Hedvig)

Vagyis az életének a feltétele, hogy legyen keresztény, mert különben elpusztul. A kereszténység ugyanis nem valami egzotikus növény, hanem minden nemzetre vonatkozik. Az élet fájáról szakítható öröklő évek pedig magát a mennyei örök életet jelentik. És akkor:

Gondolá, és elfogadta szíve.

(Vörösmarty Mihály: Hedvig)

Ennél a sornál megint Máriára kell emlékeznünk, mint ahogy Mária is először megriad, aztán belenyugszik abba, hogy Isten mire választotta ki őt.

És akkor most jön a vég, amelyről mondtam azt, hogy hasonlíthatatlan szép és hasonlíthatatlanul szomorú:

Szárnylebegve függé Gábor angyal
Vállain a szép királyleánynak,
S kedvteléssel, s üdvözült gyönyörrel
Néze által rá, s a szép sorokra.

Majd hogy el lön a szándok fogadva,
A leányra áldó csókja szállott;
Égi ajka, mint a gyenge szellő
Lágyan ére legszebb földi ajkat,
S csattanása, mint ezüstharangé,
Mondhatatlan kedves és muló volt.

(*Vörösmarty Mihály: Hedvig*)

Azt hiszem, ehhez nem kell kommentár. Tehát a legtisztább, legszentebb erőfeszítés is, amely a nemzetek életben tartására, amely egy nemzetnek vagy több nemzetnek ez esetben az életben tartására, az örök élettel való megajándékozására irányul, az mulandó. Tehát az a jutalom, amelyet kapunk az élettől, az mindig mélyen alul marad azon az áldozaton, amit hozunk a közösségért. Ezek a gondolatok, mint tudjuk, enyhén szólva ismerősek más Vörösmarty-versekből is. Tehát nem kell különösebben utalgatnunk rájuk. Elég annyi: talán az élet munkáinkért nem fog fizetni semmivel... Emlékszünk rá, ez a *Gondolatok a könyvtárban* című versben található.

Ha az ebben a kötetben összegyűjtött szerény tanulmányaim valamelyest hazajznak ehhez a gondolatmenethez, akkor talán nem írtam őket hiába vagy mondjuk nem gyűjtötte össze őket a kiadó kötetbe hiába. Amely összegyűjtésért és munkáért egyébként nagyon hálás vagyok Burza Patrícia Kármennek, Tóbiás Krisztiánnak és Cserép Lászlónak.

GÖRÖGSÉG ÉS RÓMAISÁG A XIX. SZÁZAD MAGYAR IRODALMÁBAN

Majdnem lehetetlen feladatra vállalkozik az, aki a mostani alkalom által megadott, szűkre szabott időben próbál akár csak nagy vonalakban beszámolni a XIX. századi magyar irodalom a görög, illetve a római mintákhoz való viszonyáról, azaz görögösségéről vagy rómaiasságáról, illetve latinosságáról. Ennek két fő oka van. Az első és legfontosabb talán az, hogy a XIX. század, különösen ennek közepe a legtisztább értelemben vett, tehát a minőség szempontjából kijelölt klasszikus korszaka az egész magyar irodalomnak, a legnagyobb költők, például Berzsenyi Dániel, Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor, Madách Imre, Arany János és a legnagyobb prózaírók, például: Jósika Miklós, Jókai Mór, Kemény Zsigmond kora. Márpedig – mondta az 1930-as évek elején az AILC hajdani elnöke, a francia komparatista Fernand Baldensperger: „Ha az egyetemes irodalomtörténet minden korszakát az akkor legvirágzóbb irodalommal képviseltetnők” – tudniillik egy elképzelt egyetemes világirodalom-történetben – „akkor a XIX. század közepe a magyar irodalom volna!”¹ Ennek megfelelően bizonyos szerzőkre éppen csak hogy utalhatok; dolgomat mindenesetre megkönnyíti, hogy jelen lévő kollégáim közülük soknak külön-külön előadást szentelnek. A második ok pedig az, a második nehézség abból fakad, hogy Magyarországon éppen eddig a korig, tehát a romantika koráig nem csupán az irodalom volt kétnyelvű, tehát magyar és latin, hanem a római história egyértelműen a „második nemzeti történelem” szerepét játszotta, mint ahogy ezt Hankiss János találóan megállapította.² (A mostani előadásomban tárgyalt témának olasz nyelven egyedül ő szentelt eddig egy kitűnő tanulmányt, amely Nápolyban jelent meg, a L'Orientale egyetemen 1938-ban.) Ezért teljesen természetes, hogy például Teleki László, aki később, az 1848-as forradalom idején Kossuth Lajos párizsi követe lesz, *Kegyenc* című tragédiájá-

1 Vö. „Ermanno Grimm, professore dell'università di Berlino, definisce Petőfi come il grande vate dell'umanità e dopo un attento esame pone in tal ordine la ceria dei poeti immortali: »Petőfi, Omero, Dante, Shakespeare, Goethe«.”: HANKISS, Giovanni: *Storia della letteratura ungherese*. Traduzione di Filippo FABER. Torino-Milano-Padova-Firenze-Roma-Napoli-Catania-Palermo, G. B. Paravia, 1936. 182. p.

2 HANKISS, Giovanni: *La latinità del genio ungherese*. Istituto Orientale, Napoli, 1938; vö. HANKISS János: *Európa és a magyar irodalom a honfoglalástól a kiegyezésig*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest, 1942. 230-259. pp.

ban úgy rajzolja a hanyatló Rómát, hogy az Magyarországot fesse, vagy Kemény Zsigmond, az egyik legkitűnőbb regényíró és politikai lapszerkesztő a kortárs angol politikusok arcképét is római ösképek nyomán rajzolja meg. Mivel a latin volt az ország hivatalos nyelve 1844-ig és a latin nyelvű iskolatípusokban tanultak száma viszonylag igen nagy volt, ezért körülbelül 3-400 ezer fős olyan potenciális olvasóközönnyel lehetett számolni Magyarországon, akik értették és értékelték a kortárs irodalom antik, görög és latin célzásait.³ Ennek a tényezőnek még egy elágazását figyelembe kell vennünk: ebben a korban hág a csúcsára Corvin Mátyás király korával és kultúrájával kapcsolatban a magyarországi reneszánsz irodalmi kultusza, ennek megfelelően az antikvitas és a klasszikus olasz irodalom és filozófia is tulajdonképpen ugyanazt a pozitív szerepet játssza a kortárs művekben;⁴ nem véletlen, hogy a már említett Kemény Zsigmond első regényében, amely az olasz kultúrájú XVI. század végi Erdélyben játszódik (*Gyulai Pál*), Pomponazzi és Suetonius neve egymás mellé kerül a regény főhősének történelemfilozófiai elmélkedésében, amely a magyar romantikus regényirodalom talán legtöbbet emlegetett monológja.⁵ Természetesen az olasz irodalom kultusza nem egy esetben összefonódott az angol romantika vagy késő-klasszicizmus olaszság-kultuszával a magyar recepcióban: elég arra utalni, hogy Arany János Pulci *Morgantéját* először Byron angol fordításában olvasta.⁶ Olyan feltűnő esetről is beszámolhatunk, ahol teljesen egybeolvad az ókori és a modern Itália. Petőfiről nem beszélhetek részletesen e helyen, de szerencsére Roberto Ruspanti kollégánk külön előadást szentel neki; vele kapcsolatban azonban igen frappáns példára hivatkozhatunk *Olaszország* (1848) című verse kapcsán. Fordításban az a különlegesség visszadhatatlan, külön kommentárt igényel, hiszen a XIX. századi Magyarországon elsősorban nem az Appennini-félsziget különböző államait hívták Olaszországnak, vagyis Itáliának, hanem az antik Itáliát! Amikor Petőfi tehát az 1848 eleji palermói forradalom kitörésének hírére *Olaszország* címmel ír verset és abban a Brutusok föltámadását ünnepli, akkor nem kevesebbet mond, mint hogy megkezdődött a

3 Vö. *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Szerk. BÍRÓ Ferenc. Argumentum Kiadó, Budapest, 2005. – A kor nagy hegeliánus filozófusa, így fogalmazta meg a klasszicizmus és a magyar nemzetiség kölcsönön összefüggését: „Így a klasszicizmus szinte belső történetté vált, s föl van véve már az irodalmi tudalomba, életbe; magával hozván és magában foglalván mindazt, mit a multidők költészeti műveltségéből öntáplálatára fölemészthetett.” *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból (Venticinque anni della letteratura ungherese)*. In: ERDÉLYI János: *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*. Szerk. T. ERDÉLYI Ilona. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 193-194. pp.; vö. KOROMPAY H. János: *A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*. Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, Budapest, 1998.

4 Ld. SOLT Andor: *Mátyás király a magyar szépirodalomban*. In: *Mátyás Király Emlékkönyv II*. Szerk. LUKINICH Imre. Franklin-Társulat, Budapest, 1940. 455-488. pp.

5 Ld. BARTA János: *Kemény Zsigmond*. In: KEMÉNY Zsigmond: *Gyulai Pál I*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1967. 5-90. pp.

6 Vö. MORVAY Győző: *Byron Magyarországon*. In: KOEPPPEL, Emil: *Byron*. MTA, Budapest, 1913. 295-399. pp.

régi Itália föltámadása, Olaszország ismét egységes állam lesz, méltó az antik, római előzményekhez. Ezt az üzenetet a korabeli olvasók egyértelműen kihallották a versből.⁷ Éppen ezért, ha az antikvitás lényeges, az irodalom eszméinek egészére kiható hatását vizsgáljuk ebben a korban, jobban járunk el, ha a görögség, a hellén hatás nyomait keressük. Ez ugyanis akkor is lényeges változásokat jelentett a görögök ihlette célok kitzúzése jegyében vagy a költők poézisében és ars poétikájában, ha – magától értetődően – összeötvöződött a félig-meddig nemzetinek érzett, magyarrá lett rómaiság követelményeivel.

Ungvárnémeti Tóth László (1788–1820) Kazinczy Ferenc korának legrejtelmesebb költői közé tartozik. Mivel görögül is írt kitűnő verseket, ezért egy ideig külföldön – elsősorban Németországban – nagy hírnévre vergődött, itthon azonban korai, hirtelen bekövetkezett halála után szinte teljesen elfelejtették költőként és értekezőként. „Feltámadása” egy kiváló, Európa-szerte híres klasszikafilológusnak, Kerényi Károlynak és a XX. századi magyar költészet óriásának, Weöres Sándornak köszönhető. Előbbi 1918-ban publikált tanulmányában elemezte Ungvárnémeti Tóth görög tárgyú tragédiáját, a *Nárciszt*,⁸ utóbbi pedig előbb egy 1943-ban publikált tanulmányában értékelte újjá és emelte a kor legnagyobbjai közé az elfeledett költőt,⁹ majd pedig a *Psyché* (1972) című híres regényének egyik hőségé avatta és e regény függelékében – részben átdolgozva – újraközölte válogatott verseit.¹⁰ (Megjegyzendő, hogy a szintén tragikusan fiatalon elhunyt Bódy Gábor filmrendező megfilmesítette a *Psychét* 1980-ban. A film külföldön is nagy sikert aratott, s így Ungvárnémeti neve újra divatba jött.)¹¹ Azonban csak a legutóbbi időben, azaz 2008-ban jelent meg összes műveinek kritikai kiadása; a vaskos kötet, amelyet Merényi Annamária és Tóth Sándor Attila rendezett sajtó alá, tartalmazza a görög verseket is, amelyeket Bolonyai Gábor adott ki.¹² Ezzel megteremtődtek a feltételek Ungvárnémeti Tóth László alapos vizsgálatához.

Ami a *Nárcisz* című tragédiát illeti, Kerényi Károly meggyőzően kimutatta,

7 Pl. Kölcsey Ferenc a görög filozófia itáliai iskoláját, azaz Püthagorasz iskoláját előbb egy latin szakszóval úgy hívja, hogy „italica secta”, majd magyarul úgy nevezi, hogy „olasz iskola”; ld. *Kölcsey Ferenc Kiadatlan írásai 1809-1811*. S. a r. SZAUDER József, BÁNHEGYI György, SZAUDER Józsefné. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 91. p.; *KÖLCSEY Ferenc Levelézés I. 1808-1818*. S. a r. SZABÓ G. Zoltán. Universitas Kiadó, Budapest, 2005. 347. p.

8 KERÉNYI Károly: *Görög tragédiánk*. In: Egyetemes Philológiai Közlöny, XLII. évf. (1918) 1. sz. 42-51. pp.

9 WEÖRES Sándor: *Egy ismeretlen nagy magyar költő: Ungvárnémeti Tóth László (1788-1820)*. In: *Diárium*, IV. évf. (1943) 12. sz. 271-274. pp.

10 WEÖRES Sándor: *Psyché: Egy hajdani költőné írásai*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1972. 176-236. pp.

11 Vö. BÓDY Gábor: *Egybegyűjtött filmművészeti írások I.* Szerk. ZALÁN Vince. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006.

12 *Ungvárnémeti Tóth László Művei*. S. a r. MERÉNYI Annamária – TÓTH Sándor Attila. A görög szövegeket kiadta BOLONYAI Gábor (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, IX.) Universitas Kiadó, Budapest, 2008.

hogy tévedtek mindazok, köztük Toldy Ferenc is, akit a magyar irodalomtörténet-írás atyjaként szoktak tisztelni, akik úgy vélekedtek, hogy a darab tisztán az athéni klasszikus tragédia szellemét leheli. Ezzel szemben – érvel Kerényi – mind tematikája, mind drámai felépítése, mind nyelve a hellenisztikus kor alexandriai költészetéből merít ihletet; tárgyilag főforrása Ovidius (a Narcissus-mítoszra nézve); de befolyásolta és felosztására mintául szolgáltak a svájci német költő Bodmer *Ádám halála* című idillje, sőt Metastasio melodramái is.¹³

A tényleges klasszikus görög irodalom lényegének újraértékelésére és a magyar irodalom fejlesztésében való felhasználására tehát nem e tragédiához kell fordulnunk, hanem legfőképpen Ungvárnémeti Tóth értekező prózájához, tanulmányaihoz. Például 1818-ban kiadott görög verseinek *Előszavában* így ír:

„Az elmének egy olly természetszülte ingere [indítéka] vagon, melly őt soha sem hagyja vesztegleni, annyira, hogy ismertetünk [tudásunk] minden öszveségének, ha valamint [akár csak ha] a' folyók zuhanó [vízesés] vagy patak által, többé nem szaporodhatnék, legalább tenger képen, körben kellene forgani. Hibáznak azért mind Homérnak, 's Sokratesz védlelkének [daimonionjának] imádói, mihelyest az újabb világ előmenetelét tagadják; mind azok, kik a' régiséget mint hiú, 's babonával teljes századot egészen megvetik. A' bölcsnek szemében úgy jelenik meg az egész emberiség, mint önnön ő maga [saját maga], kinek különböző élet-szakasziban, különböző jelességi vagynak. [Kiemelés tőlem, Sz. L.] A'mit Püthagorásznak nevezetes aranyversei:

Ellágyult szemeid álomra ne húnyjanak addig,
Míg nem nappali tetteidet meghányod eszedben:
Mentem é többre? miket végeztem? mennyi maradt el?

csak egy napra 's egy személyre szorítanak: én azt részint kiki nagyobb életkorának, részint az emberiség folyó századának vizgálatjára terjeszteném. Mi kevés férfiú fűzött koszorút mult tavaszának bájló virágiból! Hány öregnek görbültek meg vállalai az aggság ónsullya alatt, a' nélkül, hogy számot vetne magával az érett kornak gyümölcsiról! Be sokan élnek úgy, mint az Ovid mennykőütötte nyomorultja, ki életéről semmit sem tudott! De szinte [szintén] olly szükséges rokonságba tenni magunkat az egészszel is, akár értjük ezen nemzeti eredetünket, akár öszveséggel az emberiséget.”¹⁴

Véleményem szerint az itt megpendített gondolat a legelső megjelenése a magyar irodalomban annak a költészetté, sőt drámaköltészetté valorizálható történetfilozófiának, amelynek végső következtetéseit Madách Imre vonta le, amikor

13 KERÉNYI Károly: i. m.

14 Ungvárnémeti Tóth László *Művei* i. m. 347-348. pp.

Ádám, tehát egy ember történetébe sűrítette az egész emberiség történelmi tragédiáját.¹⁵

Szintén 1818-ban jelent meg a *Tudományos Gyűjtemény* című folyóiratban a görög irodalomra vonatkozó legfontosabb tanulmánya: *A' Költőnek remekpéldáiról* [mintául szolgáló remekíróiról], különösen *Pindarról, 's Pindarnak Versmértékiről*. Ebben arra a megállapításra jut, hogy jelenleg a magyar irodalom éppen olyan állapotban, éppen abban a történelmi helyzetben van, mint hajdanában Róma volt akkor, mikor figyelme a görög irodalom és kultúra felé fordult, hogy megteremtse sajátját. Idézem:

„A' Magyar épen ilyen állapotban vagyok: mert bár kellettek (sőt voltak a' história szerint) vitéz Attilánk, 's Árpádunk mellett Költők is, kik azoknak fejedelmi asztalaiknál, valamint [akárcsak] Pindar Hierónál, az erőt, 's a' derékséget énekekben magasztalnák; nem dicsekedhetünk semmi olyan maradványokkal, mellyek nemzetünk gyermekkorát bélyegeznék [gyermekkorának bélyegét viselnék]: eltörölték azokat Európának tudatlan századi! De azért semmivel sem vagyunk alább egyéb szomszédainknál, kik többnyire ugyan csak a' régi Hellásból hozák költőségeket. Miért ne tenné azért a' Magyar is, a' mit hajdan Róma, 's újabban az Olaszok, a' Spanyolok, a' Francziák, az Angolok, 's a' Németek tettek? Hát mi csak azokat fogjuk-e mindég követni, kik magok is mást követtek? Jó ugyan ez is! mert a' Görögökhöz viszen, mint a' patak a' kútfőhöz [forráshoz], de többnyire zavarosan, úgy, hogy, ha p. o. [példának okáért] Német Költőket követünk, már azokban a' Görög Németséggel vegyült öszve, a' mit csak az tudhat meg különböztetni, a' ki a' kútfőt maga tisztájában látta. Pedig még, ha a' követésnek helyesnek kell lenni, magában a' Görögben is el kellene a' Görögséget az emberiség gyermek korától választani, midőn csak a' gyermekkor érdemlené meg a' követést.”¹⁶

Azt mondhatjuk e passzust olvasván, hogy tulajdonképpen Ungvárnémeti Tóth László nyolc évvel megelőzi Kölcsey Ferenc hatalmas, és az egész romantikus kort befolyásoló tanulmányát, a *Nemzeti hagyományokat* (1826), amelyben a *Hymnus* költője hasonló okból ajánlja a magyar irodalomnak a görögség mintául vételét.¹⁷

Elfogadván azt a korszakolást, amelyet Hankiss János alkalmazott olasz nyelvre fordított magyar irodalomtörténetében (*Storia della letteratura ungherese*, 1936), Madách Imrét a XIX. századi magyar nemzeti klasszicizmus csúcsának és összefoglalójának tekintjük. Talán az egész magyar irodalom legismertebb műve a több tucat nyelvre – köztük többször olaszra is – lefordított drámai költemény, *Az ember tragédiája*. Világirodalmi háttérül, illetve párhuzamául leggyakrabban Goethe *Faustját*,

15 Vö. KERÉNYI Ferenc: *Madách Imre (1823-1864)*. (Magyarok Emlékezete) Kalligram Kiadó, Pozsony, 2006.

16 Ungvárnémeti Tóth László *Művei* i. m. 503. p.

17 Vö. Kölcsey Ferenc *Versek és versfordítások*. S. a. r. SZABÓ G. Zoltán. Universitas Kiadó, Budapest, 2001. (Kölcsey Ferenc Minden Munkái, Kritikai kiadás) 711-766. pp.

Vondel és Andersen *Ahasvérus-eposzát* és drámáját, valamint Milton *Elveszett paradicsomát* szokták emlegetni. Történetfilozófiáját – legnagyobbbrészt helytelenül – Hegeléből vezették le; újabban az Olaszországban élő filozófiaprofesszor, Fáj Attila bizonyította be azt a döntő hatást, amelyet Vico műve a *La Scienza nuova* gyakorolt Madáchra.¹⁸ Véleményem szerint azonban igazán közel kerülni a genéziséhez akkor lehet, hogyha megvizsgáljuk Madáchnak az antik tragédiáról vallott felfogását.

A tizenkilenc éves költő hagyatékában fennmaradt egy hiányos kézirat, amely a *Művészeti értekezés* címet viselte. Ez a töredék csak 1942-ben jelent meg, az író Halász Gábor által gondozott összes művei között.¹⁹ Csupán 1972-ben került elő az első fele (Solt Andor adta ki) és derült fény arra is, hogy tulajdonképpen a Kisfaludy Társaság pályázatára benyújtott, de pályadíjat nem nyert és ezért ki sem adott pályamunkáról van szó, nem pedig magányos művészetfilozófiai elmélkedésről, mint korábban gondolták.²⁰ A pályázati kiírás így szólt: „Mutattassék meg mi-ben áll Sophokles mindegyik színművének cselekménye úgymint eleje, fordulata ’s feloldása, és vonassék ki abból a’ színműi cselekmény elmélete.”²¹ Madách – most az újraegyesíthető szövegből már látjuk – korántsem elégedett meg azzal, hogy a kiírásnak megfelelően elemezze Szophoklész drámáit; egész gondolatmenetét arra irányozta, hogy a jövőendő magyar drámairodalom számára vonjon le tanulságokat az attikai drámaköltő műveiből. Idézem, előbb az elejéről: „Lássuk tehát agg mes-terünk a koszorús Sophokles mindegyik színművének cselekvényét, ’s vonjunk ki abból elméletet, melly ha nem is biztos uttúl [útul, útként] de leg alább irány pon-tokul szolgálhat hazánk jobbainak, kik a’ drámai tar mezőt művelés alá veendik, ’s egykor talán édeni kertté változtatják.”²²

Majd a vége felé, ahol a modern, azaz a XIX. századi drámák alapvető hibáiról ír, amelyek ugyanis összekeverik a regény és a dráma műfaját, és főtárgyul veszik a szerelmet, így ír:

„De igen megfajtható, honnan esénk e hibába: A régi görögöknél össze volt kap-csolva színházuk hitökkel. Tárgyak a nemzet régi történetéből vétetének, melyeket szentesítve a nemzeti hit homálya borított. Ez nálunk megszűnénk, hitünk külföl-di növény, mely nemzetünk regényes gyermekkorával nincsen összefűzve. Ennek áldozánk fel multunkat, kegyetlen dühvel rombolánk minden ellen, mi arra ösz-szekötött s a honosított jövény nem bírt nekünk ezért kárpótlást nyújtani. Az erkölcs s természeti jog elveit, melyek közérdekekkel bírhattak volna a nemzetek-

18 Imre MADÁCH: *La tragedia dell' uomo*. Traduzione di VIOTTI, Umberto – CURLO, Vittoria. Premessa di Attila FÁJ. Edizione dell' Accademia d' Ungheria in Roma, Roma, 2000; vö. e sorok írójának kritikáját: In: *Vigilia*, LXVII. évf. (2002) 7. sz. 555-556. pp.

19 *Madách Imre Összes Művei II.* Szerk. HALÁSZ Gábor. Révai Kiadó, Budapest, 1942. 543-562. pp.

20 SOLT Andor: *Madách Imre ismeretlen pályaműve 1842-ből.* In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXXVI. évf. (1972) 5-6. füzet 683-692. pp.

21 Ld. SOLT Andor: i. m. 683. p.

22 Ld. SOLT Andor: i. m. 685. p.

nél, a tizenhatodik század papja s zsarnoka egyedárusítá [monopolizálta], s hatalom mondásaiban [abszolutista politikai aforizmáiban] adva azoknak némely önhasznára fordítható cikkeit elő, elvonta a többieket a nyilvánosság s vitatkozás küzdterétől. E részről tehát nem volt tárgy mindenkit érdeklő. Van a hellen művekben még egy második azokat egészében átszövő fonál, s ez a nemzetiség, a szabadság bírásának önérzetéből származó nyugalommal párosítva.”²³

Madách a magyar irodalmat szerencsésnek tartja, mert a nemzet az elnyomás ellen fellázadt és kész vívni szabadságáért. De egyrészt az egész nép még nem lett nemzetté, hiszen ki van zárva a polgári jogokból, drámában pedig különösen szegény a magyar irodalom, amelynek nemzeti jellege semmi esetre sem liberális politikai propagandával biztosítható, hanem – a görögök nyomán –:

„A jellemeeknek, a cselekvénynek s a színnek, mely azt előnti, kell lenni nemzeti-nek, a szabadságnak érzete pedig annak bírásából származó nyugalomban tanúsítja magát. Az egésznek mint egy ércre föstött képnek kell kinézni, melyen különböző alakok vannak ugyan lefestve a legkülönbözőbb színezettel, s mégis mindeniken egyiránt csillámlik az érc ragyogása keresztül.

Hisz tudjuk azt úgyis, hogy a színmű cselekvényt szenvedélyek hozzák mozgásba, legyen hát ezeknél a kormány, de legyenek e szenvedélyek nemzeti jelleműek, úgyhogy ha ki a nemzetet ismeri, az a nevek elhagyásával is reá ismérjen, mi [melyik] nemzet körében játszik a színmű.

Ezek szerint a most német, francia iskola címe alatt ismeretes modorok igazán véve nem egyebek, mint e nevekre keresztelt tévedések (a mondottakból), s a valódi német, francia, magyar é. u. t. [és úgy tovább] iskola az lesz, mely annyira ez vagy amaz nemzet sajátja, hogy abból bármi lepelben kitűnjék népének nemzetisége.

Gyarlón cselekszik tehát azon író, ki ez vagy amaz iskolát tűzve ki példaképeül annak követi nyomdokát, mert az első szokott értelemben bizonyos túlzásba s tévedésekbe jó. A másodikban pedig üvegházi növényt ültet honába, mely ott soha honosulni nem fog.”²⁴

Kimondhatjuk tehát, hogy Madách első irodalmi terveitől fogva a sajátosan, Karl Wilhelm Ferdinand Solger fordításában és kommentárjával megismert Szophoklészből kiindulva törekedett korszerű, európaian világszerű és egyúttal nemzeti dráma megalkotására. Tanúsítják ezt későbbi esztétikai írásai is, például 1862-ben írott, *Az aesthetika és társadalom viszonyos [kölcsönös] befolyása* című, a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglalójában alkalmasnak tartja a szentkönyvek, legendák, mondák kiaknázását, hogy a modern drámában pótolhassák „Hellas elveszett Olympusának magasztó hatását”, amelyek egyáltalán nem állnak ellentét-

23 Ld. *Madách Imre Összes Művei II* i. m. 560. p.

24 *Madách Imre Összes művei II* i. m. 560. p.

ben a modern filozófia és tudomány vívmányaival dramaturgiai szempontból.²⁵ „Ne féljünk attól sem, hogy a hitregei elem felvétele miatt talán pozitív s reál [természettudományos] tudásunk vívmányait lennének kénytelenek kizárni költészetünkben. Mint a régiek Olympusok mellett Zeno és Epicur filozófiai elveit tudták érvényesíteni műveikben: úgy az újabb s általam felhozott mesterek példái megnyugathatnak, hogy azt jelen tudásunkkal mi is képesek leszünk tenni, csak az alkotó s mesterkéz ne hiányozzék.”²⁶ A korábban csak csonkán ismert fiatalkori értekezés alapján már Palágyi Menyhért, Madách kiemelkedő monográfiája fölismerte, hogy a későbbi főmű, *Az ember tragédiája* első alapvonaláival küszködik Madách Szophoklész elemzvéen (*Madách Imre élete és költészete*, 1900).²⁷ A későbbi nagy Madách-kutatók közül pedig Sötér István (*A magyar irodalom története* című kézikönyv IV. kötetében, 1965) idéz egy fiatalkori versből (*Hit és tudás*), amely „az elveszett paradicsomi összhangot siratja, amelynek elvesztét a Tragédia drámailag mutatja meg”:

Megszakad a mindenség gyűrűje.
Melyben Isten, ember együtt éltek,
S a nagy úrt tán át sem tudja szállni
Isten gondja és emberremények.²⁸

Biztonsággal állíthatjuk, hogy e vers előzménye pontosan az az ellentét, amelyet Madách állított fel fentebb elemzett értekezésében a Szophoklész alapján modellált antik dráma és a modern kor színjátékai között. Teljességgel érthető tehát, hogy nem csupán a főhős többszörözésének ötletét merítette Szophoklészéből, hanem a különben idegen, meg nem honosodott, a nemzeti talajba gyökeret nem vert kereszténység ószövegségi alaptörténetei közül a *Genézis* teremtés- és bűnbeesés történetében találta meg azt a mitológiai szint, az egész emberiséget érintő közös mondát, amelyhez csatlakoztathatta, illetve amelynek keretébe beállíthatta világtörténelmi látomását. Amely ilyen értelemben magyar és nemzeti, noha magyar szereplője nincsen.

Konferenciánkon Fehér Bence előadása részletesen fog foglalkozni mind a *Tragédia* történelmi színeinek antik előzményeivel, mind a költő arisztophaneszi komédiájával, *A civilizátorral* is. Engedjék meg mégis, hogy az utóbbiból idézzek néhány olyan irgalmatlanul szatirikus részletet, amelyek szépen mutatják, hogy a Habsburg-elynyomás ellen megsemmisítő gúnnyal támadó Madáchnak mi volt a

25 Ld. *Madách Imre Összes Művei II* i. m. 569-582. pp.

26 *Madách Imre Összes Művei II* i. m. 582. p.

27 PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T., Budapest, 1900.

28 SÖTÉR István: *Madách Imre*. In. *A magyar irodalom története 1849–1905-ig*. Szerk. SÖTÉR István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. (*A magyar irodalom története IV.*) 339. p.

véleménye a magát germán-kereszténynek nevező és Hegelre hivatkozó osztrák abszolutizmusról. Idézzük azt a strófát, amelyet a komédia svábbbogarakból álló kórusa énekel:

Jaj néked föld, keseregj, jajdulj fel,
Elesett Svábia, a szent vár
És Európa, melyet mink oly
Szépen germán-keresztényeztünk,
Ismét csak vad pogánnyá süllyed.
Ledobja válláról az ökröt,
Amelyet szépen rá ültettünk,
S megint ő ül fel az ökörre.²⁹

(Természetesen célzás a bikává változott Zeusz által elrabolt Európa mítoszára.)

A komédia negatív főhősét, az Alexander Bach főminisztert szójátékkal meg-
személyesítő Stroomot végül az elnyomott, államalkotó magyart és a megtévesz-
tett nemzetiségeket képviselő szereplők végül is elkergetik. Olasz vonatkozásai
miatt érdemes idézni annak az ún. talizmánnak a szövegét, amelyet az ideig-órá-
ig félrevezetett nemzetiségiel egyike, az olasz Carlo kap Stroomtól és felhábo-
rodva olvas el:

Egy lap papír beírva, olvassuk meg:
(*Olvas.*)
„Óh macskaevő,
A te szép rendeltetésed
Őrizni a civilizációt,
S a civilizáció én vagyok.”
Corpo di Bacco, ez ajándokod hát?
Maledetto Tedesco, no megállj!
Jó, hogy kitudtam ideje korán.
Búcsút veszek im a kapufélfától,
Velem csak német többé nem beszél. (*El.*)³⁰

A XIX. századvég magyar irodalmának legendás és tragikus sorsú kritikusa,
irodalomtörténésze és esszéírója Péterfy Jenő (1850-1899) nemcsak Itália sze-
relmese volt (híres mondása: „Inkább lennék fenyőtoboz a Pinción, mint kö-

29 Ld. *Madách Imre Összes Művei I.* Szerk. HALÁSZ Gábor. Révai Kiadó, Budapest, 1942. 505. p.

30 *Madách Imre Összes Művei I* i. m. 497. p.

zépiskolai tanár Budapesten”), hanem kiváló görög filológus is.³¹ Sajnos tervezett görög irodalomtörténetét nem tudta befejezni, de sok fejezete megjelent, így a Szophoklészről szóló is, 1898-ban. Befejezésül érdemes tehát erre a gyönyörű esszére fordítani figyelmünket. Leginkább azért, mert a század végén ő már nem egy megteremtendő magyar nemzeti irodalom szempontjából mérlegeli Szophoklész példáját, hanem már egy gazdag és minden szempontból európai nagyságú klasszikusokat felmutató modern irodalom részeseként néz vissza az ókorba. (Elég arra emlékeztetni, hogy milyen mélyen járó tanulmányokat szentelt például Arany János költészetének.) Éppen ezért észre tudja már venni Szophoklészban nemcsak az újítót – például ilyen újításként méltatja a drámák hősnő-párjainak megteremtését –, hanem gyakorló színikritikusként, némi ironikus mosolyt sem kímélve, észreveszi a görög költőben a vérbeli, a mesteriség minden fogását ismerő színházi embert is. Egy más gondolatmenet során pedig elidegenítő, a modern kultúrával összeegyeztethetetlen effektusként érzékeli az archaikus kegyetlenséget, amely ki-kivillan egy-egy drámai hős egy-egy cselekedetéből. Mégis, drámaíró-hőseit megbocsátható hiúságaival együtt is szereti, és nem tartózkodik a lírai részvét tónusától sem. Elég, ha arra utalunk, hogy az esszét a mai Kolónosz kopár látványának felidézésével kezdi és a szophoklészi Kolónosz bemutatásával zárja. Idézzük tehát a végéről az *Oidipusz Kolónoszban* című tragédia Péterfy által prózában fordított karénekét és a hozzá fűzött megjegyzést:

„Idegen, eljöttél a szép mének hazájába, a gyönyörű tanyára, a fehérlő földű Colonusba, hol zöldelő berkekben otthonosan megvonulva hangos énekét csatogtatja a fülmile sötét örökzöld közt, istennek szentelt, sértetlen lombok alatt, melyeken ezrével a gyümölcs s melyeket nap nem éget s nem hervaszt sem szél, sem vihar. Csak Dionysus látogatja a helyet, ünnepi mámorában, dajkáló nymphái körével.

Itt virul égi harmaton, nap-nap után a szépgerezdű narcissus: a Nagy Istennők koszorúja és az aranyfényű sáfrány. S nem apadnak el soha az álmatlan források, honnan a Cephisus vize mindennap átömleszti tiszta árnját a dombos földeken, s gyorsan termékenyít. S nem kerüli a Muzsák kara e földet, sem az aranygyeplős Aphrodite.

S van itt növény, milyenről nem tudok Ázsia földjén s milyen Pelops nagy dór szigetén sem terem... virul magától s hatalmasan tenyészik itt e földön az elleneséges lándzsák félelme, a gyermektápláló, kékeslevelű olajfa. Ifjú keze ne pusztítsa, sem öreg ember. Mert Zeus Morios örök éber tekintete őrzi és a szürkeszemű Athana.

S még más dicséretét tudom mondani anyavárosunknak: egy nagy isten ajándokát, földünk fő büszkeségét. Gazdag ménekben, gazdag csikókban s tengere nagy! S

31 Vö. ZIMÁNDI P. István: *Péterfy Jenő élete és kora (1850-1899)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.

Kronos fia, uram Poseidon, te helyezted ily nagy dicsőségbe, mert először városunk utcáin fékezted meg a rohanó paripát s szerezted a zablyát [zabla!]. S a szép evező is, a kézhez illő, villámgyorsan fut a habokon s kíséri a Nereidák tánczát.

Csak egyet hagyott ki Sophocles a dicséretből: hogy ő is Colonusban született.”³²

Konferenciánkon Szophoklész legihletettebb XX. századi magyar fordítójáról, Babits Mihályról is hallhatunk majd előadást Jankovics Józseftől; ezt a kolónoszi tragédiát ő is lefordította betegágán, halálos gégerájkával küszködve.³³

32 PÉTERFY Jenő: *Sophocles*. In. *Péterfy Jenő Összegyűjtött Munkái II*. Franklin-Társulat, Budapest, 1902. 40-41. pp.

33 JANKOVICS József: *Babits Mihály és a klasszicizmus*. Előadás az Accademia dei Lincei és az MTA által rendezett római konferencián *L'eredità classica nella cultura italiana e ungherese nell'Ottocento dal Neoclassicismo alle Avanguardie*, 2010 májusában, (kézirat); vö. *Babits Mihály beszélgetőfüzetei I-II*. S. a. r. BELIA György. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980; RÁBA, György: *A szép hűtlenek. Babits, Tóth Árpád, Kosztolányi műfordításai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

BARÓTI SZABÓ DÁVID AENEIS-FORDÍTÁSA

Legutoljára Lakatos István szentelt rendkívül részletes tanulmányt Vergilius magyar fordítóinak. Ez a munka együtt jelent meg Borzsák István azon legátfogóbb Vergilius-portréjával, amelyet ő abba a Lakatos által fordított teljes Vergilius-kötetbe írt, amelynek egyébként mindvégig lektora volt.¹ A tudós fordító – aki a régebbi szakirodalmat és a részben szintén Borzsák István által készített bibliográfiákat természetesen felhasználta, illetve átbúvárolta – kutató elődeihez képest is talált új fordításokat, illetve fordítás-töredékeket, tanulmányának erőssége azonban mégsem a puszta anyagfeltárás, hanem az egyes fordítások színvonalának esztétikai értékelése. Éppen ezért elgondolkodtató, hogy ő, aki a régebbi fordítók esetén még a kevésbé sikeres megoldásokat is örömmel és megértéssel elemzi, Baróti Szabó Dávid esetében mintegy bálványrombolásra, újraértékelésre vállalkozott. Így ír: „Baróti Szabó műve, sajnos koránt sem oly páratlan alkotás, mint amilyenek egy időben tartották. [...] Mindazonáltal a korabeli lapok apróhirdetési bármennyire is magasztalják a virti remetét, mint »aki Virgilius Eneissét csaknem ugyanannyi hexameterekbe értelmes és velős magyarsággal egészen nemzeti nyelvünkre által tette«, s a II. kötet megjelenésekor bármily elnéző is Kazinczy (»Úgy tetszik, ez a kötet sokkal jobb, mint az első.« Levél Pápay Sámuelnek, 1813.) – legnagyobb hibája a latin tömörségre való teljes alkalmatlansága lépten-nyomon kiütözik. [...] Arany e terjengősség miatt Batsányit is hibáztatja. »Szabó, mint leveleiből látjuk, Batsányihoz marad közelebb, kinek az újítás dolgában igen mérséklent nézetei voltak, s a jó magyarság örve alatt egy kis lapályt is szívesen megtűrt.« (Írói arcképek, IV.)

Anagy munka mindenesetre létrejött, kora költészetére hatással volt, Vörösmartyn át a magyar romantika formanyelvének kialakításában szerepet játszott, így betöltötte feladatát – tisztos irodalmi relikviaként meg fog maradni tehát.”²

Először egy csúsztatást kell kijavítanunk, ugyanis Arany a tőle idézett helyen nem a Vergilius-fordításról beszél, hanem Batsányinak arról a hatásáról, amellyel Barótit arra bírta, hogy javítsa ki korábbi költeményes munkáit, vagyis írja át őket. Az *Aeneis*-fordításról pontosan így ír Arany, sokkal kevésbé hibáztatva Batsányit:

1 LAKATOS István: *A magyar Vergilius-fordításokról*. In: *Vergilius Összes Művei*. Ford. LAKATOS István. Magyar Helikon Könyvkiadó, Budapest, 1973. 439-509. pp.

2 LAKATOS István: i. m. 468. p.

„Csak midőn hosszú élete (szül. 1739, meghalt 1819) utolsó éveiben a virthi magányban, Virgilius fordítására buzdúl: akkor támad föl benne az eredeti által is raggattatva, de mérsékelve higgadtabb ízlésétől, a régi merészség és a 70 év felé járó agastyán oly fordítással gazdagítja irodalmunkat, mely nyereségére válik. Ebben is »sokat köszön« Bacsányinak: lehet méltán, lehet ama »folyékonyság« rovására, mely simít, de lapít is.”³ Tarnai Andor foglalkozott a legrészletesebben – a Batsányi-művek kritikai kiadását készítve – Keresztury Dezsővel együtt írott egyik tanulmányában mind a Baróti Szabóra gyakorolt Batsányi-hatás mibenlétével, mind pedig a Vergilius-fordítás több mint kalandosnak nevezhető történetével. Ezen a ponton csak az összefoglaló értékelést szeretném idézni, amelyben a két jeles irodalomtörténész éppen a fordítás első kötetének azon, Batsányinak szívbeli köszönetet mondó passzusára utal, amelyre Arany is célzott: „Baróti Szabó sorai, melyekben megosztotta dicsőségét Batsányival, teljesen indokoltak voltak. Vizsgálataink azt bizonyították, hogy az ifjabb, műveltebb társ közreműködése itt is erősen a maga erejéből elért színvonala fölé emelte a képességeivel nem mindig jól gazdálkodó, régimódi, nyers tehetséget. A közös munkával készült Aeneis a deákos iskola legnagyobb vállalkozásai s eredményei közé tartozik: egyik legfontosabb bizonyítéka annak, hogy az iskola túljutott az újlatin epigon-verselgetőkön, s felemelkedett a klasszikusokig. Baróti Szabó s Batsányi Aeneise a világirodalom e remekművének máig leghívebb s legméltóbb magyar fordítása. Hatása az eddig felderítettnél lényegesen nagyobb volt: a magyar honfoglalási eposz, de az egész romantikus magyar epika elképzelhetetlen nélküle; Vörösmarty és Arany költői nyelvében számos eleme él tovább.

Részletes stíluskritikai elemzés volna szükséges ahhoz itt is, hogy pontosan megállapíthassuk, milyen mértékű volt Batsányi munkatársi beavatkozása. Megfigyelésünk szerint munkájában itt is a tömör folyamatosság, a változatosság s a tartalmasság igénye vezette; ezekhez járult az eredetihez mind formájában, mind tartalomban, mind szellemben való lehetőleg teljes költői hűség követelménye. A magyar fordítás valamivel mindig hosszabbra sikerült. Jellemző azonban, hogy amíg a hosszabbodás a Batsányi javította énekekben átlag 40, a többi 100 sor.”⁴ Itt van tehát a két, szinte homlokegyenest ellenkező vélemény: az egyik tulajdonképpen Aranyé, Keresztury és Tarnai elemzése ezt mélyíti el, a másik pedig Lakatosé. Ahhoz, hogy eldönthessük, hogy melyikre hallgassunk inkább, szerintem legjobb Aranyhoz fordulnunk, ő ugyanis a Remete József *Aeneis*-fordításáról írott kritikájában olyan magyarítást bírál, amely sorszámában pontosan tartja magát az eredetihez, mégsem jó! Arany néhány rendkívül velős mikro-elemzéssel támasztja alá a

3 Arany János *Prózai Művek II. 1860-1882.* S. a. r. NÉMETH G. Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. (Arany János Összes Művei XI. kötet) 501-502. pp. [A továbbiakban: AJÖM XI.]

4 KERESZTURY Dezső – TARNAI Andor: *Batsányi és Baróti Szabó.* In: *Irodalomtörténet*, XL. évf. (1952) 1. sz. 69-90. pp. Az idézett rész: 89-90. pp.

maga véleményét. Próbáljuk meg az általa kiválasztott két példát alkalmazni Baróti Szabóra, kontrasztanyagként használva Lakatos István mára már sztenderd rangjára emelkedett fordítását.

Az első példa mindjárt az egész hősköltemény eleje a *propositio* és az *invocatio*, azaz az I. ének 1-11. sora.

Arma virumque cano, Troiae qui primus ab oris
Italiam fato profugus Lavinaque venit
litora, multum ille et terris iactatus et alto
vi superum, saevae memorem Iunonis ob iram,
multa quoque et bello passus, dum conderet urbem,
inferretque deos Latio, genus unde Latinum
Albanique patres atque altae moenia Romae.
Musa, mihi causas memora, quo numine laeso
quidve dolens regina deum tot volvere casus
insignem pietate virum, tot adire labores
impulerit. Tantaene animis caelestibus irae?⁵

Baróti Szabó fordítása ugyan 14 soros, de így hangzik (megjegyzem, hogy az eredeti kiadásból idézem, nem pedig a Radó Antal által átigazított és modernizált szövegű másodikból, illetve harmadikból, amely sokat rontott az eredeti szépségén; Radót Lakatos egyenesen Vergilius-gyilkosnak nevezi):

Hartzokat énekelek, 's egy Bajnokot, a' ki le-döntött
Trójából, az örök végzés-ként, útnak eredvén
Népivel, első jött az Olasz Lávínomi partra.
Mind földön, mind tengereken sok-féle veszélyre
Hagyták őt az Egek, kegyetlen Júnónak öröklő
Mérge miatt; fárasztották sok hadakkal-is, a' míg
Meg-telepedhetvén várast állította végre,
És ki-hozott rég Istenit új honnyába le-rakná.
Onnan eredt Latziom' diadalmas Népe, 's az híres
Albai Fejedelmek, 's a' Nemzetek' aszszonya Róma.
Mondd-el, Múzsza, miért gerjedt-fel az Égi Királyné?
Mit fájlalt, hogy ezen kegyes és deli Férjfiat olly sok
Öszve-kötött nyomorúsággal kényszerítte vesződni?
Illyen haragra mehetnek-e hát a' mennyei Lelkek!⁶

5 VIRGILIO: *Eneide*. A cura di Ettore PARATORE. Arnaldo Mondadori, Milano, 1999. 6. p.

6 *Virgilius Énéisse*. Ford. BARÓTI SZABÓ Dávid. Doll Antal, Béts, 1810. 17. p.

Az első hely, amelyet közelebből is megvizsgálunk, a második sorban található *fato profugus* sorkapcsolat. Barótinál: „az örök végzéseként”, Lakatosnál: „űzött végzete”. Szerintem Baróti megoldása jobb, mivel – mint Paratore megjegyzi – a *fatum* szó magában hordozza az epikus cselekmény teljes struktúráját azzal a súllyal, amelyet az eleve elrendelés perspektívája nyújt számára. Jelzi tehát egy felsőbb akarat megmásíthatatlan döntését, amely ez esetben – tudniillik abban, hogy az elűzött trójaiak végre végleges új hazát találnak – egyértelműen és szándékosan jóindulatúnak van ábrázolva. Azt is alá kell húzni, hogy a magasból az eseményeket irányító végzet föl villantása az eposz első, a természetfölöttire tett célzása, amely fölötte áll az egyes isteneknek, akik maguk is alárendeltjei ennek a végzetnek, legalább is a túlnyomórészt sztoikus vallási felfogású eposz szerint. Ennek megfelelően kell jelző a végzethez a magyarban is; Lakatosnál ez hiányzik, így a végzet a mai nyelvhasználat szerint inkább baljós és fenyegető jelentést ölt.

A második hely, amelyről beszélnünk kell, a legszorosabb kapcsolatban áll az előző példával; a negyedik-hatodik sor: „Sok-féle veszélyre Hagyták őt az Egek kegyetlen Júnónak öröklő Mérge miatt.” Lakatosnál ez így hangzik: „égi erők és Júnó **nem-feledő** dühe folytán.”⁷ Lakatos István mindenesetre figyelmesen tanulmányozta Aranyt, hiszen a „nem-feledő” kifejezést maga Aranya javasolta a Remete Józsefről írott, fent említett kritikájában, a megbírált „végetlen” szó helyett. Nem is ez a baj, hanem az, hogy nem tudja visszaadni – ellentétben Baróttal – Vergiliusnak azt a finomságát, amelyet a fentebb már idézett Ettore Paratore így elemez: „Az istenek ereje igen éles ellentétben áll a második sorban emlegetett kifejezéssel: a végzet akarata folytán, hiszen itt az isteni akaratot úgy vezeti be, mint amely üldözi a hőst. Nyilvánvaló ennek folytán, hogy ezzel csak megelőlegezi, amplifikáció révén a rákövetkezőt, vagyis a kegyetlen Júnó nem-feledő haragját.”⁸ Lakatos az **és** kötőszóval tönkreteszi ezt a gondolatmenetet. De hiszen ezt már maga Arany is tudta – mint általában mindent –, amikor Remetét megrója azért, mert ő ugyan nem használ kötőszót, de fölcseréli a két megemlített tényező sorrendjét: „Nem ok nélkül van ez, eredetiben, a Juno haragja előtt. Amúgy általában égi erőt mond, mielőtt a specialisra, Juno haragjára térne; így csak verspótlónak látszik.”⁹ Vegyünk ugyanezen szövegrészből egy másik példát is: Az *insignem pietate virum* (10. sor) fordítása miatt Remete kegyetlenül kikap Aranytól, mert így fordította: „Kegyességére kiváló férfi”. Arany így méltatlankodik: „Szórolszóra; még sem az eredeti. Mert szokatlan, mert nehézkes, mert lebcses.”¹⁰ Baróti Szabó két jelzővel oldja meg a problémát: „ezen **kegyes és deli** férjfiat”; Lakatos viszont így: „ezt a kivált jámbor férfit”. Véleményem szerint a jámbor semmikép-

7 LAKATOS István: i. m. 117. p.

8 PARATORE: i. m. 662. p.

9 AJÖM XI. 481. p.

10 AJÖM XI. 481. p.

pen sem illik a kegyes Aeneisra, akinek az *insignis* jelzője adverbiumra váltva ráadásul még gyöngíti is az összhatást. Elképzelhető, hogy az eredeti jelentéstartalmat lehetetlen visszaadni egy szóval magyarul, ez esetben nem szabad visszariadni a jelzők szaporításától, mert hiszen a „deli”-ben benne van a kiválóság, amely a tulajdonképpeni jelzője a hősnek! Az olasz így oldja meg, Luca Canali fordításában: *insigne per pietà*.

Az erre a szakaszra vonatkozó utolsó példa az *Aeneis* 7. sora, Barótinál a 10. „S a Nemzetek Asszonya Róma”; Lakatosnál: „Róma magas bástyái”. Itt tulajdonképpen textológiai probléma észlelhető: Baróti Szabó a ma is textus receptusnak számító *altae* olvasatot fogadja el, Lakatos viszont a *Vaticanus Latinus* 3867. számú V. századi kódex *alta* olvasatát. Érthető tehát, hogy Baróti a Rómával egyeztetett jelző „felséges” értelmét akarja visszaadni a „királynő” értelemben használt „Aszszony” szóval.

Ezzel a szöveggkritikai kérdéskörrel kapcsolatban le kell szögeznünk, hogy addig, amíg nincsen a Baróti-féle fordításnak kritikai kiadása, addig nem tudjuk megállapítani, hogy mely kiadást és kommentárt használta eredetileg, és mi volt az a francia kiadás, amelyet Batsányitól kapott, és amelynek alapján később – amint egy Batsányihoz írott és véletlenül fennmaradt leveléből tudjuk – átalakította az egész eposz bekezdésekre vagy, ahogy ő mondja, paragrafusokra való beosztását. A kérdés fontosságát az idézett Keresztury–Tarnai tanulmány már jelezte, de mivel a kérdéses levél olvasata bizonytalan, ezért nem tudjuk, hogy az öreg exjezsuita által emlegetett amsterdami kiadás Heinsiusé-e, avagy Burmanné; a párizsi biztos nem a Ruaeus-féle, mert az nem tagolja – legalábbis az általam látott kiadásokban – bekezdések szerint az énekeket.

Arany Remete Józsefről írott bírálatában a másik példát a IV. énekből meríti, egybevonva a 9-11. és a 24-27. sort. Latinul ez így hangzik:

Anna soror, quae me suspensam insomnia terrent.
quis novos hic nostris successit sedibus hospes,
quem sese ore ferens, quam forti pectore et armis.

sed mihi vel tellus optem prius ima dehiscat,
vel pater omnipotens abigat ne fulmine ad umbras,
pallentis umbras Erebo noctemque profundam,
ante pudor quam te violo aut tua iura resolvo.

Baróti Szabónál ez így hangzik:

Kétes létebenn, oh Anna! mi-féle setétlő
Gondolatok 's álmatlanság rettentenek engem'?

Melly jeles új vendég jöve-bé házunkba? minémű
Ábrázattya! mi nagy bajnok-szív néz-ki belőle!

Mit mondék: nyíllyon-meg előbb a'föld-is alattam,
Vagy tűz-nyílaival poklok' mélységeibe verjen,
A'sárgúltt árnyékokhoz 's örök éjre, hatalmas
Juppiter: hogy-sem tégedet én, oh tiszta Szemérem,
Szent törvényeidben meg-sértselek! [...]¹¹

Lakatos István ellenben így adja vissza magyarul:

Anna, jaj, úgy remegek, nem bírok aludni sehogysem!
Ritka becses vendég lakik ám nálunk, nemes ember,
ó te, valóságos hős ő! harcok daliája!

Ám inkább elnyeljen a föld, a fenektelen éjbe,
villámával atyánk inkább sújtson le, s az árnyak,
lent Erebusban az árnyak, igen, sápasszanak inkább,
mint megsértselek én, törvényed szegve, szemérem!¹²

Az első megjegyzésem a *suspensam* állapotátározóra vonatkozik. Mivel ezt az Arany által bírált Remete „félénk nőt” fordulattal fordította, Arany az egész, Didó és Anna közötti beszélgetés lélektanába is belemegy. Idézem: „Ebben csak az általános női félénkség van kimondva; az eredeti épen a jelen való *aggodalomra* vonatkozik. Nem is álmok rettentik Didót, hanem *álmatlan képzeletek*.”¹³ Ennek alapján sokkal elfogadhatóbb szerintem Baróti fordítása, mint a remegést és az álmatlanságot kettéválasztó Lakatosé. Ugyanez vonatkozhat Arany következő kifogására, amely Aeneas Karthágóba, illetve Didó palotájába való érkezését érinti: itt is jobbnak tűnik a „jöve-bé házunkba”, mint a szintelenebb és kicsit mást jelentő „lakik ám nálunk”. Szintén nagyon halvány Lakatos fordítása ott, ahol a szerelmes királynő szerelme tárgyát ritka becsesnek és nemes embernek nevezi, hiszen így elvész az eredeti latin szöveg célzása Aeneas testi szépségére, amelyet viszont Baróti maradéktalanul visszaad az „ábrázat” és a „bajnok-szív” kettősségével. Ennél még Remetéé is jobb, aki az Arany által méltán kárhóztatott nyúlánk kifejezést használja a hős külsejére. Didó szerelmes tehát, nyilván oda kell figyelnie a szeretett férfi külsejére.

Nagyon sokáig folytathatnók ezt az összevetést, de talán most ennyi elég annak bizonyítására, hogy Baróti fordítása nem csupán tiszteletreméltó relikvia.

11 BARÓTI SZABÓ Dávid. *Virgilius Énéisse* i. m. 129-130. pp.

12 LAKATOS István: i. m. 186. p.

13 AJÖM XI. 482. p.

Végül engedjenek meg egy futó megjegyzést, amellyel megpróbálom világossá tenni a Batsányi és Baróti Szabó közötti hosszú és kitartó együttműködés stratégiai értelmét. Batsányi ugyanis maga ugyanebben az időben, azaz 1799 és 1810 között részben a saját, végül elkészült, csak egyelőre elveszett vagy lappangó teljes Osszián-fordításán dolgozott, másrészt németül megírta a főművének szánt *Der Kampf* című filozófiai költeményt. Ez utóbbi schilleri és goethei színein mindig átüt az ossziáni alaphangoltság. Jegyzeteiben és a csatlakozó prózai függelékben rengeteg római költőt idéz (főleg Horatiust, Ovidiust és Juvenalist), Vergiliust azonban egyetlen egyszer sem! Véleményem szerint azért, mert a műben felépített és lelkesen propagált bonapartista történetfilozófiai látomás, vagyis egy republikánus és demokratikus alapra épülő, a világcsászárságot megvalósító monarchia túlságosan is hasonlít Vergiliusnak az *Aeneis*ben nyújtott Augustust és birodalmát dicsőítő történetképére, ez esetben viszont Vergilius nem lehet kommentátor, mert az ő szerepét maga a névtelenül maradó, de ossziáni jelmezben bemutatkozó költő, azaz Batsányi maga játssza! Hogy a bonapartista Európa álma a függelék egy bizonyos jegyzetének tanúbizonysága szerint mégsem egyetemleges, mert nem ellenkezhetik a nemzeti hagyományokkal, azt egy idézettel tudom bizonyítani, amely – noha nem írja le Magyarország nevét, hiszen ez szétrobbanthatná az anonimitás fikcióját – természetesen Magyarországra vonatkozik. Idézet:

„Egyébként azonban nem tagadható, hogy a gyakran említett alkotmány egy bizonyos esetben egyelőre nyilván szükséges rossznak s talán még ennél is többnek bizonyulhatna: ott ugyanis, ahol a birodalmi rendek létezésétől és energiájától egy szersmind a nép egész nemzetisége és önállósága függ. Ez a ritka és valóban különleges eset most valahol csak olyan országban adódhatna elő, ahol a kormányzat a maga egészen sajátos szelleménél és a közigazgatás rendszerénél fogva teljesen idegen és a kormányzottak jellemével és nemzeti jellegével nemcsak hogy nem azonos, hanem állandóan határozott ellentétben van és működik, és ennek következtében csak azért dolgozik a régi alkotmány megdöntésén, hogy maga adhasson önkényesen törvényeket és hozhasson mindenféle neki tetsző rendelkezéseket, – vagyis ellentmondás nélkül adókat vethessen ki, rekrutákat sorozhasson, háborúkat folytathasson, megváltoztassa az erkölcsöket, szokásokat, a nyelvet és így végezetül különbség nélkül *mindenkitől* mindenben elvegye éppen a sajátost s apródonkint eltörölje azt, ami őket (a milliókat, nemességet és népet) erkölcsi-politikai egészszé, *nemzetté* teszi; és ami ennek következtében mindnyájuk számára éppen a legkedvesebb, legdrágább és legtiszteletreméltóbb kell, hogy legyen és maradjon! [...] Ez a régi alkotmány bármily hibás és alkalmatlan legyen is egyébként, ilyen esetben még mindig olyan szent palládium, amely felett nem lehet elég gondosan őrködni és azt megőrizni. A veszély, a bajok ama legnagyobbikától való jogosult félelem, amely csak érhet egy *nemzetet*, ha még méltó erre a névre, ebben az országban azt eredményezi, hogy az ilyen alkotmánnyal járó hiányosságokat és terheket, le-

gyenek azok bármily nagyok és nyomasztóak is, még mindig türelemmel viselik el és csak csendben reménykednek a jobb időkben; éppen úgy, mint ahogy minden hazafi és emberbarát mindennapi imádságának kell lennie, hogy a tapasztalat és az idő szelleme, hogy a sokrétű, idegen és hazai szerencsétlenség (amely egy ilyen fonák rendszernél s ilyen feszült és természetellenes körülmények között sohasem kerülhető el) és más, bölcsebb államok tanulságos példája végül az ő hazájának kormányát is készítse jobb belátásra és nyissa meg szemét saját voltaképpeni rendeltetése, legszentebb kötelessége és valódi érdeke tekintetében éppen úgy, mint kényes helyzete és ama szakadék iszonyú mélysége tekintetében, melynek szélén az ő hibájából az egész állam tántorog!¹⁴

Míntha Baróti Szabót hallanók, amint hazájára fenekedő iszonyatos pusztulásról kesereg a ledőlt diófáról írott versében... Batsányi tehát önmagának, tehát az ossziáni szerepet osztva, öreg barátját a neki alkalmas vergiliusi vállalkozásra lelkesítette, abban segítette, mert tudta, hogy nem csupán költőileg, hanem nemzeti beállítottságánál fogva is képes e hatalmas feladat megoldására. Ennyit a stratégiáról.

Véleményem szerint Baróti Szabó *Aeneis*ére – mutatis mutandis – elmondható az, amit Benedetto Croce – Walter Binni nyomán – mond Melchiorre Cesarotti olasz Osszián-fordításáról (1772), vagyis, hogy az igazi költészet mércéjével kell mérni, „Mert költői gazdagsága, érzelmeinek hullámozása olyan értékeket tartalmaz, melyek új arculatot, új világot, új költészetet tártak fel, mely egyszerre volt új és olasz költészet.”¹⁵

Reméljük, hogy hamarosan olvashatjuk, új és korszerű kiadásban.

14 Batsányi János *Összes Művei IV. Der Kampf (1809-1811)*. Kiadta: ZSINDELY Endre. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 122. p.

15 SÁRKÖZY Péter: *Petrarcától Ossziánig, A költészetértelmezés megújulása a XVIII. századi olasz irodalomban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 142. p.

KAZINCZY SALLUSTIUS-FORDÍTÁSA

Mint sok esetben, ezúttal is – ha tömör és hatásos kezdetre vágyunk – jó egy Arany-idézet: „Kazinczy [...] A római remekírók, Cicero, Sallustius fordítása által, mely utóbbin 30 évig dolgozott, erőt kölcsönze nyelvünknek.”¹ Nem véletlen, hogy Arany ebben a rövid magyar irodalmi tankönyvében is fontosnak tartotta a Sallustius-fordítás megemlítését. Maga Kazinczy élete legfontosabb művének tartotta, ezt igen sok vallomása alátámasztja. Mivel a szakirodalomból rendelkezésünkre áll több munka is, amelyek így vagy úgy fordítással foglalkoznak, ezért látszólag eltekinthetnénk a hosszú „kihordás” egyes fázisainak összegyűjtésétől és elemzésétől, azonban az idevágó két tanulmány egyike sem teljes, ezért azzal kell kezdenünk, hogy felhasználva az említett munkákban, tehát Kaufmann Lajos², illetve Borzsák József tanulmányában³, továbbá disszertációjában felsorolt helyeket, kiegészítsük azokat a levelezés más helyein található szövegrészletekkel, hogy mérlegelhessük: miért volt annyira fontos az írónak e fordítás, azaz a több mint harminc év alatt, amíg vele foglalkozott, milyen stratégiákat követett a befejezés, valamint a megjelentetés érdekében. (Mint tudjuk, végül is csak posztumusz műveként jelenhetett meg az oly szeretett munka, 1836-ban, Toldy Ferenc és Bajza József gondozásában.)

A legelső adatok 1802-ig nyúlnak vissza, egy Nagy Gáborhoz írott levélben kér egy Sallustius példányt, ugyanezen évben pedig Teleki Sámuelnek azt írja, hogy emlékezetben még fogsága idején kezdte fordítani a római szerzőt, hiszen nem kaphatott írószereket – más leveléből tudjuk, hogy néha az olvasásra kapott könyvek lapjaira szöggel karcolta be fordításait, vagy ecetben áztatott vasdarabok levélvel irkált – és most e sokat memorizált fordításokat akarja papírra vetni, illetve újradolgozni. 1807-es leveleiből egy percig úgy tűnhetnék, mintha már kész volna a fordítás; nagy nehezen legyőzte a források és segédkönyvek hiányát, Sárospatakról kölcsönbe, illetve saját költségén külföldről hozatva drága kiadásokat, különböző nyelvű fordításokat és kommentárokat szerzett, azután mégsem adta ki kezéből a munkát. Kaufmann úgy értelmezi e döntését, hogy csupán azokat a részeket tekin-

1 ARANY János: *A magyar irodalom története rövid kivonatban*. In: *Arany János Összes Művei X. Prózai Művek I.* S. a. f. KERESZTURY Mária. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 513. p.

2 KAUFMANN Lajos: *A görög és római classicusok Kazinczy Ferenc levelezésében*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, VIII. évf. (1898) 3. füzet 271-341. pp.

3 BORZSÁK József: *Az ókori classicusok és Kazinczy*. Nagy Elek Nyomda, Budapest, 1906.

tette teljesen befejezettnek, amelyeket már annak idején fogságában elkészített és most véglegesített, de a többivel még nem volt megelégedve. Mindenesetre egy, a szakirodalom által nem idézett levél veti talán a legélesebb fényt az író lelki indítékaira. Majthényi László Bars vármegyei alispánnak írja 1808. április 20-án: „Ott, ahol nem vala tintám [...] elkezdém dolgozni Sallustot is. Megrezzentve egyszer, amit így dolgoztam, semmivé tettem. A mult decemberben Catilinát újra dolgoztam, emlékeztetvén reá a mostani sallustiusi idők által, melyekben a nagyravágyás és pénz esztelen szerelme sok Catilinákat szül, kik a hazát elveszteni készek, csak-hogy magokat nagyokká tehessék. Catilina kész, noha hozzá históriai s filológiai jegyzéseket is kell dolgoznom – s Jugurtha kész lehet nemsokára, ha nyílás esik előttem, ha úgy, amint ohajtom, kiereszthetem. Egy szép álom lepdés lelkem előtt eránta. – B. Prónay Sándor egy holnappal ezelőtt azt írta nekem, hogy az atyának képét –, kit én régolta kimondhatatlanul tisztellek – számomra lemetszettette, de hogy dr. Kovács akarja a maga már kész munkája elébe tenni. Íme ez meg is történt. Azonban tőle tudom, hogy leánytestvérei ugyanazt in folio is metszették. Sallust érdemli a pompás kiadást. Az én kedves Rádaymat fogom megszólítani, hogy megtévén hitvese a magáét a kép metszetésében, ő is tegyen valamit s nyomtattassa Sallustot magyarul a kép nagyságában s tégyen elébe egy levelet az ipához. A nyomtatás költsége neki az eladandó exemplárokból az utolsó fillérig vissza fog térítettetni. Mert én mindaddig nem nyomtathatok semmit, míg Egyveleg fordításaimnak nagyrészt ki nem adhatom; az pedig tőlem, aki ott annyit szenvedtem, és aki az ott miatt nekik még fizetni tartoztam, én, akivel testvére ily igazságtalanul bánt, s akit barátjai így fogadtak – én, aki ősz hajjal fogok gazdálkodásomhoz s ennyi terhekkel –, éntőlem, mondom, az hamar és könnyen ki nem telik.”⁴

Mint tudjuk, Ráday nem segített és ezért a kiadás – ráadásul ez a szép és kétnyelvű kiadás – elmaradt. Azért volt mégis érdemes e hosszú idézetet végigolvasnunk, mert Kazinczy soha többé ilyen nyíltsággal nem önti ki szívét Sallustiusussal kapcsolatban, nem árulja el, hogy olyanfajta utálat és undor hajlította őt e fordításra, saját korának undokságától, börtönfalak közt töltött első és szabadlábban töltött második fogságának elviselhetetlenségétől menekülve, mint annak idején Caesar halála után magát Sallustius hajlította véglegesen a politikától az írásra.

1808 és 1810 között további hét levelet ismerünk, amelyben újabb filológiai segédeszközök megszerzését tervezi, vagy már ujjong azon, hogy már hozzájutott a vágyott könyvekhez. 1812. január 29-én viszont így ír kedves távoli rokonának, Sárközy Istvánnak: „Hogy unokád Marcus Aemelius kapa, a nekem éppen nem kedves Edvárd és György nevek elibe, azt a te szeretetednek, szeretetre s tiszteletre oly igen méltó barátom, nagy bizonyosságául veszem. Ezek és az ilyenek azok a komplementek, amiket én oly felette szeretek. Adja Isten, hogy a két

4 Kazinczy Ferenc Művei II. Levelek. Válogatás, szöveggondozás, jegyzetek SZAUDEK Mária. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979 (Magyar Remekírók) 211-212. pp.

Marcus Aemilius valaha szeressék egymást s egyik a másikat emlékeztesse, kiktől származnak; adja Isten, hogy mind a kettő elmondhassa: *potiorque mihi semper visa est periculosa libertas quieto servitio*; adja Isten, hogy mind a kettő Rousseau *Emilje* spirituszában neveltessék s nevelje magát.”⁵ Az idézet nem egyéb, mint Lepidus beszédének egy részlete, Sallustius sajnos csak töredékesen fennmaradt nagy művének, a *Historiaenak* egyik darabjából (I. 55. 26) idézzük, Kazinczy saját fordításában: „s nekem a’ veszélyes szabadság a’ nyugalmas szolgaságnál mindég több vala. Ez a töredék utolsó előtti mondata, a folytatásból, vagyis az utolsó mondatból kiderül, hogy hogy kerül ide Marcus Aemilius: Mit ha javallatok, jertek, Római férfiak, s Isteneink’ segédje alatt Márcus Aemílius Consul vezérekkel, társatokkal, az hon’ elvesztett szabadságát törekedjeteK visszaserzeni.”⁶

De még maradjunk *Emilnél!* 1813. június 3-án a debreceni Szentgyörgyi Józsefhez írott leveléből páratlan bizonyítékát idézhetjük annak, hogy mennyire szívéhez nőtt Sallustius. „Május 30-án” – így ír Szentgyörgyinek – „én épen Cátónak Caesar ellen mondott felséges beszédét fordítgatám újra Sallustiusból, midőn a feleségem [...] általméne a szomszéd szobába, s egy óránál kevesebb idő alatt a Napam kijő tőle, s valamit mond, amiből én csak ezt érttem: einen Sohn. Egyszerre kiáltám a Paulus Aemilius két szavát: *Accepto Augurium!* a Cátó Beszédire emlékezvén, s azt az áldást adtam a fiamnak, hogy vajha ő is mindenek felett szeresse a Virtust és a Hazát.”⁷ Így kapta Kazinczy fia az Emil nevet. Mit is mond Cátó a Caesar ellen mondott beszédében, amelynek hatása alatt a szenátus végül is úgy döntött, hogy kivégezteti Catilina Rómában maradt cinkosait és erőhatalommal lép fel maga Catilina ellen. Többek között így szólt és ez tetszhetett Kazinczynak: „De az halhatatlan Istenekre! titeket szólítalak föl, kiknek mindég több vala palotátok, majorotok, szobraitok, festéseitek, mint a’ haza; ha ugyan ezeket, bár mik legyenek a’ mit így ölelgettek, szeretnétek megtartani; ha mulatkozásaitok csendet, békét áhítanak, ébredjeteK fel valahára, s lássatok az hon’ védelméhez. Nem köz örömeitek forognak szóban, nem frigyeseink’ sérelmei; szabadságunk, életünk áll koczkán. Gyakor alkalmokban sokat szóltam én e’ Rend előtt Eggybe-írt Atyák, gyakor ízben foglalá el polgárink’ lelkeiket bujálkodás és pénzszerelm, s ezért sokakat látok felharagítva rám. Ki enmagamnak s kényeimnek soha semmi tántorodást el nem nézék, nem könnyedén tűrhetém másokban az elvetemedést. De akkor, ha nem igen ügyelétek is szavamra, hazánk ingatlanúl állt; bel ereje győze gondatlanságunkon. Most immár nem az a’ kérdés, ha ép vagy romlott erkölcsökkel éljünk-e, nem hogy a’ Római Nép’ birodalma mi nagy és mi felséges légyen: hanem hogy az, bár millyetén, miénk

5 Kazinczy Ferenc *Művei II. Levelek* i. m. 351. p.

6 C. C. *Sallustius’ Épen maradt minden munkái.* Magyarra KAZINCZY Ferenc. Budán, A’ Magyar Kir. Egyetem’ betűivel, M.D.C.C.XXX.VI, (Római classicusok magyar fordításokban, Kiadja A’ Magyar Tudós Társaság, I,) 191. p.

7 Vö KAUFMANN Lajos: i. m. 317. p.

maradjon-e, vagy ellenségeinkké velünk együtt. És énnékem valaki még könyört, még irgalmat fog emlegetni? Már ugyan régen elvesztők' a dolgok, 'igazi neveiket, mert a' másét eltékozolni adakozásnak, a' rossz tettek' merését nagylelkűségnek mondogatjuk; ez juttatá honukat a' veszély' szélére."⁸ És természetesen nem csupán e beszéd keserű, a nemzethalált is felidéző malíciája tetszetett neki, hanem Sallustiusnak az LIV. fejezetben adott jellemzése is Cátóról, a híres összehasonlításban, ahol neki nyújtja a pálmát Caesárral szemben: „Cátóban viszont becsület' szeretése vala meg, 's a' szerénységé, de leginkább sanyarúságé. Nem gazdagságban versenye gazdaggal, nem czinkosságban pártszövővel; hanem a' vitézzel bátor lélekben, a' szerénnyel szeméremben, a' tisztával jámborságban. Lenni akara jó, nem látszani. Így minél kevésbé kereste a' dicsőséget annál inkább érte el."⁹ Látszólag igaz van Kaufmannak, aki szerint hat évig érintetlenül hevert a kézirat Kazinczy fiókjában, mert valóban, a fentiekhez hasonló nagyszabású és kidolgozott kiadási tervek nem akadunk leveleiben. Azonban éppen ez a látszólag néma korszak érleli meg Kazinczyban azt a gondolatot, hogy Sallustius is felvonultassa ortológus ellenfelei le-, vagy meggyőzésére, hiszen más antik szerzők mellett a neológusnak tekinthető Sallustius tekintélyével is ostromolja Téli Takács Józsefet 1815. június 10-én írott levelében¹⁰, vagy Beregszászi Pált ugyanazon évben; különösen szellemes az utóbbihoz címzett riposztja: „s mi tudjuk, hogy Homer is, mások is csináltak szöveget. S Plautus, Horác, Virgil, Lukréc, és a peregrinus transmarinus Properec, kiket az úr, prof. úr talán csak nem tart nyelvrontóknak, az én értelmekben való nyelvrontók voltak.”¹¹ (Különösen szép, ahogy Propertiussal példálózik, hiszen a reá alkalmazott jelző, vagyis a „tengerentúli bujdosó” arra utal, hogy a római elégiaköltő szerelmi bújában ott akarta hagyni nem csak Rómát, még a római költészetet is és Athénba akart emigrálni, hogy a görög filozófiának szentelje életét.) 1819. szeptember 23-án Dessewffy Józsefnek keserves humorral számol be Széphalom leégéséről, miután legfőbb kincsét, családját és kézirateit sikerült kimenekítenie az égő házból, de a falu újjáépítésében, noha szívesen segítene koldusbotra jutott jobbágyain, szándéka szerint nem tud eleget segíteni, mivel: „Édes barátom, epe nélkül mondom: Virtus post nummos. Nincs jobb portéka, mint a pénz, noha Sallust azt mondja, hogy ezt egy bölcs sem szerette meg.”¹² Mindenesetre ugyanezen levélben megígéri barátjának, hogy viszi neki az elkészült fordítás-kéziratot. Két év múlva, 1821. február 4-én ugyancsak neki viszont őszintén bevallja, hogy a tengeri kígyóvá nőtt javítgatás után „Sallust jobb most, mint volt, de mi az a római originális mellett? Széjjel tépném valamikor a kettőt összevonom.”¹³

8 C. C. Sallustius' *Épen maradt minden munkái* i. m. 78. p.

9 C. C. Sallustius' *Épen maradt minden munkái* i. m. 82. p.

10 Kazinczy Ferenc *Művei II. Levelek* i. m. 453. p.

11 Kazinczy Ferenc *Művei II. Levelek* i. m. 468. p.

12 Kazinczy Ferenc *Művei II. Levelek* i. m. 558. p.

13 Kazinczy Ferenc *Művei II. Levelek* i. m. 566. p.

Nem idézném most azokat a híres levélrészleteket, amelyeket minden, a tárgynak szentelt, sőt minden Kazinczy-portré is méltán idéz, a Guzmicsnak írott 1820. december 20-i, vagy a szintén hozzá intézett 1824. február 26-i levélből, vagyis arról, hogy e mű az ő legfőbb büszkesége, első ifjúsága óta szerelme, sőt Sallustius tette őt „nyelvrontóvá”. Annál inkább szeretném felhívni a figyelmet egy passzusra a Jankovich Miklósnak 1824. április 19-én írott leveléből: „Zrínyinek nevét hallván nekem minden vérem megpepszdül. Erit ille mihi semper deus. Szebb magyar írók én nem ismerek a régiek közül, s szeretnék tanítványa lenni Sallustban. Ismered-e egy nem versekben írt munkáját, melyet én Hadi Tudománynak neveztem. Azt gróf Dessewffy József a fejevett Bónis Ferenc szép unokájától íratta le. Ott is kimutatta foga fejejét, hogy a németet (a közellakót) nem szerette. A cenzúra azt most meg nem engedi, hogy kiadjuk: de az idők változnak és az effélét jó fenntartani. Kérlek, tehát, méltóztassál e kincs birtokába eljuttatni.”¹⁴ Az egész rajongó kitérésben a legizgalmasabb Zrínyi istenítése. A latin idézet természetesen Vergilius első eclogájának 7. sora; ott Tityrus mondja azt pásztortársának Meliboeusnak Augustusról, akkor még ugyan csak Octavianusról, hogy előtte mindig Istennek fog számítani; nem is csoda, hiszen visszaadta a veteránok javára elkobzott földcskáját. (Ilyen hőfokú rajongással senkiről sem szólt soha a régebbi magyar irodalom képviselői közül, és ennél a véleményénél mindig is megmaradt: később még azt is le meri írni, hogy Mária Terézia halála előtt Zrínyin kívül nem volt valamire való magyar költő és még a szerbek is előttünk jártak a költészet birodalmának meghódításában, mint ahogyan azt ékesen bizonyítja a Goethe által fordított *Hasanaganica*, azaz a *Hasszán aga özvegye* című ballada.) Zrínyi magasztalásán túl azonban van két teljesen újszerű mozzanat a fentebb idézett levélrészletben. Az egyik az, hogy a saját legfőbb ambícióját, vagyis a virtuálisan tökéletes magyar Sallustius Zrínyihez méri; a másik pedig az, hogy rögtön a vitéz hadnagy kéziratára tereli a szót, amelyet a *Bónis-kódex* egy másolatából ismerhetett meg és ebben természetesen az osztrák-, azaz a Habsburg-ellenesség kvintesszenciáját látja. Azaz nem csupán esztétikailag kapcsolja össze Zrínyit és Sallustius és méri a legértékesebb műfaj, azaz az eposz mértékével a történetírót is, akinek mintegy ő a magyar lelke és az ő legfőbb költői ambíciója, így neki is az eposzírás, hanem tematikailag is mint a mélységes nemzeti romlás lánglelkű ostorozóit és a szabadság rettenthetlen magasztalóit.

Egyébként azzal, hogy egy kettősséget menet közben triáddá, azaz hármassággá alakít, minden valószínűség szerint tudatosan utánozza Sallustius rengeteg stílusbravúrja közül a leghatásosabbat, a legfeltűnőbbet, vagyis azt, hogy az ellentétpárokat egyenként háromfelé osztja fogalmilag és retorikailag, majd ezeket a hármasságokat a szórend alakításával ismét kettősökké, vagyis párokká rendezi. Ennek a stílusjellemzőnek a legfinomabb elemzője Kurt Latte példaként többek között a

¹⁴ *Kazinczy Ferenc Művei II. Levelek* i. m. 617-618. pp.

Catilina megrázó végső jelenetét hozza fel, vagyis a csatatéri halottszemlét. (Cat. 61. 8-9)¹⁵ Lássuk csak, hogy milyen bravúrosan fordította ezt Kazinczy is, nyilván vérévé vált alkalmazása. „Sokan, kik látni vagy zsákmány szedni jöttek elő, az ellenségi had testeit [javítottam a sajtóhibás tetteitből] forgatván egyik felére, másik vendégtársára talált, olykor haragosára. Így váltogatá egymást, végig az egész sergen öröm és bánat, siralom és vígadás.”¹⁶ (Eredetiben: *multi autem qui e castris visundi aut spoliandi gratia processerant, volventes hostilia cadavera amicum alii, pars hospitem aut cognatum reperiebant; fuere item qui inimicos suos cognoscerent. Ita varie per omnem exercitum laetitia, maeror, luctus atque gaudia agitabantur.*¹⁷)

Bevallom, ideális kritikai kiadás lebeg a szemem előtt. A Debreczeni Attila vezetésével jelenleg folyó digitális és papíralapú összkiadással mint annak egyik folyamánya megjelenhetne, úgy, hogy még Kazinczynak a kétnyelvűségre, az illusztrációkra, a kommentárra és a szükséges jegyzetekre formált igényét is megvalósítsa, de ezen felül felhasználhatná a teljes levelezésben, illetve az egyéb művekben fellelhető adatokat a keletkezéstörténet, a legendás több mint harminc év felrajzolására; az említett, és egyes esetekben bizonyára (talán széljegyzetelt példányaiban) fenn is maradt, Kazinczy által a munkához használt szövegkiadások, kommentárok régi és új magyar, német, francia, spanyol fordítások, az előszó klasszika-filológiai és esztétikai forrásai Wieland Horác-tanulmányáig bezárólag stb. szövegeit, bejegyzéseit, tanulságait; természetesen tükröznie kell az MTA Kézirattárában megmaradt három teljes kézirat és a szintén ott őrzött gyűjteményanyag szövegvariánsait.¹⁸ Folytatni kell azt a fordítás-ellenőrzést és értékelést, amelyet a kitűnő és mára szinte – Tóth Péter egy 1997-es életrajzától eltekintve¹⁹ – teljesen elfeledett csornai premontrei-rendi tudós tanár és klasszika-filológus Szenczy Imre, maga is fordító, annak idején alkotott Kazinczynak előbb Sallustius-, majd Cicero-fordításairól; Sallustra nézve pl. 1839-es *Figyelmező*beli megjegyzései mai napig érvényesek és egyenként mérlegelve pl. a túltömörítésre, egyes szavak vagy fordulatok elhagyására vonatkozó megállapításait, mert így közelebb juthatunk Kazinczy stílusának rejtélyeihez.²⁰ Újra fel kell venni azt a fonalat is, amelyet Kaufmann (akkor már Ozoray) a fordítás nyelvének elveiről archaizmusainak, provincializmusainak stb. forrásairól írt; a mai nyelvtörténeti tudásunk meg is követeli ezt a revíziót.

Ezek után lehet olyan kísérőtanulmányt írni, amely meghatározza az *Előszó*

15 LATTE, Kurt: *Sallust.* (1935). In: *Sallust.* Herausgegeben von PÖSCHL, Viktor. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1981. (Wege der Forschung XCIV.) 400-460. pp.

16 C. C. *Sallustius' Épen maradt minden munkái* i. m. 88. p.

17 C. *Sallusti Crispi Catilina, Iugurtha, Fragmenta ampliora.* Edidit KURFESS, Alphonsus. Editio altera aucta et emendata, Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri MCMLIV. 52. p.

18 Vö. GERGYE László: *Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka.* MTA Könyvtára, Budapest, 1993.

19 TÓTH Péter: *Egy elfeledett múlt századi klasszika-filológus. Vázlat Szenczy Imre pályájáról.* In: Vasi Szemle, LI. évf. (1997) 3. sz. 320-333. pp.

20 Ld. *Figyelmező*, III. évf. (1839. július 2-július 16.) 26-28. sz. 421-428. pp.; 445-448. pp.; 458-465. pp.

helyét nem csupán a magyar irodalomtörténet szempontjai szerint a Kazinczy-életműben és a magyar irodalomban, hanem – mivel komoly klasszika-filológiai teljesítményről is van szó – azt a helyet is, amelyet a mű (előszó és fordítás együtt) a nemzetközi klasszika-filológiában elfoglal. Csak néhány, felvillantott szempont: a Caesarhoz írott két levél mai napig vitatott hitelességének kérdése; Sallustius „pártosságának” problematikája; stílusának és egész művének korabeli európai recepciója. Hahn István, Adamik Tamás, Makk Ferenc, Tar Ibolya tanulmányai és külföldi filológusok, pl. Werner Schur, vagy Ronald Syme stb. olvasásakor sokszor igazolva látjuk Kazinczy érvelését még a vitatott kérdésekben is.

Ha érdemes volt Arannyal kezdeni, ne riadjunk vissza attól, hogy Horváth János-idézzel zárjuk rövid mondókánkat. *A magyar irodalom fejlődéstörténete* című könyvből idézek, ahol így szól Kazinczyról: „Régi vallásos írónk, s köztük kivált Pázmány és Káldi »erővel, tömörséggel, méltósággal« teljes nyelvéről emlékezvén fájjalja, hogy ezek után a költő Zrínyi nagy kezdeménye, ki a rómaiak s olaszok tanítványa volt, folytatás és következmények nélkül enyészett el; pedig hová juthatott volna nyelvünk, ha ezen az úton futhat vala tovább! »A' vallásbeli veteledések azt tanácslák – így világítja meg gondolata magvát –, hogy az Író ne minél szebben, hanem minél érthetőbben szóljon, 's a' darabos, de velős, lelkes beszéd görgővé, folyóvá, könnyen érthetővé leve, 's erőtlenné, lelketlenné egyszersmind.« [*Tudományos Gyűjtemény* 1819. XI. 7–8.] A stilizta Kazinczy stíltörténeti szemléje ez, s ne higgyük, hogy ő a múltat egyszerűen csak tagadni óhajtja. Régi nyelvünkben meglátja s méltányolja az erőt, de ezt egymagában elegendőnek nem tartja, új eszményt tűz ki – nem helyette, hanem hozzá, kiegészítésül –, a szépség eszményét. Erő és szépség – aki Kazinczyt olvasgatta, jól tudja, mily gyakran forog ajkán ez iker-eszmény megnevezése.”²¹

Nem nélkülözhetünk irodalmi múltunkból egy remekművet.

21 HORVÁTH János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1976. 208. p.

Ar elocheni orrag.
Arzon, ne kerdjetez,
Miér vly halovány:
~~Legjobb fiain~~ Legbátrabb fiaim
Elesnek a' csatán;
~~Ét' legnemesebbekét~~ 'fennmaradtak
Vad inség kergesi:
Nincs kü, ková' fia
Csak egy is tehesi.
Hő kebleme, hol'ok
Lágyan feküsenek,
Mott' a' kivegtes?
Kigyó' földnek.
Es látni nincs remény
Többi jó napomat:
Boprus ki állana,
Nem szülhettek fia!

Vörösmarty.

AZ EMBER ÉLETE

Vörösmarty gyászverse mint vindikatív kinyilatkoztatás

Az ember élete

Mint az érett gyümölcs,
Az élet fájáról
Hull a fáradt ember,
Midőn órája szól.

S erény vagy bűn, öröm
Vagy bánat, miben élt,
Sírjánál írva lesz,
A nép itéletén.

De mint dúlt lant után
A megtört zengemény:
Úgy vész el sok derék
Pályája közepén.

Hiába volt dicső
Ifjú, szép és erős:
A társaságban gyöngy
A pályán elszánt hős.

Hiába volt gyönyör,
Hölgynek, ki látta őt,
Maga, merész öröm
A honfiak előtt.

Míg más kincset sovárg:
Ő boldogságban élt,
Ha fensőbb vágyakért
Adhatta életét.

Önzetlen áldozat
Volt tiszta élete:
Az embereknek üdv,
Magának dics köre.

S ha lelke húrjait
Az élet megüté,
Oly kedves volt a hang,
Mint a legszebb dalé.

Hiába! mennie
Kellett idő előtt,
Kérlelhetetlenül,
A sír lehúzta őt.

De aki ennyit élt,
Sír el nem temeti,
Sírját a hála szent
Kezekkel öleli.

Emléke oltva van
A földbe, melyen élt,
Mélyen bocsátja be
Megáldott gyökerét.

S midőn magasra nőtt,
A fának sudarán
Ragyognak tettei
Arany gyümölcs gyanánt.

S idő és a világ
Bevégzik a művet,
Mit véghez jutni sors
S élet nem engedett.¹

Lukácsy Sándor különítette el először – e vers előzményeit kutatva – Vörösmarty lírájának egy alműfaját:

1 *Vörösmarty Mihály Kisebb költemények III. (1840–1855)*. S. a. r. TÓTH Dezső. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. (VMÖM 3.) 191–192. pp. Jegyzetek: 566–568. pp.

Szinte külön műfajként húzódnak végig egész pályafutásán a szebbnél szebb emlékkersek, melyeket Etele, Árpád, Hunyady, Dugonics Titusz, Dobó, a költők közül Zrínyi, Virág, Vitkovits, Berzsényi, Kisfaludy Károly, Kölcsey, a színművész Megyeri és Hubenayné, s a természet átalakító Vásárhelyi Pál vonzó alakjainak szentelt. A hőskultusznak talán legnagyobb költője irodalmunkban Vörösmarty. Persze koronként más és más eszmei tartalommal jelennek meg ezek a versek; a költő fokról fokra jutott el Az ember élete nagyszerű mondanivalójához. Legtöbbször közös vonás az, hogy Vörösmarty nem tekinti lezártnak a halállal a kimagasló hősök életét: folytatódik az a nemzet hálás emlékezetében.

[...] Jellemző még e korábbi emlékkersek némelyikére az is, hogy a költő vádolja a sorsot, amiért a nagy alkotó hazafiaknak életét, túl korán, kérlelhetetlenül szakasztja ketté a halál. Mindezeknek a gondolatoknak végső összefoglalása, magasabb eszmei síkon való továbbépítése Az ember élete. A kezdő hangulatot itt is a halál könnyörtelensége adja meg, háromszor tér vissza a keserű felkiáltás: hiába! Különös élességet kap ez a gondolat attól, hogy nem általában az élet korai végéről szól itt a költő, hanem a hazafi haláláról, akinek önzetlen áldozat volt tiszta élete, a társadalmilag hasznos ember pusztulásáról. De éppen ezért tudja a költő elkerülni a kétségbeesést, vagy a halál könnyörtelenségén való meddő moralizálást, s tudja megnyugtatóan feloldani a vers első felének nyomasztó hangulatát. Az utókor hálájára, megtartó emlékezetére való hivatkozás ehhez nem volna elég. A vers fölemelő, optimista ki csengését azzal éri el Vörösmarty, hogy az egyén által megkezdett mű folytatására, befejezésére utal, melyben az elhunytak tettei tovább élnek. Nyilvánvaló hogy az egyén életének ez a társadalomban való folytatása, az öröklétnek ez az oly nagyon emberi formája csak azok számára adatik meg, kik 'fensőbb vágyakért' adták életüket.²

Ebben a megfogalmazásban az egyéni halhatatlanság és a mű halhatatlansága mintegy egybemosódik; Lukácsy később, a vers szövegéből választott című Vörösmarty-tanulmánykötet előszavában a két fogalmat már – ráadásul a költő személyes meggyőződéséeként – közelebb hozza egymáshoz:

Örvények fölött barangoló kedélyének a tevékeny, szolgáló élet öntudata adott szilárdságot és csak-azért-is vigasztalást, és a 'végtelen álmu halál', mely gyakran előgomolyg verseiben, ezért nem maradt számára csüggesztő rémkép, hitte, hogy a hasznos életet nem törli el nyomtalanul a halál, s a hazafinak 'ragyognak tettei arany gyümölcs gyanánt'.³

2 LUKÁCSY Sándor: *Jegyzetek egy Vörösmarty vershez.* In: Csillag, IV. évf. (1950) 4. sz. 96–97. pp.

3 LUKÁCSY Sándor: [c. n.]. In: „*Ragyognak tettei...*” Szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor, SZÖRÉNYI László. Fejér Megye Tanácsa, Székesfehérvár, 1975. (Tanulmányok Vörösmartyról) 5–6. pp.

Ugyanebben a tanulmánykötetben Martinkó András egy dualista alaptipológia (Föld–Menny) alapján tekinti át egyrészt Vörösmarty egész költői életművét, másrészt e kulcsfogalmak arányainak eltolódása alapján szerkeszti meg az életmű korszakainak kronológiáját. Az 1849 utáni pár éves haláltánc-periódus után új kezdetet állapít meg:

Ezzel a haláltánccal azonban le is záródik a 'földi menny' teljes csődjének világerzéése. A romantikus költőnek legnagyobb égi adománya: a hit, remény, vagy legyen: az álom, az ábránd, aztán a világ történetével való irracionális kapcsolata Vörösmarty élete két utolsó évében - a töredékes műből kivihe-tően - már csiráztatni kezdte a 'földi menny' új (vagyishogy régi) zsengeit. Egy nagy reményű forradalmár politikus (gr. Batthyány Kázmér) korai halála egész sor kisebb-nagyobb versben csillantja fel ezeket a reménycsillagokat: a jónak, a munkának, az emberségnek, a maradandóságnak győzelmét a rossz, a tétlen élet, a mulandóság, a halál felett. Megtörtén és halkán bár, újra kihallat-szik az ég hatalma a sors ellenében, az időre és a világ logikájára bizó 'Az nem lehet, hogy... hiába...' em rövidesen következik be persze, de

... idő és a világ
Bevégezik a művet,
Mit véghez jutni sors
S élet nem engedett.

(Az ember élete, 1854)⁴

Úgy gondolom, hogy a vers belső gondolati dinamikájának, illetve az ezt hordozó retorikai szerkezetnek, továbbá a költői életmű egyéb darabjaival való mű-fajszerű és kronológiai összefüggéseket illető kérdéseknek a két idézett tudós pontos leírását adta. Hiányosnak érzem azonban a teológiai, illetve filozófiai háttér nélkül érthetetlen mozzanatot, azaz a halálnak mint elkerülhetetlen rossznak a versben kétségtelenül megtalálható pozitív ellentételezését. Mint Dávidházi Péter ki-mutatta, a magyar irodalomtörténet-írás általában idegenkedett teológiai, illetve patrisztikus-skolasztikus filozófiai meggondolások figyelembe vételétől, ha a po-zitív célképzetként tételezett felvilágosodás korából való, vagy különösen e kor után keletkezett művek elemzéséről vagy minősítéséről van szó.⁵ Szelíden vitatkoz-va mutatja ki e húzódozás értelmetlenségét, s Milton és Pope, illetve a két Besse-

4 MARTINKÓ András: „Földi menny”. In: „Ragyognak tettei” ... i. m. 100. p.

5 DÁVIDHÁZI Péter: „Az Úrnak útait az emberek előtt igazgatni” (A Bessenyei fivérek és a vindicatio szerephagyománya). In: DÁVIDHÁZI Péter: *Per passivam resistentiam* (Változatok hatalom és írás témájára). Argumentum Kiadó, Budapest, 1998. 85–101. pp.

nyei fivér példáján bizonyítja, hogy a művek lényegének és valóságos összefüggéseinek vizsgálata kényszerítő szükségszerűséggel követeli meg a theodicaea különböző módszereinek ismeretét és bevonását a jó és rossz, halál és élet kérdéskörében mozgó, látszólag teljesen laikusan érvelő alkotások elemzésében. Tanulmányát így fejezi be: „Hogy azóta az újabb magyar irodalomban ez a költői szerephagyomány hogyan öröklődött, milyen alakváltozatokat öltött, s mennyire jellegadó következményekkel járt (mindmáig), azt nyomon követni már egy következő tanulmány feladata lesz.”⁶

Dávidházi Péter barátom születésnapjának köszöntésére úgy gondoltam, hogy ebből a témakörből választok egy példát. Erre sarkallt az is, hogy noha – a bértollnokká züllött, Vörösmarty szerint „országáruló, egészen a cudarságig elkeseredett” hajdani barát, azaz – Csató Pál szerint Vörösmarty „mint epikus legerősb ugyan, de úgy, hogy a genius megbántása nélkül Virgilhez, Homérhez, Dantéhoz, vagy Miltonhoz, Klopstockhoz vagy Voltaire-hez legtávolabbról sem hasonlítható”,⁷ mégis a Martinkó által az idézett tanulmányban oly ragyogóan bizonyított antropológiai meghatározást az emberekről, mint „a sár fiairól”, éppen egy döntő fontosságú és természetesen teológiai, sőt skolasztikusan alátámasztott Milton-hellyel tudjuk kapcsolatba hozni! A Sátán ugyanis egy tirádájában így panaszkodik (IX. ének, 144–159):

Pokol erői közt enyém lesz az
érdem, hogy egy nap elveszítem azt,
mit hat nap-éjt egyvégtiben csinált
az úgynevezett Mindenható, s ki tudja,
mily rég kotolt tervén, tán épp azóta,
hogy nemtelen rabságából az angyal-
nemnek szabaddá tettem egy éjszaka
majdnem felét, s hajbókolói nyája
megcsappant. Ő, hogy bosszut álljon és
pótolja csökkent számukat – vajon
rég angyal-teremtő ereje
kihuny (egyáltalán ha ő teremtett
angyalt!), avagy hogy minket még bosszantson? –
úgy döntött, hogy földből-csinált teremtményt
plántál helyünkbe, s fölruházza régi
alacsony helyzetéből fölemelve,
égadománnyal, mit tőlünk rabolt.
Tervét be is tölté: embert csinált,

6 DÁVIDHÁZI Péter: i. m. 101. p.

7 CSATÓ Pál írása. In: Hírnök, II. évf. (1838. szept. 3.) Idézi LUKÁCSY Sándor: *Mi tilt jobbakká válnotok?* (Vörösmarty és kora). Balassi Kiadó, Budapest, 2003. 194. p.

pompás világot néki, székeül
a Földet, s őt urának tette (szégyen!),
majd lángszolgákat, angyalszárnyakat
alázott őreiül, a földi dolgok
gondviselőiül.⁸

Nemigen tudom másnak, mint Milton-célzásnak tekinteni a *Salamon* (1832)
e sorait:

A' lesújtott angyalként imígyen
Átkozódik a' futó király⁹

Arra pedig talán nem is kell utalnom, hogy *A vén cigány* hulló angyala, új ege és új földje kapcsolatban állhat az angol költő művével.

Hasonló módon *Az ember élete* gondolati üzenetének legfőbb képi hordozója, egyúttal a magasztalt elhunyt hős bizonyos fajta halhatatlanságának garanciája az az arany gyümölcs, amellyé hajdani jótettei váltak. Ez a gondolat, illetve kép legplasztikusabban ismét csak Miltonnál található. Mivel terminus-értékű kifejezés vizsgálatáról van szó, hadd idézzem először angolul, majd a már fentebb is idézett Jánosy Istvánféle fordításban (III. ének 333–338.):

The world shall burn, and from her ashes spring
New Heav'n and Earth, wherein the just shall dwell,
And after all their tribulations long
See golden days, fruitful of golden deeds,
With Joy and Love triumphing, and fair Truth.

ezalatt
elhamvad a Világ, s a hamvakon
támad új Menny, új Föld, hol mind a jók
laknak, s látnak sok szenvedés után
arany napokat, arany tetteik
gyümölcseként; igazság, szeretet
s öröm győz; [...]¹⁰

8 MILTON, JOHN: *Elveszett paradicsom*. Ford. JÁNOSY István. Magyar Helikon Könyvkiadó, Budapest, 1969. 222–223. pp.

9 *Vörösmarty Mihály Kisebb költemények II.* (1827–1839. S. a. r. HORVÁTH Károly. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 109. p.

10 *Vörösmarty Mihály Kisebb költemények II.* i. m. 76. p.

Miltonnál tehát az arany tettek gyümölcsseként fognak az üdvözültek arany napokat látni. Az apokaliptikus gondolat teológiai, illetve a korban tudományosnak tekintett természettudományos háttéréről az általam olvasott Milton-szakirodalomban azt találtam, hogy megegyezik a költő a *De doctrina Christiana* I. XXIII. fejezetében kifejtett gondolatával, mely szerint a jelenlegi tisztátalan és bemocskolt világot a végső tűzvész fogja elpusztítani. A bibliai *Jelenések Könyve* (XX. 1.) alapján megálmodott Új Ég és Új Föld pedig Milton számára azt jelentette, hogy mind az Ég, mind a Föld meg fog újulni, rajta és benne minden dolog, ami a mi szolgálatunkra van, gyönyörünkre szolgált és ezt az üdvözültek örökké fogják birtokolni az Ézsaiás könyve (LXV, XVII) próféciája szerint. E gondolatokkal kapcsolatba lehet hozni az *Elveszett paradicsom* két további helyét is (XI. 900–901 és XII. 547–551). A Sátán és megrontott világa elpusztul a tüzes masszától, új Föld és új Ég jön létre végtelen igazságban és szeretetben gyönyör és áldás gyümölcsseként. A költészet számára a világvégi tűzvész toposzát Girolamo Vida dolgozta ki, az Isten fiához intézett himnuszában; tudományos doktrinaként is feltűnt 1696-ban William Whistonnál.¹¹

Nem találtam viszont a Milton-szakirodalomban forrást a toposz másik felének eredetére, amely szerint saját jótettei maguk fogják üdvözíteni az elhunytat. Ezt viszont Szent Ágoston egy híres prédikációjában találhatjuk meg (*Sermo LXI. de tempore*), amelynek a következő címet szokták adni: *In potestate nostra positum est, qualiter in die iudicii iudicemur*. Vagyis magyarul: *A mi hatalmunkban áll, miképpen ítéltetünk meg majd az ítélet napján*. Az egyházatya ugyanis – mint egy XVIII. századi nagy morálteológiai kézikönyv mondja – célozván arra a törvényszéki tárgyalásra, amelyet a mi bíróságainkon szoktak tartani, azt mondja, hogy semmit sem kell nekünk félni azon a napon, ha tiszta lesz a lelkiismeretünk. Így szól ugyanis: „Kéred, hogy védjenek, de senki sem vállalja el a te védelmedet. Már kétségbe is esel, mintha elvesztetted volna ügyedet, mivel senki sem véd vagy tanúskodik melletted.” Hogy azonban tárgyalásunk során mégiscsak diadalt arassunk, ugyanezen szent igen erős vigaszt ajánl nekünk, amikor így szól:

Órizz meg belül ártatlanságodat, ahol senki sem tud ügyedben föled kerekedni. Erőt vehet rajtad a hamis tanúság, de csak az emberek szemében. Semmit sem érez azonban Isten előtt, ahol ügyedet tárgyalják. Amidőn Isten lesz a bíró, nem lesz más tanú mint a te lelkiismereted; ha nincsen rossz lelkiismereted, nincsen vádlód sem, egy hamis tanút sem kell megcáfolnod és egy igaz tanúra sincs szükséged, te csupán a jó lelkiismereted et mutasd fel, hogy mondhasd, mivel Uram benned bíztam, Uram Istenem te meghallgatsz.¹²

11 MILTON, John: *Complete Poems and Major Prose*. Edited with notes and introduction by HUGHES, Merritt Y. Hackett Published Company Inc., Indianapolis–Cambridge, 2003. 266. p., 453. p.

12 Lásd MANSI, Joseph: *Locupletissima Bibliotheca moralis practica bilis...* II. Venetiis, 1722. 937. p.

Tehát míg a világot megtisztító, végső apokaliptikus katasztrófa képét – amelyet Vörösmarty *A vén cigányban* nem tűzvészként, hanem özönvízként ábrázol – már megtalálhatjuk a Milton által felhasznált, illetve hangsúlyozott antik-bibliai vég-idő-hagyományban, addig az el nem évülő jótetteivel saját magát mintegy a megújult aranykorba beplántáló, az üdvözülést megérdemlő Igaz Ember hagyományát Milton is, és nyilván Vörösmarty is a keresztény ókorig visszamenő teológiai hagyományból merítette.

A teljes egészében Vörösmarty szóhasználatának megfelelő fogalmazást – vagyis hogy az Igaz Ember olyan, mint a termő gyümölcsfa – megtalálhatjuk a régi magyar prédikációs irodalomban is. Így például Lépes Bálint 1616-ban egyrészt az *1. Zsoltár* alapján ecseteli részletesen, hogy az ember olyan, mint a gyümölcsfa, másrészt ezt a gondolatot apokaliptikus kapcsolatban tárgyalja az ítélet napjáról szólva:

Hanem az ítélet napján, midőn az jó kikeletnek ideje eljő, kiben az egész világ megújoll és az emberek is új életre föltámadnak; mindnyájan, mindnyájan minémőek legyenek állat jok szerént megösmertetnek. Mert azok, kik ez jelen való életben, hittel, malaszttal és jó cselekedettel virágzottanak, az bírónak jobbára helyhezttetnek, megmondhatatlan szépségnek virágival felékesítettnek, az örök életnek zöldségevei környül vétetnek, az elfogyhatatlan dücsőségnek gyümölcseivel meggazdagéttatnak.

A bibliai jelképek nyelvén a mennyország a halhatatlanság, a paradicsom újjászületéseként fogható fel, tehát adott a Kert és a Fáskert, a Gyümölcsös képe, különösen *Ézsaiás* (IV. 2.) alapján; az arany pedig magától értetődő ékessége a menyeyei Jeruzsálemnek, csak ott nem a fákon terem, hanem a tereket és utcákat borítja (*Jelenések Könyve XXI. 21.*)

A jelen alkalommal nem terjeszkedhetek ki teljes egészében sem a magyar irodalom régi századaiból, sem a Vörösmarty idejében is használatos teológia könyvekből vagy prédikációkból idézhető párhuzamokra, sem pedig arra a rendkívül sokszálú kapcsolati rendszerre, amely a vizsgált verset összeköti a szövevényes Vörösmarty-életmű más verseivel is, mint a korábban Lukácsy által elkülönített emlékmű-faj. Mindenesetre két dologra még szeretnék kitérni röviden. Az egyik a vers lant-hasonlata. (9–12, illetve 29–32. sor). Az egyik leghíresebb filozófiai képről van szó, amelyet Platón használt a *Phaidónban* a lélek halandóságára, illetve halhatatlanságára. Szimmiasz így érvel Szókratész ellenében:

Talán igazad is van barátom: de hát mondd, mennyiben nem kielégítő? 'Amennyiben', felelé amaz, 'hogy például a hangzatra, s a lantra meg húrjaira is ugyanezt a beszédet alkalmazhatná valaki, s azt mondhatná, hogy az össz-

hangzat minden jól hangolt lanton láthatatlan, testtelen, szép és isteni valami, ellenben maga a lant meg a húrjai testek, vagy testies, készített, földies tárgyak, s a halandóval rokonok. Hátha már most összetöri valaki a lantot, vagy elmetszi s eltépi a húrjait, s azt állítja a te okoskodásodra támaszkodva, hogy azért mégis szükségképpen megmaradt és nem vész el amaz összhangzat?! Mert noha eltéptük a húrjait, mégis csak megvan a lant is meg húrjai is, melyek pedig halandó természetűek; nem lenne-e tehát képtelenség, hogy az összhangzat, ez az isteni, halhatatlan természetű s rokonságú valami megsemmisüljön és pedig előbb, mint a halandó rész? Ellenkezőleg, azt kellene föltételezni, hogy az az összhangzat szükségképpen megvan még valahol, és hogy a fának meg a húroknak előbb el kell rothadniok, mintsem az összhangzattal valami történhetnék.

Vörösmarty az első lant-hasonlatban egyértelműen Szimmiász kételyét hangoztatja, a másodikban viszont a lélek lantszerű felajzottságát és zenéjét immár azon jótettek közé sorolja, amelyek a halhatatlanság garanciájaként ragyognak fel a vers végén.

Végül még egy adalék a „nép ítéletéhez” mint a halott érdemeinek biztos bírálójához. Batthyány Kázmér, aki kimondatlanul is a vers hőse, a Blackwell közreműködésével írt és csak töredékesen megmaradt emlékiratában, ahol saját magáról is csak harmadik személyben ír, így emlékezik meg egy hajdani jobbágjáról:

S végre ez osztályból való az az egykori hű jobbágya bizonyos, száműzetésben élő hazafi-földesúrnak, a ki felől azt hitte, hogy valóban fölakasztották, mert hallotta, hogy 'in effigie' fölakasztatott, s a derék ember e hit benyomása alatt alázatos folyamodással járult a kormányhoz, hogy kikérje magának volt kedves földesura holttestét s tisztességesen eltemesse azt az egyszerű falusi kápolnában, melyet egyenesen e célra saját költségén épített.

Azt hiszem, hogy e Vörösmarty-vers valóban beletartozik a *vindicatio* Dávidházi Péter által kijelölt szerephagyományába.

ARANY JÁNOS

Nemessége tudatát őrző, parasztsorba süllyedt, szegény nagyszalontai család sarjaként született 1817-ben, nyugalmazott akadémiai főtitkárként halt meg 1882-ben. Szülővárosában, majd a református értelmiség- és hivatalnokképzés kelet-magyarországi központjában, Debrecenben tanult. Tanulmányait azonban félbeszakította és egy vándorszínész-kitérő után Szalontán tanított, majd aljegyzősködött. A forradalom és szabadságharc idején egy néplap szerkesztője, rövid ideig minisztériumi tisztviselő, majd újra szülőhelyén hivatalnok, főúri nevelő, azután a nagykőrösi gimnázium tanára. 1860-tól a fővárosban él, a Kisfaludy társaság igazgatója és egy kritikai lap szerkesztője, majd az Akadémia főtitkára. Az ötvenes évektől súlyos betegségek gyötrik, melyek végül is korai megöregedéshez és halálhoz vezetnek. Már életében iskolai klasszikus lett, azóta minden Írónemzedéknek meg kell küzdenie örökségéért.

A hősi epika vállalása és elutasítása

A színészskaland után vezekelt, visszavonult a hétköznapiokba, dolgozott és családot alapított. Azonban az eltemetett írói és művészi ábrándok majd' egy évtized után ismét felszínre törtek: egy Szalontára került hajdani iskolatársa hatására indult a Kisfaludy Társaság komikus eposz-pályázatán és *Az elveszett alkotmány* c. művével meg is nyerte (1845). A hexameteres komikus eposz egyedül áll Arany életművében. Móricz Zsigmond és Kosztolányi 1931-ben azon vitatkoztak, hogy vajon ez a különállás annak tulajdonítható-e, hogy a költő ekkor olyan írói bátorságot tanúsított, amelytől később mindig visszarettent. A bátorság politikai értelemben tagadhatatlan, hiszen a Bihar megyei politikai küzdelmeket mintául véve Arany egyaránt elítélte a konzervatív és a liberális pártot, valamint a kettő között ingadozó középerőket. Szkepszise azonban jóval egyetemesebb, mert nem csupán Magyarország helyzetét látja mindenestül reménytelennek, hanem magát az emberi létezés is, erkölcsi és filozófiai vonatkozásban. Jól fejezi ezt ki a kedves költőjétől, Byrontól választott jelige. A *Werner* c. tragédia egyetlen magyar szereplője, Gabar minősíti ebben az idézetben az egész világot rossz tréfának. (Megjegyzendő, hogy e szereplő neve Bethlen Gábor nevéből ered; kívülállása pedig a harmincéves háború idején játszódó kalandos dráma intrikáin összefügg a magyarság kí-

vülállásával az európai konfliktusokon, amelyek mégis folyamatosan sújtják történelme során.) A mű politikai bátorságánál azonban sokkal jelentősebb az a művészi bátorság, amellyel Arany megsemmisítő módon próbálja végig az irodalmi kánonok által az irodalmiság csúcsának tartott eposz-műfaj különböző lehetőségeit, valamennyit karikírozva, beleértve még a „szent elbeszélés”, azaz a *Biblia* epikumát is: ugyanis a magyar jogászos nemesi közgondolkodás terminusaiban írja le a világ teremtését és az ember bűnbeesését. Arany maga azonban azért volt elégedetlen a művével, mert túlságosan szétesőnek tartotta, számára ugyanis a legfőbb esztétikai erény a „belső forma”, azaz a mű struktúrája volt. Mindenesetre mind a saját költői hang kiküzdésében, mind a későbbi epikus változatok hangnemének megalapozásában óriási szerepet játszik ez a „formátlan” mű. Kettős tanulsága tehát: hagyományos módon a világot elbeszélni lehetetlen; a világ mégis elbeszélésre méltó. Idillikus és elégikus klasszicizmus.

Az irodalmi élet középpontjába azonban a következő díjnyertes művével került: *A Toldi* nem csupán a felemelt díjat szerezte meg neki, hanem – amit mindennél többre becsült – Petőfi barátságát is. Ilosvai Selymes Péter XVI. századi históriás énekét vette alapul a nagy erejű legendás bajnokról, Toldi Miklósról, akit a monda Szalontán is ismert, hiszen a város közepén álló csonka torony a hagyomány szerint az ő várának maradványa volt. Műérzéke és irodalomtörténeti olvasmányai alapján a középkori monda formátlanságából éles szemmel különítette el a középkori francia lovageposzok kötelező hármassztruktúráját: a hős ifjúkorát, amikor elnyeri hőstettei nyomán a király elismerését; lovagi virágkorát, amelynek során legnevezetesebb hőstetteit végrehajtja; végül szerzetesi visszavonultságát, amikor valamilyen bűn miatt visszavonul az udvartól és vezekel. Először az első részt írta meg (1846), mint maga mondja, „hős-idilli” képekben festegetve Toldi felemelkedését. A milió és a nyelv egyaránt a megnevesített népi környezetből és a régiségből való, a regényességet kizárja a szerelmi szál teljes hiánya is. Az angol mellett műveltség-eszményének másik nagy sarkcsillagát, a görögöt követte, azaz a homéroszi világlátást. (Egyelőre annak tragikumuma nélkül.) Halvány jelképes olvasata is van a műnek: eszerint a nemesség és a parasztság eredeti testvériségét a nemesség megtagadta, szolgáskorba taszította testvérét, ám ezt belső erényei felemelik és erre szükség is van az országot fenyegető külső veszély elhárítására. (Ez utóbbit a cseh vitéz szimbolizálja; Wesselényi Miklós nyomán Arany tisztában volt az országot fenyegető pánszláv veszéllyel.) A mű legkényesebb motívuma – mint már Kemény Zsigmond észrevette – a hős által hirtelen felindulásában elkövetett gyilkosság; ennek ábrázolását sikerrel úgy oldotta meg a költő, hogy nem lehet akadálya a vezeklésnek és a kegyelemnek.

Tulajdonképpen ugyanazt a konfliktust, amit erkölcsileg bűn és kegyelem, társadalmilag kívül rekedés és beilleszkedés, történelmileg-politikailag megmaradás és haladás kettőssége jellemez, írta meg az 1848-ban befejezett *Toldi estéjében*. Ezút-

tal a Toldi mondának azokat a részeit hasznosította, amelyek a hős öregkori remeteségére és halálára vonatkoznak. Az első rész idilli hangnemét itt a sajátos aranyi értelemben vett „humoros” elégia hangja váltotta fel.

„Humoron” Arany a romantikus teória tragikus ironia-fogalmát értette, amelyvel az író mintegy könnyezve nevet a világ semmiségén. Már a forradalom előtt tehát Arany megteremti a maga elbeszélés- és hangnem eszményének, a (Horváth János nyomán) joggal nemzeti klasszicizmusnak nevezhető stílusnak két egymást kiegészítő lehetőségét: az elsőben az idilli dimenzió mintegy rejt, a másodikban az elégikus hangnem mintegy magyarázza az önmagában kibeszélhetetlen tragikumot. Megjegyzendő, hogy a szintén 1848-ban írott *Murányi ostroma* már tökéletesen meghódítja a szerelmi konfliktus ábrázolásának elbeszélői eszköztárát is; a modernizáló rekonstrukció alapjául ezúttal a közelebbi régiségből, a barokkból választott, Gyöngyösi István Murányi Venusát.

A tragikum felé: töredék és álarc

A szabadságharc leverése egész egzisztenciáját feldúlta, költőként viszont korábban sosem érzett szabadságot kapott. A komikus eposz és az eposzparódia eszközeihez nyúl *A nagyidai cigányokban* (1850). A tragikomikus történet nem csupán az embert mutatja iszonyúnak és nevetségesnek, hanem azt a közösséget is, amely a könyörtelen történelemben nemzetté akar válni. Nem tudjuk, hogy melyik olvasata komikusabb és egyúttal kétségbeejtőbb. Az eddiginél sokkal mélyebben merít saját életéből is: a *Bolond Istók* első éneke – amelyet később az elégikusabb második ének követett, a további részekből sajnos csak vázlat maradt – rengeteget árul el a beilleszkedni nem tudó költő egész gyermekkori mélyvilágából. A lehető legirodalmibb, azaz a szövegszerűséget elidegenítő hatásokat hangsúlyozó módon vonja kétségbe az irodalmiság, illetve maga az irodalom értelmét. A byroni stanza rendkívüli artistikuma a lehető legalantasabban komikus tárgyról zeng.

A korábbi jelentős kísérletek után ekkor bontakozik ki lírája is. Ő ugyan mintegy akarata ellenére vált lírikussá – vallomása szerint –, azonban e műnemben is megújítja a hagyományos lírai témákat, bölcséletileg áttelekíti, egyúttal végigzengeti az összes létező alműfaj húrjain. Így az elveszett ifjúság siratása, a világ durvasága, eszmény és való ellentéte, a történelem értelme stb. stb. az általa elegico-ódainak nevezett kevert hangnemben jelennek meg, illetve benyomulnak a korábban nagyobbbrészt a dicső múlt epizódjainak felvillantására alkalmazott történelmi ballada, illetve románc műfajába is. Örök, kilátástalan jelen látomása ez folyamatosan kiépülő történelem helyett; az egyéni életben örök bűnhődés (Ágnes asszony), a szatirikusra hangszerelt történetfilozófiai episztolában pedig a modern kor, azaz a polgárosodás lepleződik le, mint az örök malom egy epizódja:

Óh, a világ története
Szomorú egy tanulmány!
Mint buborék tűnik fel ott
Nép, nép után kimúlván;
Jaj annak, mely már tündökölt!
Annak közelg halála,
Elsimul a víz tükre és
Új hab tolul reája.

(*Gondolatok a béke-kongresszus felől*, 1850)

A megtalált tragikum

A hatvanas évektől fogva dolgozik a hun trilógián, amelyből azonban csak egy rész készül el teljesen, *Buda halála* (1863). Etele, azaz Attila és a hunok a kor történeti köztudatában még a magyarok ősei, tehát históriájuk a magyar honalapítás konfliktusainak értelmezésére nyújt alkalmat. Ősbűn szennyezi eszerint a magyar történelmet, a testvérgyilkosságé (mint az emberiség őstörténetét Káin bűne vagy a rómaiakét Romulusé). Ezért minden későbbi nagyság törekeny alapra épül. Akármilyen rokonszenves hős is Etele, az ő gyilkosságára már nincs olyan mentség, mint Toldiéra. Mégis minden sokkal motiváltabb immár, mint volt az idilli eposzban, Arany ugyanis magába szívta a kortárs regény pszichológiai technikáját is.

Nyugdíjba vonulása után lírikusként az *Őszikék* ciklusában immár pöre őszinteséggel a korábbi szerepjátékot félretolva vall önmaga esendőségéről és mindezen esendősége ellenére megőrzött eszményeiről. Ekkor készíti el műfordításai közül a legvirtuózabbat is, Arisztophanész fennmaradt tizenegy komédiájának fordítását. Mint ahogy a korábbi *Hamlet*-fordításban tökéletesen hódolt a magában shakespeare-inek érzett eszmény oltárán, most a görög világ oltárán helyezi el a maga koszorúját.

Megírja végre a Toldi-trilógia középső részét is: a *Toldi szerelmét* (1879). Enciklopédikus mű, abban az értelemben, ahogyan a klasszikus és a reneszánsz-barokk nagyeposzok azok, vagyis költői módon kerek tudást adnak az emberről és a világról. Uralkodóvá válik benne a legvirtuózabb megoldás, vagyis a kettős hős: Toldi és Lajos király sorsának együttes, egymást keresztező, illetve egymással párhuzamos kibontakoztatása. A történelem lehetőségeinek szűkössege és kilátástalansága, az emberi sors zsákutcái, az eszmények szükségszerű bukása itt már a keserűségen túli igazi epikus magaslaton hangzik el. Hogy idézzünk az irodalomtudóستól is, aki a *Zrínyi és Tasso* (1859) c. tanulmányában a magyar összehasonlító irodalomtudományt alapította meg: „Ellenben az eposz halálra jegyzett hőse már az első perctől megadja magát a sorsnak; de éppen e megadás által tünteti ki nagyságát. A veszély, a halál

bizonyos tudata nem csüggeszti el, egy percig sem gátolja működését, sőt növekszik erélye, amint közelebb-közelebb jut az örvényhez; csak néha a halál percében fogja el egy csodás rémület, s hat rá nyomasztólag közelléte a rettenetesnek, mellyel oly elszántan néz vala szembe távolról; úgy, hogy e rémület már inkább physikai mint erkölcsi betudás alá esik. Szóval, a tragikai hős bátor a sors ellen, míg leküzdhetőnek hiszi; az eposz hőse bátor, noha nem hiszi annak.”

VADONFFY BERTALAN INSTANCIÁJA A MAGYAROK ISTENÉHEZ

Az elveszett alkotmány kihagyott segélykérése

I.

Ó te hatalmas lény, kit népem, mint Jehovah-ját
Juda leánya, saját s a többire rá se' tekintő
Isteneül követel, – hozvát nagy Szittya gombás
Téireiről, – ki előtt örmény, rác, német, oláh, tót,
Mind csak hangyabolyok, patkányok, hörcsögök, ürgék,
Mellyeket ölnéped tej-méz folyamú Kanaánja
Térein, egykorig, és csak azért szenvedsz el ödöngni
Hogy szeretett magyarod napot, éjt végig ne aludjék,
Hogy legyen a mi, ha virad (azaz reggel, mivel estve
Szinte virad soknak) hemzsegje, csikolja fel újabb
Élvre a boldogokat, szóval, hogy legyen irigyünk, –
Magyarok Istene! (más nevedet nem tudjuk) o halld meg:
Itt vagyok, itt ülök; könyököm tölgy asztalon, állam
Félre feszítve, balom hajamat borzolja veszettül,
Vagy veri homlokomat, jobbom pedig újra, meg újra
Mártogat egy tollat tintába megint – porozóba:
És a vers nem jó, – és a vers egy sora sem jó.

Mínthogy azért, a mióta világ és benne szorult bárd*
Létez, kezdve az ősi Homértól, ezredek óta
Mind a mái napig (bele-értvén a pipatöltő
Múzsát is), közösen meg tartott régi gyakorlat
Volna, Horác is (Pisókhöz: 140) e módot
Törvényül tenné, meghunyászkodni javallván
Illyenkor s valamelly istenséghez folyamodni:

*Bárd. Így neveztettek azok, kik énekeikkel bárdolák a régi
celta nép bárdolatlan erkölcsseit. Nem napnál világosabb innét,

hogy mind Ossián a bárd, mind a gael nemzet valóságos törzsökös magyarok voltak?

Én is, alább nevezett költő, bátor vagyok, a rám
Torzképet faragó múzsákat hagyva maguknak,
Trónod előtt, Szittyák hadas Istene! térdre borúlni, s
Csókolván saruid sárját* esdekleni: sugjad
Né – ha belé szakadok; ha pedig rám érik az álom, –
(Mint rád ért, *Lector Benevóle*, remélem azóta), –
Fricskázz föl kérlek, nehogy úgy járjak magam is, mint
Ősi Homérosz járt, ki felől a pletyka Horác el
Hírelí fű-fa előtt, ha talál bólintani olykor.

És ezzel maradok

tarlói poéta

Vadonffy.

*Sárját? Persze, mert itt sár nélkül nem jár. ¹

II.

A fentebb közölt szöveg – noha sok hibával – megjelent ugyan az *Arany János összes művei* című kritikai kiadás Voinovich Géza által gondozott II. kötetében, azonban sem ott nem kapott semmiféle méltatást, sem az azóta megjelent szakirodalomban.² Ha be akarjuk illeszteni a vígeposz ismert szövegébe, akkor az *Első ének* 6. és 7. sora közé ékelődik be a maga harmincnégy sorával. Mivel a 8-9. sor a véglegesített szövegben emlegeti a múzsát, ezért nem tűnik fel, hogy kimaradt a tulajdonképpeni segélykérés. Nem a cenzúra húzta ki, Arany János maga gondolta meg magát az utolsó pillanatban és ezért kérte meg a Kisfaludy Társaság illetékesét, minden valószínűség szerint magát Erdélyi Jánost, hogy törölje ezeket a sorokat. (Az eposz folyamán néhány sorra még hasonló törlés várt; a cenzúra által kihagyott sorokat az első nyomtatott kiadás, vagyis az 1849-ben megjelent *A 'Kisfaludy Társaság' Évlapjai* külön lapon helyreállította.)

Mielőtt a gyakorlatilag ismeretlennek tekinthető sorok elemzésébe bocsátkoznék, megpróbálom valószínűsíteni azokat az okokat, amelyek Aranyt a törlésre indíthat-

1 MTA Könyvtárának Kézirattára, K 502. ff. 1–2. A kihúzás szögletes zárójel húzott hullámos ceruzavonallal történt; piros ceruzával van aláhúzva az e módot kifejezésből az „e” és az „m”, valamint a szó- és gondolatcserét jelző „Né-ha”, valamint az „el” szó. Láthatólag más kéztől származik, mint a ceruzás kihúzás.

2 *Arany János Összes Művei II. kötet. Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje.* S. a. r. VOINOVICH Géza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951. 232–233. pp.

ták. Az egyik feltétlenül a politikai óvatosság: hiszen az eposz későbbi szövegéből is kihúzott egy részt, amely a Magyar Országgyűlés által hozott 1844-es nyelvtörvény horvátországi fogadtatására céloz.³ A második ok bonyolultabbnak látszik: úgy vélem, hogy Arany túlságosan szubjektívnak ítélte e sorokat, mert hiszen önmagát mint költőt állítja éles fénybe, részben a maga írói zavarában, részben alvásba fúló unalmában. Ez utóbbi motívum ugyan a legnagyobb mértékben klasszikus mintaképet utánoz, vagyis Horatiust, ahol a római költő bújtatott önéletrajzi célzással úgy ábrázolja magát, mint aki a köztársasági párt bukása után írás helyett inkább alvásba menekült. A legfőbb ok azonban talán abban ragadható meg, hogy visszariadt a magyar nemzeti sors olyan irgalmatlan ábrázolásától, amelyet ez a segélykérés sugall!

Ha ugyanis jól értjük e hexametereket, akkor az egész eposz isteni vagy mitikus gépezete teljességgel átértékelődik. Immár nem egy férfi táltos és egy női táltos vagy boszorkánypáros, vagyis az örökké veszekedő Hábor és Armida határozza meg a magyar nemzet nyolcszáz éves viszontagságait, még csak nem is az alvilági Sorsisten, hanem a bibliai Isten méltóságával és fenségével felérő Magyarok Istene, aki a maga választott népével kedvelt ölebként bánik; az összes nemzetiséget is csak azért tűri az ország területén, hogy azok örök, boldog, tehetetlen álmából vagy szundikálásából csipésükkal, csiklandozásukkal felrázzák a választott ölnépet, vagyis kutyuskát. Tehát nem csupán jó Homérosz szundikál időnként, nem csupán a horatiusi célzással megtört életpályája elől menekülő költő, hanem az egész magyar nemzet, amelyet tehát leginkább a lustaság és semmittevés határoz meg.

III.

Miért választotta Arany a Vadonffy Bertalan költői álnevet a műhöz? A politikai célzat a Szilágyi Istvánhoz írott levél alapján nyilvánvaló; meg ott van az öregkori epigramma is arról, hogy miért vágyik szülőhelyéről, Szalontáról, ami nem szülte őt szalonba, inkább erdőbe és vadonba... Ennyit a vadonról. Hozzájárulhatott még az is, hogy a nemesi név „V”-vel kezdődik, azaz a régi értelemben felfogott abc utolsó betűjével, míg az igazi név az „A”-val, az első betűvel. (Az x, y, z-t ugyanis a régi szótárak nem tekintették a latin, következőleg a magyar abc szerves részének, mert hiszen görög eredetű hangokról, illetve betűkről van szó.) A Bertalan kereszt-név pedig ugyanúgy egy apostolé, mint a János.

IV.

Miért *gombásak* Szittyia térei?! Az ókori földrajzi irodalom Scythiával kapcsolatban ilyen jelzöt nem ismer. Az egyik ok az lehet, hogy Clusius, a nagy reneszánsz

³ Arany János *Összes Művei II. kötet* i. m. 238. p.

botanikus Magyarországot, azaz a szkíta eredetű magyarok földjét minősítette a gomba fő hazájának, a másik az, hogy Arany a Scythia terein elterülő országra, Oroszországra gondol, amely közismert gombabőségéről, a harmadik pedig az, hogy az összes ókori és újkori közmondás az egy pillanat alatt születő és gyorsan enyésző gombában látta az átmenetiség, a meg nem állapodottság, a rögtönzöttség jelképét.⁴ Nincs kizárva az sem, hogy a gombás szó itt egyszerűen a sovány, szegény, nem jó táplálékot nyújtó jelentésben szerepel, amelyhez képest, – a hagyományos magyar krónikás-szemlélet is úgy látta – hogy Magyarország valóban egy tejjel-mézettel folyó Kánaán volt. A Magyarok Istene pedig éppen ebből a szegény hazából hívja ki boldog alvásra a magyarokat.

A „Juda leánya” közismert zoltárhely⁵; az a vallástörténeti magyarázat pedig, hogy Istennek tulajdonképpeni neve, amelyet azonban nem szoktak kiejteni, azaz a „Jehovah” név, az a Károli-biblia előszavában szerepel.⁶ A Magyarok Istene elnevezés természetesen Dugonicstól jön; a Múzsához, illetve más istenséghez folyamodás ősi szokása ugyanúgy a zárójelben megadott horatiusi *Ars poeticára* megvissza, mint általában a Homéroszig visszamenő régi költők emlegetése, amelyekhez a modern költő természetesen hozzáilleszti Ossiant, hogy lábjegyzetben jót gúnyolódhassék a Horvát István-féle etimologizáláson, miközben megint csak horatiusi módon tulajdonítja az Orpheusig visszamenő régi költőknek a vad népek civilizálását. A „Szittyák hadas Istene” tanúskodik a régi, a krónikákra visszamenő Mars=magyar hadisten azonosítás ismeretéről, az alázatos sarucsókolás pedig a magyar közúti viszonyokra céloz. Az utolsó sor három részre tördelt hexameter és ezáltal tulajdonképpen hivatali irat, levél formáját ölti, a segélykérés.

V.

Bizonyos értelemben Móricz Zsigmondnak igaza volt, amikor azzal vádolta Aranyt, hogy nem mert többé úgy írni, mint ebben az első, zseniális munkájában. Én mégsem kárhoztatnám. Igaz, hogy a rendkívül erős nemzetpolitikai célzások törlése miatt elfedi az olvasó elől azt, hogy a Wesselényi Miklós *Szózatából* merített ihlet vagy gondolkodásmód már ilyen korán a legelkeseredettebb szarkazmusra indítja a nemzethalál lehetőségével kapcsolatban, ám e célzásokat mindenképpen törölnie kellett, ha úgy vélte, hogy magában az eposzban egyetlen olyan figurát sem teremtetett, aki kétségbeesést és reményt, gúnyt és játszíságot személybe, szereplőbe

4 In: ZSIGMOND Győző: *A gomba helye népi kultúránkban. Egy falu (Sepsikőröspatak) etnomikológiai vizsgálata*. In: ZSIGMOND Győző: *Néprajzi tanulmányok – Studii de etnografie și folclor*. Editura Universității din București, 1997. 64–132. pp. Köszönetet mondok Barna Gábornak, aki baráti segítőkészséggel felhívta erre a tanulmányra a figyelmemet.

5 A 48. zoltár 12. sora (vö. Zsolt. 67.5): „Örül Sion hegye, ujjonganak Juda leányai a te ítéletedért.”

6 „Az Istennek állattya szerint való neve Iehova”. KÁROLI Gáspár előljáró beszéde, 7. számozatlan l.

sűrítene; ilyen szereplő híján minden egyensúlyt borított volna Vadonffy erőteljes megszólalása a segélykérésben, vagyis a mű elején.

További tanulmányok sorában szeretném tisztázni e varázsos és félreismert mű szoros kapcsolatát a *Toldival*, ahol immár a főhős képes a költői szubjektum összes, lényegesnek látszó sajátosságát is magába olvasztani.

... AKÁRMI EGYÉB, CSAK VÍG EPOSZ NEM.

Arany János és Az elveszett alkotmány

A címet egy díjnyertes költő 1846. február 22-én kelt leveléből vettük; Arany János ugyanis éppen megnyerte a Kisfaludy Társaságnak az 1845. évre kiírt pályázatát, amelynek kiírása így szólt: „Készíttessék hazai tárgyú víg eposz. Jutalma 25 darab arany.” A teljesen ismeretlen Arany János – akiről a tudós pesti irodalmárok titokban érdeklődtek a nagyszalontai református lelkésznél, hogy tényleg létezik-e ilyen nevű egyed a városban – ráadásul még azzal is megzavarta a bírálókat, hogy álnévet is használt, igaz, hogy csak magában a költeményben és később nagy nehezen lemondott arról, hogy éppen ezen az álnéven publikálják a díjnyertes művet: ez az ál-, illetve költői név Vadonffy Bertalan. Mivel azonban eljutott hozzá a hír, hogy a bírálók ugyan neki ítélték a díjat, de a művet mégsem tartották egészen tökéletesnek, csupán a többi pályázóéhoz képest jobbnak, szájíze kissé megkeseredett. Ezért minősíti önironikusan olyan kevésre művét, a címben idézett, Szilágyi István barátjához írott levélben.

Van egy másik levele is azonban, ezt szintén Szilágyihoz írta 1847 nagypéntekén, ebben sokkal pontosabban fogalmaz: „Nem a külforma – vers – stb. bánt engem abban: az bánt, hogy víg eposz helyett csak alant járó humoristico-satirico-allegorico-comicus valami.” Ha nem értjük meg ezt az alkalmi műfaj-meghatározást, amely a legilletékesebbtől, magától a költőtől származik, akkor nem sok esélyünk van rá, hogy tárgyilagosan értékeljük *Az elveszett alkotmányt*. (A szakirodalomban egyébként mind ez idáig nemigen kísérelték meg e tréfás neolatin poétikai műszó megfejtését; Szinnyi Ferenc például csupán szatirikus eposz-paródiának tekinti (1909); Móricz Zsigmond ezt az alkotást tekintette Arany igazi főművének (1932); Kosztolányi pedig Móricz állításával szemben – aki e művön kívül sehol nem talált politikai bátorságot a költőnél – viszonylagosan lebecsüli, hogy védelmezhesse a többi mű nagyságát (1932); Barta János volt talán az egyetlen, aki önmagában is megálló, rendkívül érdekes, poétikailag is megszerkesztett műnek tartotta, de a műfaj bonyolult kérdéskörét nem oldotta meg kielégítően (1976).

Ez az Arany János által gyártott szó fogalmilag a XVIII. század végi késő barokk-klasszicista műfajelmélet terminusaira utal. Úgy lehetne magyarrá fordítani: „hu-

moros jellegű-szatirikus-allegorikus-komikus valami”, tehát a vezérszó maga a „komikus valami”, *valami* és nem pedig egy meghatározott műfajú költemény, mint például „eposz” – az elébe sorjázott jelzők pedig három olyan tényezőre mutatnak rá, amelyek meghatározzák e komikusság forrásait. A sorrendben elől álló szavak a latin nyelv szabályai szerint természetesen nemcsak a jelzett szót minősítik, hanem az utánuk következő jelzők pontos jelentését is árnyalják! Tehát az egész *valami* legelső sorban is humorisztikus. A humor Arany János felfogása szerint félig morálfilozófiai, félig esztétikai fogalom. Magyarul néha nedélynek hívta a humort, nedélyesnek a humorost. E nyelvújítási szó, a *nedély* az ókori görög orvostudomány vérmérséklet-tanára megy vissza; eszerint az összes emberi kedély jellemezhető valamely testnedv a szervezetre gyakorolt túlnyomó befolyásával. Akinek szervezetében a *vér* meghatározó: az vérmes (szangvinikus), akinek a *sárga epe*: az epés (kolerikus), akinél a *nyirok*: az nyirkos (flegmatikus) és akinél végül a *fekete epe*: az fekete epés (melankolikus). Ennek megfelelően a humorisztikus írásmód Arany szóhasználatában – amelyet befolyásolt a romantikus német esztétika – nem egyéb, mint olyan szubjektív hangnemű költészet, amelyet módosít a költő öntudata és önértékelése, aki ugyanis nem tagadja, hogy állítása nem lehet abszolút, hanem kedélyének megfelelően irányuló. A humor a világ vagy az istenség abszolút nagyságának és a földi élet és az ember végtelen kicsinységének állandó, együttes tudatából születik.

A második jelző a *satirikus*. Ez eléggé egyértelműen annyit tesz, hogy a fennálló társadalmi viszonyokat támadja a költő, ráadásul elég vehemensen. Nemcsak azért vehemensen, mert eleve ilyen beállítottságú a kedélye, illetve az ebből fakadó nedélye, hanem azért is, mert a satíra és a satirikus a régi római költészetig és költészettanig visszamenőleg igen pontos jelentésű szó; a római satirikusok közül ott van az a költő is, aki Aranynek élete végéig a legkedvesebb, vagyis Horatius; de ott van a nála sokkal irgalmatlanabb – és Arany által szintén nagyra becsült – Iuvenalis is, akinek a hangját a Kisfaludy Társaság által kijelölt bírálóbizottság egyik tagja, Stettner György fel is ismerte: „ebbe, a nálunk napirenden levő politikai és sociális mozgalmak való eposzi objektivitással, szinte szoborszerű élethűségben tárgyaltnak, fűszerezve a legfinomabb iróniával, s a satyrának chamaeleoni árnyazataival: a horatiusi »ridendo dicere verum«-tól fogva egész a juvenalisi potenciáig.” (Az idézet horatiusi kifejezés magyarul: nevetve megmondani az igazat. A *potentia* itteni jelentése: nagy erő, féktelenség.)

Nem ilyen egyszerű az *allegorikus* szó itteni használata. Ez ismét a középkori-humanista-barokk-klasszicista költészetelmélet szakszavai közül való és annyit jelent, hogy a műben ábrázolt szereplők és események mögött van egy mélyebb értelem is, és a mű morális és mély befogadása csupán ennek a rejtett értelemnek a felfejtése után lehetséges.

Végül a *komikus* szó itt teljességgel az arisztotelészi *Poétika* szóhasználatának felel meg, korabeli magyar szóval nevezhetjük vígnak. Az esztétikailag a nevetséges-

ség kategóriájába tartozó összes jelenségre vonatkozik, de ő maga természetesen nem alanya szokott lenni, hanem jelzője valamilyen műfajnak, tehát a nevetséges színművet nevezzük vígjátéknak, a komikus eposzt vígeposznak stb. Arany azonban éppen a műfaj egyértelműen körülírható és megkövetelhető jegyeit nem volt hajlandó saját művében felismerni, ezért lett így ez az atyjától fanyalogva nézett furcsa gyermek nevetséges *valami*, amely ráadásul allegorikusan nevetséges, szatirikusan allegorikus, sőt nedélyesen szatirikus.

Próbáljuk tehát a szerző elégedetlen, öncsúfoló meghatározásából kiindulva megnézni, hogy tulajdonképpen mire is vonatkozik ez a négyyszeresen összetett jelzőbokr? Az első a humorisztikus, avagy nedélyes. Arany tehát feltétlenül és legelső sorban azért építette föl az álpoétikai önjellemzést, hogy szubjektivitását, azaz nagyfokú költői érdekelttségét hangsúlyozza. A művet olvasva ezt könnyű belátni.

Ott egy öreg jobbágy ballag haza úri dologról,
Évei számát s a törvény-tiltotta botokból
Csak vagy húszat emelve legörnyedt háta gerincén
Ő hajdúságának egész napi úri kegyéből.
Szemközt pár süheder lovagol s a puszta felé tart,
Gondosan elrejtven, ha fölösleg pányva, kötőfék,
S ilyenmű ártatlan több eszköz volna kezöknél:
Ők, hihető, költők s – andalgni mennek az éjben.

(Első ének 47-54. sor)

Tegyük fel, hogy a korabeli olvasó fölismerte benne Lúdas Matyi hangját és hozzá valami hallatlanul erős, elfojtott haragot; ám a költői mesterségre, vagyis a saját személyiségére irányuló irgalmatlan öngúnytól még e képzelt olvasó is hátrahőkölhetett. Hirtelen feltűnik egy összetéveszthetetlen, térben és időben hajszálpontosan megjelölt táj: a magyar falu vagy mezőváros, ahol virul a feudális előjog, amelyet nem korlátoz a senki által be nem tartott törvény sem, ennyit a felsőbb osztály és rendfenntartói hozzáállásáról; ezzel szemben az öreg jobbágy baromi alázattal, a fiatalabb marhalopási tervekkel védekezik. Arany ismerte ezt, természetesen nem a poétikából, hanem a segédjegyzői gyakorlatból; megmaradt hivatali iratai között igen cifra marhalopási esetek is szerepelnek. Hogy az úri lócsiszárokról, az itt szereplő hajdú lelki és hivatásbeli rokonairól mi volt a véleménye élete végéig, azt mindenki ismeri az *Epilógusból*.

A nemzeti és költői önironia együttes meglétét mindennél jobban jelzi azonban e magyar mű angol mottója:

Oh, thou world!
Thou art indeed a melancholy jest.

(Byron: *Werner*, Act. II. sc. 1.)

Lord Byron volt Aranyak ez idő tájt legkedvesebb modern költője. (Érdekes azonban megjegyeznünk, hogy – amint fia, Arany László írja később – idős korában újra végigolvasta fiatalora összes kedvencét, csak éppen Byront nem.) Valószínűleg először németül tanulmányozta, de nagyon hamar hozzájutott az első angol összkiadáshoz: *The Works of Lord Byron complete in one volume*.¹ Ebből ki-kereshetjük a *Werner* című tragédia (1822) megfelelő helyét, ahonnan a mottót vette. Előzményként csak annyit, hogy a mottóban idézett beszélő angolul Gabor, azaz Gábor, egy változatos múltú magyar katona a harmincéves háború korából. (Fest Sándor 1913-ban kimutatta, hogy Byron, amikor egész életművében egyetlen egyszer magyar szereplőre volt szüksége azért adott ilyen nevet hősének, mert Angliában, mint általában egész Nyugat-Európában a protestánsok között, Bethlen Gábor fejedelem neve ebben a magyar formában vált ismertté, kedvelté.) Ez a kóbor katona egy német útitársával együtt kiment egy fuldokló bárót a megáradt Odera folyóból Szilézia és Csehország határán, mikor annak kocsija felfordult, szolgaserege elmenekült és ő maga majdnem ott veszett, félig beszorulva hintaja ablakába. Mikor a magához tért báró rájön arra, hogy ki mentette meg az életét, köszönet helyett azonnal szolgáit kezdi el szidni, hogy azok miért hagyták ott és miért kellett egy megvetett és ismeretlen idegennek közbeavatkoznia. Gábor keserű iróniával veszi tudomásul a nagyúr hálátlanságát és bárdolatlanságát. Prózában idézem, mivel Byron egyetlen magyar tárgyú tragédiájának sajnos mind a mai napig nincsen magyar fordítása. Tehát: „Gábor (egyedül) Itt megy az én nemes, feudális, önfejú báróm! Rövid kivonata ő azon vitéz lovagságnak, amelyet a régi szép idők-ből hagytak reánk a preux chevaliers [a francia kifejezés magyarul: derék lovagok; Byron igen szeretett angol szövegébe idegen kifejezéseket szőni, Arany boldogan utánozza]. Tegnap odaadta volna földbirtokait (ha ugyan vannak neki), s ami még drágább, tizenhat kvártélyát, cserébe csupán annyi friss levegőért, amely felfújhat egy hólyagot, midőn ott feküdt bugyborékolva és fulladozva, félig kilógva ablakából felborult és szétázott hintájának; most bezzeg villámokat szór fél tucat csirkefogóra – mert ők is féltették az életüket! De mégis: igaza van, hisz mégis csak hallatlan, hogy így tettek, mikor egy olyan ember, mint ő, megparancsolhatja, hogy az ő kénye-kedve szerint kockáztassák életüket. Óh, te világ! Te aztán tényleg méla-bús egy vicc vagy!”² Arany tehát egy olyan felháborodott és egyúttal ironikus gon-

1 *The Works of Lord Byron complete in one volume*. The second edition, considerably augmented. Bröner, Frankfurt, 1829.

2 *The Works of Lord Byron* i. m. 523. p.

dolatmenet végén minősített a magyar szereplővel rossz viccnek az egész világot, amely az úri pimaszságról és a gyáva szolgálékúségról szól. (A Werner nyilván azért is tetszhetett Aranynak, mert Gábor a harmincéves háború hőse, pontosan megfelel azon hajdúréteg ős- és hősideáljának, amelyből maga is származott. Mi is rossz viccre fakadván mondhatjuk, hogy egy magyart talált Byronban, az sem esett meszsze a Csonka toronytól.)

Nem olyan egyszerű azonban megmagyarázni a harmadik jelzót, az allegorikust. Arany nem könnyítette meg dolgunkat, ugyanis utólag úgy intézkedett, hogy a mű elejéről húzzanak ki 34 sort! Ez volt eredetileg a vígeposz segélykérése. Szerencsére kéziratban megmaradt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában, idézzük onnan, mivel eddigi egyetlen nyomtatott kiadása egyrészt hibás, másrészt gyakorlatilag ismeretlen:

Ó te hatalmas lény, kit népem, mint Jehovah-ját
Juda leánya, saját s a többire rá se' tekintő
Isteneül követel, – hozvát nagy Szittyia gombás
Téireől, – ki előtt örmény, rác, német, oláh, tót,
Mind csak hangyabolyok, patkányok, hörcsögök, ürgék,
Mellyeket ölnéped tej-méz folyamú Kanaánja
Térein, egykorig, és csak azért szenvedsz el ödöngni
Hogy szeretett magyarod napot, éjt végig ne aludjék,
Hogy legyen a mi, ha vírad (azaz reggel, mivel estve
Szinte virad soknak) hemzsegje, csikolja fel újabb
Élvre a boldogokat, szóval, hogy legyen irigyünk, –
Magyarok Istene! (más nevedet nem tudjuk) o halld meg:
Itt vagyok, itt ülök; könnyököm tölgy asztalon, állam
Félre feszítve, balom hajamat borzolja veszettül,
Vagy veri homlokomat, jobbom pedig újra, meg újra
Mártogat egy tollat tintába megint – porozóba:
És a vers nem jó, – és a vers egy sora sem jó.

Minthogy azért, a mióta világ és benne szorult bárd*
Létez, kezdve az ősi Homértól, ezredeket óta
Mind a máig napig (bele-értvén a pipatöltő
Múzsát is), közösen meg tartott régi gyakorlat
Volna, Horác is (Pisókhöz: 140) e módot
Törvényül tenné, meghunyászkodni javallván
Illyenkor s valamelly istenséghez folyamodni:

*Bárd. Így neveztettek azok, kik énekeikkel bárdolák a régi
celta nép bárdolatlan erkölcsseit. Nem napnál világosabb innét,

hogy mind Ossián a bárd, mind a gael nemzet valóságos törzsökös magyarok voltak?

Én is, alább nevezett költő, bátor vagyok, a rám
Torzképet faragó múzsákat hagyva maguknak,
Trónod előtt, Szittyák hadas Istene! térdre borúlni, s
Csókolván saruid sárját* esdekleni: sugjad
Né – ha belé szakadok; ha pedig rám érik az álom, –
(Mint rád ért, *Lector Benevóle*, remélem azóta), –
Fricskázz föl kérlek, nehogy úgy járjak magam is, mint
Ősi Homérosz járt, ki felől a pletyka Horác el
Hírelí fű-fa előtt, ha talál bólintani ollykor.

És ezzel maradok

tarlói poéta

Vadonffy.

*Sárját? Persze, mert itt sár nélkül nem jár.

A fentebb közölt szöveg – noha sok hibával – megjelent ugyan az *Arany János Összes művei* című kritikai kiadás Voinovich Géza által gondozott II. kötetében³, azonban sem ott nem kapott semmiféle méltatást, sem az azóta megjelent szakirodalomban. Ha be akarjuk illeszteni a vígeposz ismert szövegébe, akkor az *Első ének* 6. és 7. sora közé ékelődik be a maga harmincnégy sorával. Mivel a 8-9. sor a véglegesített szövegben emlegeti a múzsát, ezért nem tűnik fel, hogy kimaradt a tulajdonképpeni segélykérés. Nem a cenzúra húzta ki, Arany János maga gondolta meg magát az utolsó pillanatban és ezért kérte meg a Kisfaludy Társaság illetékesét, minden valószínűség szerint magát Erdélyi Jánost, hogy törölje ezeket a sorokat. (Az eposz folyamán néhány sora még hasonló törlés várt; a cenzúra által kihagyott sorokat az első nyomtatott kiadás, vagyis az 1849-ben megjelent *A 'Kisfaludy-Társaság' Évlapjai* külön lapon helyreállította.)

Mielőtt a gyakorlatilag ismeretlennek tekinthető sorok elemzésébe bocsátkoznék, megpróbálom valószínűsíteni azokat az okokat, amelyek Aranyt a törlésre indíthatták. Az egyik feltétlenül a politikai óvatosság: hiszen az eposz későbbi szövegéből is kihúzott egy részt, amely a magyar országgyűlés által hozott 1844-es nyelvtörvény horvátországi fogadtatására céloz. Erre a politikai óvatosságra legvalószínűbb módon Széchenyi István olvasása készíthette a költőt. Ugyanis a

3 *Arany János Összes művei*. S. a. r. VOINOVICH Géza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951.

nagyobbrészt Kossuth *Pesti Hírlapja* ellen irányított könyvnagyságú röpiratában, amely *A'Kelet népe* címet viseli⁴ Széchenyi óva int Magyarország nemzetiségeinek ingerlésétől; ezt nem csupán erkölcstelennek, hanem politikailag is ostobaságnak tartja, mert hiszen fokozná a magyarosítás miatt növekvő belső széthúzást; és ehhez a veszélyhez előbb-utóbb még hozzá fog járulni szerinte az úgynevezett keleti kérdés megbomlása után – ezen a kifejezésen a kortársak a török birodalom egységét vagy felbomlását értették – külpolitikailag az orosz és a balkáni szláv veszély. Hadvezéri hasonlatot használ, az ország megmentéséért indított akciót, mintegy csatának vagy háborúnak tekintvén, úgy érzi, hogy a sereg egyik szárnyát a magyarosodás, a másikat az alkotmány megújítása képezi; az egyik szárnyon meg kell állni, és az elért eredményt, a magyar államnyelvet védelmezni, a támadást csak a másik oldalon szabad folytatni, azaz az alkotmányt kell átformálni, a jogokat kell kiszélesíteni minden országlakos érdekében. Csak ez teheti esetleg vonzóvá a nem magyar népek szemében is az önkéntes magyarosodást.⁵ Széchenyi e könyve Aranynak nagy segítséget nyújthatott az eposz isteni gépezetének (*machina*) kialakításában is. Hiszen egyrészt tartalmazza – mint védőszelemeket vagy géniuszokat – azon két, allegóriaképzésre alkalmas szellem nevét, amelyet az istenek adhatnak egy még gyermekkorát élő népnek, mint a magyaroknak, másrészt ebbe a gondolatmenetbe beilleszti a „magyarok istenéről” alkotott hagyományos elképzelés kritikáját.

„S itt mennyire mutatkozik a' nép-szójárások' olykor bár nem is sejtett, ritkán méltatott, és néha még is olly mély értelme. – A' magyarok istenére hivatkozunk minden bajainkban, és ő fogja mindig, ha most már enyelegve említjük is ezt, elrendelni dolgainkat, ha mi azokkal nem bírunk többé. 'S kérдем – üssük csak fel évrjazaink' lapjait – azt hisszük, minden babonáskodást és efféle ábrándokat félretéve: nemzetiségünket, szabadságunkat, alkotmányos állásunkat ennyi századokig annyire mennyire fentartjuk-e mi egy maroknyi nép, nem tán elszigetelve valami magas hegyekben, de ki a' síkra állítva nagy és egészen más elemben létező nemzetek közé, ha nem könyörül annyiszor a'hányszor nemzeti nemtőnk, a' »magyarok« istene' szegény fejünkön? 'S azt hisszük: nem sülyedünk-e már régóta el, mi olly felette ügyetlen hajósok, ha földinél erősb kéz néha nem ragadja meg gyenge bárkánk kormányrudját, 's tengerzivatárjaink, annyi szirtek és sziklák, 's öröki meghasonlásaink közt valami magasb láthatatlan hatalom nem ment meg hajótöréstül minduntalan? Már régóta el volna temetve a' legutolsó magyar, sőt egykori létünk' emlékezete is örökre elsülyesztve már, ha éltünk' gyermekszakában, felsőbb hatalom segédkezet annyiszor nem nyujt.”⁶

4 SZÉCHENYI István: *A'Kelet népe*. Wigand Károly Fridrik, Pozsony, 1841.

5 SZÉCHENYI István: i. m. 61-67. pp.

6 SZÉCHENYI István: i. m. 37-38. pp.

Természetesen Széchenyi számolt azzal is, hogy előbb-utóbb véget ér az a paradicsomi állapot, amikor az Isten mintegy dédelgeti kedvenc népét: „A’ magyar nép, minden alkotmányos népek’ legalacsonyabb lépcsőjén álló, eddigelé legtöbbit, ha nem akarjuk mondani: »mindent« nemtőjének köszönhet. Támaszkodhatik-e azonban még rá ezentúl is, vagy a’férfikornak indulván napról napra mind inkább, nincs-e már itt a’ pillanat, mikor egyedül a’ hideg, szenvedelem nélküli értelmet kellene venni kalauzul, nehogy minden útmutató nélkül ingadozzon: ez a’ nagy kérdés, és szintén egy nép-közmondásra emlékeztet, mely szerint az istenek is megúnják végkép lábaikon állani soha nem tudó soha nem akaró népek’ pártolását.”⁷

Arany tehát a kihagyott segélykérésben feltevésem szerint elindulhatott Széchenyi okfejtéséből, de a *magyarok istenét* mindenestre teljességgel bibliai-vá formálta. Az *Ószövetségben*⁸ szerepel a választott nép és az Ígélet földjén, azaz Kánaánban lakozó és ideiglenesen megtúrt idegen népek ellentéte: Isten eszeint azért hagyta meg az egyik felsorolás szerint a filiszteusokat, kánaánitákat, szidóniakat, hettitákat, illetve másik felsorolás szerint a kánaánitákat, hettitákat, amoritákat, perizitákat, hivvitákat és jebuzitákat, mert parancsa ellenére ezeket a pogány és ezért Isten számára gyűlöletes népeket a zsidók nem irtották ki; úgy maradtak meg, ideiglenesen, hogy az „ölnépet” mintegy csiklandják. „Annak okáért azt mondom: Nem űzöm el őket előletek, hanem legyenek néktek, mint tövissek a ti oldalaitokban, és az ő isteneik legyenek ti néktek tör gyanánt.”⁹ Természetesen ezeknek az elpusztítandó, illetve megtúrt pogány népeknek a felsorolása, mintegy katalógusa a *Mózes V. könyvétől* kezdve rengeteg bibliai helyen előfordul, legtöbbször hat vagy hét nép szerepel, néha csak öt, mint Aranynál.¹⁰ Ennél még jelentősebb, hogy az „ölnép” jelentéséhez rendkívül közel áll az *Ószövetség* egy rejtelmes szava: *jesurun* vagy *jesurum*. Ritkán szerepel, először *Mózes V. könyvében*, majd *Izaiásnál*, végül van egy hasonló fogalom a deutero-kanonikus – a protestáns felfogás szerint apokrif – *Eszter könyvében*; körülbelüli jelentése – noha a tudósok igencsak vitatkoznak rajta – „kedvenc”, „szeretett lény”, Izraelre szokás költoileg alkalmazni. Van egy kis gúnyos mellékíze: „Ám meghízott a *kedvenc* – és kirúgott! Meghízott, kövér lett, meghájasodott. És elhagyta az Istent, alkotóját, megvetette az Isten szabadítóját!”¹¹ Még árulkodóbb az *Eszter könyvében*¹² szereplő kifejezés, ahol egyértelműen már nem egy népre, hanem az elpimaszult, áruló kegyencre, a csaló, felkapaszkodott hízelgőkre vonatkozik, akik uruktól, sőt istenüktől sem félnek.

7 SZÉCHENYI István: i. m. 39. p.

8 *Bírák könyve* 2. 20-23; 3. 1-6.

9 *Bírák könyve* 2. 3.

10 pl. *Krónikák* 2. könyve 8. 7-10.

11 *Mózes V. könyve* 32, 15-16.

12 *Eszter könyve* 8. 9-14.

A segélykérés kihagyásának második oka bonyolultabbnak látszik: úgy vélem, hogy Arany túlságosan szubjektívnak ítélte e sorokat, mert hiszen önmagát mint költőt állítja éles fénybe, részben a maga írói zavarában, részben alvásba fúló unalmában. Ez utóbbi motívum ugyan a legnagyobb mértékben klasszikus mintaképet utánoz, vagyis Horatiust, ahol a római költő bújtatott önéletrajzi célzással úgy ábrázolja magát, mint aki a köztársasági párt bukása után írás helyett inkább alvásba menekült. A legfőbb ok azonban talán abban ragadható meg, hogy visszaírt a magyar nemzeti sors olyan irgalmatlan ábrázolásától, amelyet ez a segélykérés sugall!

Ha ugyanis jól értjük e hexametereket, akkor az egész eposz isteni, vagy mitikus gépezete teljességgel átértékelődik. Immár nem egy férfi tálto és egy női tálto vagy boszorkánypáros, vagyis az örökké veszekedő Hábor és Armida határozza meg a magyar nemzet nyolcszáz éves viszontagságait, még csak nem is az alvilági Sorsisten, hanem a bibliai Isten méltóságával és fenségével felérő Magyarok Istene, aki a maga választott népével kedvelt ölebként bánik; az összes nemzetiiséget is csak azért tűri az ország területén, hogy azok örök, boldog, tehetetlen álmából vagy szundikálásából csípésükkel, csiklandozásukkal felrázzák a választott „ölnépet”, vagyis kutyuskát.

Széchenyi azonban további ötletekkel is szolgált a költőnek. A *Kelet népében* olvashatjuk azt is, hogy az a két szellemi elv, amely allegorikusan Cherubnak és Seraphnak (a kerubok és szeráfok a főangyalok karába tartoznak) nevezhető, megfelel az észnek és a szívnek; az első fenntart, óv, betölti mintegy a férj szerepét; a második csak szeret, ha szerepéből kilép, ármánnyá válik; ha e képzeletbeli házaspár, e férfi–nő páros allegória egyensúlya megbomlik, akkor pokollá válik a föld. Mindezt azzal kapcsolatban fejtegeti, hogy a magyar politika legfőbb veszélye, hogy felcserélik az ész és a szív szerepét, érzelmi alapon politizálnak és „ésszerűen” szeretnek, és így biztos pusztulásra jutnak. Úgy tűnik, hogy a szalontai néphit erőteljes felhasználásával alkotott tálto–boszorkány páros átalakítása a vígeposz végén egymást szerető és jó példát mutató Eréllyé és Lelkesedéssé végső soron visszamehet Széchenyinek erre a megjegyzésére. Természetesen Arany célzott Shakespeare *Szentivánéji álom* c. művének (akkor már olvasta) Oberonjára és Titániájára (Hábor és Armida viszáltyával), illetve Voltaire *Henriásának* a mű végén pozitív allegóriává alakuló gonosz Erisz istennőjére is.

Végül: Széchenyi idézett művének az alapmetaforája az alvás, amely nemcsak hasonlít a halálra, hanem – ha a nemzet fel nem ébred – el is vezet a valódi, visszafordíthatatlan halálhoz.

Így tehát nem csupán a jó Homérosz szundikál időnként – erre céloz Arany –, azaz nem csupán a horatiusi célzással a maga megtört életpályája elől menekülő költő, hanem az egész magyar nemzet, amelyet tehát leginkább az életveszélyes lustaság és semmittevés határoz meg.

Miért választotta Arany a Vadonffy Bertalan költői álnevet a műhöz? A politikai célzat a Szilágyi Istvánhoz írott levél alapján nyilvánvaló; meg ott van az öregkori epigramma is arról, hogy miért vágyik szülőhelyéről, Szalontáról, ami nem szülte őt szalonba, inkább erdőbe és vadonba... Ennyit a vadonról. Hozzájáruhatott még az is, hogy a nemesi név „V”-vel kezdődik, azaz a régi értelemben felfogott abc utolsó betűjével, míg az igazi név az „A”-val, az első betűvel. (Az x, y, z-t ugyanis a régi szótárok nem tekintették a latin, következésképp a magyar abc szerves részének, mert hiszen görög eredetű hangokról, illetve betűkről van szó.) A Bertalan keresztnév pedig ugyanúgy egy apostolé, mint a János. Szalontán *Birtalannak* ejtették, ez pedig azonos lehet a „birtoktalan” szóval is.

Miért *gombásak* Szittyia térei?! Az ókori földrajzi irodalom Scythiával kapcsolatban ilyen jelzöt nem ismer. Az egyik ok az lehet, hogy Clusius, a nagy reneszánsz botanikus Magyarországot, azaz a szkíta eredetű magyarok földjét minősítette a gomba fő hazájának, a másik az, hogy Arany a Scythia terein elterülő országra, Oroszországra gondol, amely közismert gombabőségéről, a harmadik pedig az, hogy az összes ókori és újkori közmondás az egy pillanat alatt születő és gyorsan enyésző gombában látta az átmenetiséget, a meg nem állapodottságot, a rögtönzöttséget jelképét. Nincs kizárva az sem, hogy a gombás szó itt egyszerűen a sovány, szegény, nem jó táplálékot nyújtó jelentésben szerepel, amelyhez képest a hagyományos magyar krónikás-szemlélet is úgy látta, hogy Magyarország valóban igazi, tejjel-mézzel folyó Kánaán volt. A Magyarok Istene pedig éppen ebből a szegény hazából hívja ki boldog alvásra a magyarokat.

A „Juda leánya” közismert zoltárhely; az a vallástörténeti magyarázat pedig, hogy Istennek tulajdonképpen neve, amelyet azonban nem szoktak kiejteni, azaz a „Jehovah” név, az a Károli-biblia előszavában szerepel. A Magyarok Istene elnevezés természetesen Dugonicstól jön; a Múzsához, illetve más istenséghez folyamodás ősi szokása ugyanúgy a zárójelben megadott horatiusi *Ars poeticára* megy vissza, mint általában a Homéroszig érő régi költők emlegetése, amelyekhez a modern költő természetesen hozzáilleszti Ossiant, hogy lábjegyzetben jót gúnyolódhassék a Horvát István-féle etimologizáláson, miközben megint csak horatiusi módon tulajdonítja, Orpheusig visszautalva, a régi költőknek a vad népek civilizálását. A „Szittyák hadas Istene” tanúskodik a régi, a krónikákra visszanyúló Mars=magyar hadisten azonosítás ismeretéről, az alázatos sarucsókolás pedig a magyar közúti viszonyokra céloz. Az utolsó sor három részre tördelt hexameter, és ezáltal tulajdonképpen hivatali irat, levél formáját ölti a segélykérés; retorika vegyül poétikával.

Bizonyos értelemben igaza volt Móricz Zsigmondnak, amikor azzal vádolta Aranyt, hogy nem mert többé úgy írni, mint ebben az első, zseniális munkájában. Én mégsem kárhoztatnám. Igaz, hogy a rendkívül erős nemzetpolitikai célzások törlése miatt elfedi az olvasó elől azt, hogy a Széchenyin kívül még Wesselényi Miklós *Szózatából* is merített ihlet vagy gondolkodásmód már ilyen korán a legel-

keseredettebb szarkazmusra indítja a nemzethalál lehetőségével kapcsolatban, ám e célzásokat mindenképpen törölnie kellett, ha úgy vélte, hogy magában az eposzban egyetlen olyan figurát sem teremtett, aki kétségbeesést és reményt, gúnyt és játékosságot személybe, szereplőbe sűrítene; ilyen szereplő híján minden egyensúlyt borított volna Vadonffy erőteljes megszólalása a segélykérésben, vagyis a mű elején.

Mi tehát az a *valami*, amelyet a humoros, satirikus, allegorikus és komikus jelző minősít?! Ha nem eposz, illetve nem komikus eposz, akkor micsoda?! Komikus eposz akkor lehetne Arany műfaji tudatossága szerint, ha úgy vonatkozhatnék komikus műként komoly előképére, mint a *Békaegérharc* Homéroszra, illetve Blumauer műve, az *Aeneis-travesztia* Vergiliusra. Itt azonban, *Az elveszett alkotmányban* – noha igen erőteljesen felmerül egy-egy átöltöztetett, azaz travesztiált cselekmény-mozzanat a két nagy klasszikus paródiájaként, ez önmagában nem képez koherens olvasatot. Nem azért, minthogyha Arany nem lett volna képes ilyen típusú műalkotás létrehozatalára, nagyon is jól ismerte őket diákkorától kezdve. Elképzelhetőnek látszik viszont, hogy elégtelennek tartotta az ilyen értelemben vett vígeposz repertóriumát a maga céljaihoz, és ezért tulajdonképpen egészen új műfajt próbált meg kikísérletezni. Hayden White például egy helyen¹³ így bírálja Northrop Frye műfaj-, illetve elbeszélési mód-rendszerét: „Úgy tűnik, mintha a románc és a satíra a valóságfolyamatok cselekményesítésének kölcsönösen kizárólagos formái lennének. Már maga a romantikus satíra fogalma is önellentmondás. Teljesen elképzelhetőnek tartom, hogy létezik satirikus románc, ám én ez alatt egy olyan reprezentációs formát értenék, ami ironikus alapállásból a világ romantikus felfogásának képtelenségére utalna. Másrészt viszont beszélhetünk komikus satíráról, illetve satirikus komédiáról, vagy satirikus tragédiáról és tragikus satíráról.”¹⁴ Márpedig a szerző szerint pontosan a satíra az a fajta világlátás, amely elutasítja a világ összes kimódolt fogalmi rendszerét és előkészít a mitikus világfelfogáshoz való visszatérésre.

Arany, aki a Széchenyi által egyébként szarvas ördöggént aposztrofált Byron szellemében – de hangsúlyozottan magyarként – humorisztikusan minősítette rossz viccnek az egész világot, azaz rendelte alá a satirikus elutasítást egy tragikus-ironikus (így lehet minősíteni a humort a romantikus esztétika szerint) alapállásnak, végül is azért nem tudott jelzett szót találni jelzőihez, mert valóban új műfajt alkotott, és megnyitotta saját magában az utat a mitikus alkotáshoz. Következhetett a *Toldi*.

13 WHITE, Hyden: *Metatörténelem. A 19. századi Európa történelmi képzelőereje*. Ford. SZEBERÉNYI Gábor – KISANTAL Tamás. In: *Történetelmélet II*. Szerk. GYURGYÁK János – KISANTAL Tamás. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.

14 *Történetelmélet* i. m. II/870-871. pp.

ARANY JÁNOS EGY SZALONTAI OLVASMÁNYA, A HENRIÁS

Korompay János barátomnak szalontai bajtársaként, sok szeretettel

Arany János így számolt be ifjúkori szalontai olvasmányairól Gyulai Pálnak 1855. június 7-én kelt híre s önéletrajzi levelében: „Megismertem *Tassot*, persze rossz magyar prozai fordításban (Tanárktyól) és *Milton Elv. paradicsomát* (Bessenyeitől) a *Henriast* (Péczelitől) Vályi Pártos Jerusálemét, Gáthi »Mármárosi éhségét« Dugonics regényeit s több hasonló teremtményeit az epikai múzsának; szóval olly magyar irodalmat, melly az előtt fél századdal volt divatjában. Mert a vidéki közönség jobbadára még mind ezeken rágódott – az új iskola coryphaeusai Szalontára nézve még nem léteztek.”¹

Voltaire eposzának, az *Henriadenak* magyarországi fogadtatását, fordításait és utóéletét feldolgozták, de Arany megjegyzésére nem terjedt ki a szakirodalom figyelme.² Magából a levélből viszont az nem derül ki, hogy Arany vajon az 1786-os első, vagy az 1792-ben megjelent második kiadását használta-e id. Péczeli József fordításának; ha a másodikat, akkor mindenképpen már ekkor olvashatta az eposzon kívül a bőséges kísérőszövegek között Voltaire értekezését is az epikus költészetéről; ennek feltételezhető hatásáról azonban más alkalommal szeretnék szólni.

Véleményem szerint a *Henriás*, a hajdani szalontai divatos olvasmány hatása feltétlenül felismerhető Arany életművében, elsősorban és főleg *Az elveszett alkotmányban*. Ez az allegorikus-szatirikus-komikus eposz – e műfaj történetében meglehetősen szokatlan módon – a két küzdő tábor tagjait ugyanazon nemzet keretéből választja ki, liberálisok és konzervatívok egyaránt a magyar nemzeti nemzet tagjai, tehát tulajdonképpen polgárháborús témát választ a költő víg-eposzi műve tárgyául! A téma szempontjából szóba jöhető antik előzmények közül Lucanus *Pharsaliáját* bizonyosan ismerte, ez kiderül a *Zrínyi és Tasso* jegyzetéből; hogy Statius *Thebaisát* olvasta-e azt egyelőre nem lehet megállapítani, csak azt, hogy Statiusról természetesen mint Dante olvasója, tudott. Voltaire azonban egészen biztos, hogy a maga részéről allegóriái megalkotásához felhasznál-

1 *Arany János Levelezése II (1852–1856)*. S. a. r. SÁFRÁN Györgyi. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. (Arany János Összes Művei XVI.) 704. sz., 556. p.

2 Vö. TÓTH Emőke: *Voltaire Henriade-ja és a magyar irodalom*. Szeged, 1933. (Értekezések a szegedi m. kir. Ferencz József Tudományegyetem magyar irodalomtörténeti intézetéből 10.)

ta Statiust, akinek két hatásos allegorikus nőalakjáról, Pietasról és Clementiáról egy mértékadó, friss római irodalomtörténet állapítja meg, hogy „ezek nem a mítosz vagy a természet, hanem a bensőségesség hatalmai és az emberek feladata, hogy megvalósítsák őket.”³ Ezt a mondatot nyugodtan leírhatjuk az *Henriade* allegóriáiról is; csak a vizsály istennője, Erisz tartozik a hagyományos mitológia személyzetébe, az általa mozgósított alakok (például Politika, Vallás, Fanatizmus stb.) egyértelműen újszerűnek szánt allegóriák. Péczeli fordításához csatolta II. Frigyes előszavát is, amelyben a fenséges szerző kiemelten magasztalja „a’ virtuosoknak’ s vétkeknek személyekké való öltöztetések” – azaz az allegóriák – újszerűségét.⁴

Eris, azaz Péczelinél Éris szerepe nagyjában és egészében Aranynál ráruháztatik Armida alakjára. Bajkeverése is jellemző mindkét mitológiai alakra és sértett női makacssága is. Két rövid idézet a *Henriásból*:

Éris, hogy el-nyomja Bourbon’ vitézségét,
Újra, a’ Lígának gyújtja dühösségét;
Repül ide ’s tova szörnyű tsattogással,
Pokolbéli sípját fújja harsogással.⁵

Illetve:

Éris újra ekkor gyújtja dühösségét,
Látván munkájának hogy éri rozsasz végét:
„Kezdett vér-ontásom’ hát félben hagyjam-é?
„Vérrel hízott földem’ Bourbonnak adjam-é?
„Nem: ha mind egy tseppig ki-foly a’ Francz vére,
„Soha e’ szent Város nem lesz’ bűne’ bére.⁶

A Tassóból kölcsönzött Armida névalak jellemének kialakításához Arany felhasználta Voltaire–Péczeli szövegét. (Az az eljárás, hogy *Az elveszett alkotmány* végén Hábor és Armida az ERÉLY és a LELKESEDÉS alakjában támad fel újra, már más allegória-kezelési technikát mutat fel és – feltételezésem szerint – Széchenyi-re megy vissza.⁷)

3 VON ALBRECHT, Michael: *A római irodalom története II.* Ford. TAR Ibolya. Balassi Kiadó, Budapest, 2004. 745. p.

4 PÉCZELI József: *Henriás.* (1792) S. a. r. Vörös Imre. Balassi Kiadó, Budapest, 1996. (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század I.) 51. p.

5 VIII. 361–364., ld. PÉCZELI József: i. m. 167. p.

6 VIII. 547–552., ld. PÉCZELI József: i. m. 172. p.

7 Vö. SZÖRÉNYI László: *Örök meghasonlásaink között: Arany János és Az elveszett alkotmány.* In: *Élet és Tudomány*, LXII. évf. (2007. márc. 9.) 10. sz. 300–302. pp.

Azonban nemcsak a fő intrikus eposzi istennő jellemének megformálásához, hanem más fontos mitológiai cselekményekhez is hasznosíthatta Arany a *Henriást*. Például a voltaire-i pozitív „istenség”, Szent Lajos király az eposz VII. énekében úgy viszi el a Mennybe, a sors titkait rejtő Végzések házába és a Pokolba pártfogoltját, Burbont, mint ahogy Armida Rák Bendét a Pokolba kalauzolja el (V. ének), vagy mint ahogy Hábor keresi fel az „örök Sorsnak szigorú lakját” (VI. ének).

Az *elveszett alkotmány* táltos–boszorkány csatájához is előképül szolgálhatott a *Henriás* mitologikus párviadala a Párizsra zuhanó ördögök és az Éris által kormányzott egyéb gonosz lények, valamint az őket elkergető angyalok ütközetéről.

Azomban egy felleg sok menny-kő hullással
Fenyegeti Párist végső pusztulással.
De setét gyomrából nem menny-kövek húlnak,
Hanem a' Pokolnak Ördögi tódúlnak.
A' vad Fánátismus a' vak buzgósággal
Le-száll; mellyet követ Éris hamarsággal.
A' mord Politika két kantsal szemével,
Más' kárát dolgozó tsalárd rozs szívével.
E' Pokol fajzatit mihelyt le-okáda,
Az el-tűnt felleget többé szem nem látta.
Ez otsmány tsudák majd a' sántzra fel-gyúlnak,
A' Líga ügyéért hartzolni készülnek.
Ugyan akkor az Ég látszott ketté válni,
'S szörnyű ragyogással egy Angyal ki-áltni.
Ki tsak hamar fel-ült a' tűznek szárnyára,
Gyorsan repült az Ég' végső határára.
Maga után hagyott nagy világosságot,
Jobb-kezében tarta egy zöld olaj ágot,
Jelentvén, hogy mennyből küldetett a' végre,
Hogy juttassa Hazánk' kívánt békességre.
Másikban forgatta amaz éles fegyvert,
Melly egy éjjel meg-ölt száz nyóltzvan-öt ezert,
'S mellyel az öldöklő Angyal hajdan éle,
Vágta első szültét Egyiptomnak véle,
Melly az Úr' sajátját rontá vas jrámával,
'S a Nilust bé-tölté férfi magzatjával.
E' rútsudák látván ezt jöni feléjek,
Egy titkos rémülés lövetett beléjek.
Melly miatt a' hartzot mindnyájan felejték,
A' földre le-rogyván kardjokat el-ejték:

Mint a' Dágon a' Frigy Ládának láttára
Véres óltáráról rohant ortzájára,
'S mint-egy ezt kiáltá ízekre tört feje:
„Semmi az Úr ellen a' Pokol' ereje.⁸

Úgy vélem, hogy Arany a francia eposz IX. énekének szerelmi epizódját is igen elmés módon kiaknáztta saját művében. Voltaire–Péczelinél Cupidó az általa keltett viharban csalfán úgy vezeti a vadászat közben eltévedt Burbont, hogy a gyönyörű Desztréj Gabriella házához jusson, aki azután majd bájaival leköti és így visszatartja Párizs ostromától; ez a hadicsel tulajdonképpen Eristól és Venustól ered. (Önmagában is meglehetősen komikus átfogalmazása ez az epizód Vergiliusból és Tassóból vett előképnek.):

Burbon maga tsúsz, mász a' vizek' árjában,
S' a' földnek enyv módra ragadó sárjában;
A' mély setétségben mint vak, úgy tántorog,
Minden lépten élte sok halál közt forog.
A' Szerelem, hogy őt' hálóba keríttse,
'S a' ki-szabott helyre menni kényszeríttse;
Egy ragyogó sűgárt előtte meg-gyújtott –
Ő véli, hogy az Úr néki fáklyát nyújtott,
Magán 's Népén való félelmét el-veti,
E' tsalárd Kalaúzt örömmel követi:
Mint ama föld' színén futkosó tüzeket,
Kik annak 'sírjából vészik kezdeteket,
Az el-tévedt útas kísérgeti éjjel,
De többnyire mindég iszonyú veszéllyel;
Mert tsalárd lángjai éppen addig égnek,
Míg az közepébe esik a' méllységnek.⁹

Nem szükséges *Az elveszett alkotmány* első énekének viharjelenetét idéznünk (a 279. sortól az ének végéig), elég lesz csupán a Maradossyt, Rák Bende egyik kísérőjét elcsábító lidércfényre vonatkozó sorokat (455–465.) végigolvasnunk, hogy láthassuk a hasonlóságot:

Hirtelen egy halvány fénysűgár tűne szemébe.
»Ott embert lelek« így gondolja: megindul a tájra;
Locs-pocs lába alatt:»mind semmi! Megáztam ugyanis már«

8 X. 77–110., ld. PÉCZELI József: i. m. 187–188. pp.

9 IX. 173–188, ld. PÉCZELI József: i. m. 178. p.

S bízva tovább gázol. Már nincsen messze a céltől;
Zsombikon életölő ugrások közt tova lépked.
Hajh, de a fény eltűnt! Lebegő posványi lidérc volt,
És a vitéz áll kétesen, áll zavarodtan a nád közt,
Mígnem egy ármányos szél bűgva felökleli onnan,
És nyakaig lezuhan nádtorsos tó fenekére. –
Rá hasonúl kacagás hallatszik az éji viharból.¹⁰

Hozzátehetjük azt is, hogy a csábító hölgy – ezúttal Armida – kunyhájának hirtelen csodálatos átváltozása is pontosan megfeleltethető a voltaire-i eposz csodás módon *locus amoenus*-szá alakuló lakhelyének.

Végül megérdemel egy-két szót az is, hogy – noha Arany a nyomtatás előtt kihagyta művéből a Magyarok Istenéhez intézett ajánlólevelet¹¹ – az abban a szűk látókörű, mondhatni törzsi Isten-felfogást karikírozó hangnem elgondolkoztató módon olyan istenséget tekint valóságosnak, amely jó pár szempontból hasonlít a *Henriás* deizmusára. Elég néhány példa:

„Mind azoknak hiszem léssen Meg-tartója,
„Kiknek bőlts keze lett porból formálója.
„Ezért plántált belénk józan-okosságot,
„Hogy ennek fénnénél nyerjünk boldogságot.
„E’ sok Pogányságot e’ szerént ítéli;
„Bár Görög vagy Sczitha, él az, ki őt féli. –¹²

Isten egyúttal az egész világtörténelem ura: egyes népeket és birodalmakat föl-emel, majd leront. Szolgái a főangyalok, akik mintegy vice-istennekként teljesítik az Úrnak a földi országokra és népekre vonatkozó parancsait:

Mihelyt száll, gyorsabban mennyből alá-jőnek,
Mint a’ melly nyíllakat a’ kéz-ívből lőnek.
Itt sok Országokat forgatnak fenékre,
’S tésznek a’ kit tetszik a’ Királyi Székre. –
Róma’ körme közzé ők adtak sok Népet;
Ki mint egy Sas járt, költ, sokat széllyel-tépett,
’S el-prédált javokból mikor úgy fel-hízott,

10 ARANY János: *Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje*. S. a. r. VOINOVICH Géza Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951. (Arany János Összes Művei II.) 19. p.

11 V.ö. SZÖRÉNYI László: „... Akármilyen egyéb, csak víg eposz nem”: Arany János és Az elveszett alkotmány. In: *Élet és Tudomány*, LXII. évf. (2007. március 2.) 9. sz. 262–264. pp.

12 VII. 107–112, ld. PÉCZELI József: i. m. 145. p.

Kevély erejében hogy vakmerőn bízott;
Mint méh-rajt, az Észak' fajzatit rá hitták,
Minden 'sírját ennek kik ismét ki-szítták.
Így boszszúlt-meg egy bűn nagyobb gonosztságot,
Egygyik Nép a' másnak hantjára Így hágott.
A' Spanyol 's más sok Nép így szált a' Törökre,
A' szent föld-is talám el-pusztult örökre.
A' bölts Isten, ki jót tud a'roszból hozni,
Meg-engedi a' bűnt sokszor virágozni.
De mint lántzon tartja a' hab' kevélységét:
Úgy, mikor akarja, ennek veti végét. – ¹³

Úgy hiszem, hogy Arany *Gondolatok a béke-congressus körül* című történetfilozófiai töprengésének ciklikus világtörténelmi alapképletéhez is – egyik előzményként – felvehetjük a Forgandó Szerencse emblémájának ezen voltaire-i, világtörténelmi adaptációját.

Végül a fölvetett és bizonyítani megkísérelt hatásokhoz – amelyek természetszerűleg mind *Az elveszett alkotmányra* vonatkoztak – hozzátenném, hogy két-három későbbi, halványabb párhuzamot is találtam a *Henriás* bizonyos szövegei és egyes Arany-művek között: így Burbon megrendülése és pusztuló népéért való könyörgő imája (X. ének 387–416. verssor), mintha visszhangoznék a *Szent László füve* tipológiailag hasonló jelenetében; felfedezhető bizonyos hasonlóság a párizsi parlament tagjainak halálra szánt ellenállása (IV. ének 430–444. verssor) és *A walesi bárdok* hősiességének között; végül még Ariosto híres helyének olvasása előtt a *Henriás*ban találhatott Arany olyan panaszt a régi vitézséget és lovagiságot eltörölő ágyú feltalálása ellen (VI. ének 203–218. verssor), amelyet azután a *Toldi estéjében* visszhangoztatott. (Persze nyilván Voltaire maga szintén Ariostót imitálta.)

Arany írói emlékezetének – költői eszközei és forrásai közül a legrejtelmesebbnek és legkiismerhetetlenebbnek – vizsgálata mindig nagyon nagy haszonnal kecsegtető kihívás a kutatónak, ám akkor, ha egy-egy olvasmány emlékének pontos említésével Arany mintegy maga hívja fel értelmezőjét erre a kutatásra, akkor kötelező is.

13 X. 545–562., ld. PÉCZELI József: i. m. 199. p.

BÚJJ EL, JANKÓ...

Arany János és március tizenötödike

Petőfi Sándor és Arany János levelezése nem csupán tanulságos és gyönyörködte-tő, hanem rendkívül mulatságos olvasmány is. Folytonosan ugratják egymást, illetve ezt úgy pontosíthatjuk, hogy Petőfi megereszt valami mázsás gorombaságot, Arany pedig gondosan kalibrálva válaszol. Egy példa: „Egyébiránt meg ne itélj, ha bekövetkeznek a hallgatás lófasz-hosszuságu epochái [...] szívem, mint minden élő halandójé, folyvást szokott dobogni, és dobogásában hangzani fog neved, ha majd ritkábban írok is.” (1847. március 31.) Arany nem marad adós; igaz, hogy első levelében nem talál rá alkalmat, hogy visszalőjön, ugyanis leégett Szalonta és így egész, április 21-én írott levelét a tűzvész rémségeinek szentelte,¹ de már május 27-én így riposztózik: „Azért ne is gondold, ha bár részedről beállnak is azon epochák, melyeket te bizonyos wüerstli nemhez hasonlítál: o nem! bennem hatalmas »non missura cutem« re találsz.” (A Horatiustól való idézet kb. annyit jelent, hogy úgy fogom véreDET szívni, mint egy pióca; Petőfi, ha akarta, érthette akár a „virsli” vérbőségre is.)

De minden epocha véget ér egyszer – akármihez hasonlítjuk is a hosszúságát –² ezért Petőfi mint vátesz, a palermói felkelés után így ír Arany-nak 1848. január 29-én: „– Bújj el, Jankó, mert háború lesz, már itt van a szomszédban, Olaszországban [...] be szeretnék lóháton látni avval a pörge kalapoddal.” Arany sem rest, így válaszol az újabb lóalkatrészre:

1 Persze viccelni a tűzvészen is lehetett volna, meg is tette egynéhány újságíró és író Arany legnagyobb felháborodására, pedig talán csak azt az 1842-ben megjelent Kiss Mihály-féle *Angol nyelvtant* utánozták, amelyben a magyar utas így reagál az angol inas gyászos közlésére, mely szerint London egy egész negyede leégett: „– Igen megijedtem a tűztől, és egy kanál borköt veszek, mielőtt ágyba megyek.

– Úgy hiszem, a szegény leégették ijedsége még nagyobb volt, mint az öné.” (*Ne sajnálja a száját kinyitni*. Sajtó alá rendezte és a szöveget gondozta: SZABÓ G. Zoltán. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1978. 113. p.)

2 Tudhatták ezt persze mindketten, ha mástól nem, VÖRÖSMARTYTÓL:

És hosszú béke van 's az ember
Rémítő szapora,
Talán hogy a' dögvésznek egyszer
Dicsőbb legyen tora:

(*Az emberek*, 1846.)

TE pedig, barátom, siess, irjad Lehelt,
Kit lelkedbe szárnyas géniuszod lehelt,
Irjad, mert nem érsz rá, ha itt lesz a nagy had
Harc és háború és igazi hadd-el-hadd.
Akkor látom én meg arcodat, hogy langal
Hősi elszántságban tiszta sárga langgal;
Vágtatsz paripádon, mint por a szélvészen,
Mellyet szárnyaira száguldó szél vészen;
Kedves komám asszony kezét tördelve sír;
„Sándor, ha te elméssz, engem elnyel a sir”
Mégis elhagyod őt s oly tüzelve méssz el,
Mintha tele volna szíved forró mésszel.

Látom a derék hőst, ahol villog kardja:
'Ist das Schwerdt zum fechten?' „Mellyik? ez a kard? Ja!”
Többet nem beszélnek, hanem össze csapnak;
Vére a németnek úgy foly, mint a csapnak;
Sándor vitézünknek egy sem állhat ellent:
Épen mint a *semmít*, úgy ontja az ellent.

Dumb Show

Sárga pitykés, zöld hajtókás, kurta szárú fűzött csizmás magyar huszár jelenik meg egy kis ajtón a kert alatt. Kedvese addig kiséri, könyörög, sír, elájúl. A vitéz elrohan egy dombig, onnan széttekint, lát iszonyú magas kukoricát és rettentő sok ázott kendert. Visszafut a kis ajtóhoz, hol hő karok fogadják a győzedelmest. A hős juhászbundát terít le s borostyánai árnyékába heveredik.

(Dumb show exit.)

És mivel nem harcolt borsóért vagy babért
Homlokára tűzik a diadal-babért;
Annai érdemjellel rakva tér vissza már,
A mennyit bizony nem mindenütt visz számar.
Eredj, Sándor vitéz, hadd zengjek én neked
Viselt dolgaidról XXIV éneket!

Arany – humorosan tiszta rímekkel írott versében, amelyekkel egyébként a debreceni mesterkedő költőt, Háló Kovács Józsefet parodizálja – nem csupán a Petőfi által neki kívánt huszárságot fordítja vissza és csinál kedves Sándorjából János vi-

tézt, hanem céloz *Lehel vezérre* is, arra a népies elbeszélő költeményre, amelyen Petőfi 1848 elején dolgozik. és amelyről így tudósította barátját: „Te pedig bájdús Jankóm, nagyon szép verset küldtél Jókaynak, azt a »télben«. Csak iparkodjál, mindig mondtam én, hogy lesz belőled valami. Én most Lehelt írom elbeszélő költeményben, röviden, de egész életét Azsiából az akasztófaig, olyan nyolc soros alexandrinusokban, mint a te Schedeled vagy Toldid.”

A Lehel-témának Petőfi háromszor is nekirugaszkodott. Ez az utolsó, befejezetlen változat, amelyből csupán 456 sor maradt fenn – azaz az 53 strófás első ének és a második ének első négy versszaka – több szempontból is figyelemre méltó. Az egyik, és talán a legfontosabb az, hogy az eddigi ismereteink szerint itt szerepel először az a hagyomány, mely szerint Attilát hármassal koporsóba, a Tisza medrébe temették; egyelőre még senki sem tudja, honnan vette ezt a költő, még Kerényi Ferenc barátom sem tudta, a tavalyelőtt tragikus hirtelenséggel elhunyt nagy Petőfi-kutató, aki pedig élete legutolsó napjaiban éppen Petőfi 1848 első negyedében, tehát március végéig írott verseinek kritikai kiadásán dolgozott. A másik pedig nyilvánvalóan összefügg Petőfi világtörténelmi sejtelmével a nemsokára ki-robbanó összeurópai forradalomról, és benne az új, sorsdöntő magyar-német összecsapásról. A költemény hangja végtelenül ironikus, sőt szarkasztikus. Lehel vezér például ilyen pohárköszöntőt mond:

Szólt pedig ekképen, a kupát emelve,
Amely színültig volt sötét borral telve:
„Fűnek-fának ittunk már egészségére,
Talán el is fogyott már a hordók vére,
Pedig még hátra van egy nagy isten-éltess’,
Mit el nem hagyhatok, hogy ne legyen vétkes,
És akiért inni nekem áll tisztemben,
Minden jó magyarnak részt kell venni ebben.

A mi szerelmetes szomszédunk, a német,
Akiért ezennel csavarom elmémet,
Hogy találjak hozzá nem-méltatlan szókat,
Mire engem forró barátságom nógat;
Mert barátja vagyok a német sógornak,
Mint e tolakodó légy itt az orromnak;
Noha neki nem kell az én barátságom,
Odatolakodom és reátukmálom.

Nem tehetek róla, hogy engem nem kedvel,
Én a lelkén függök teljes szeretettel ...

Bár szeretetemnek olyan súlya volna,
Hogy lehúzhatnám őt véle a pokolba.
Kedves németjeim, hogyan szeretnék,
Legvigabb napjaim nálatok telének,
S kinek boldogságom részét köszönhetem,
Hogyan állhatnám meg, föl nem köszöntem?

Jámbor szomszéd, német, világ minden kincsét
Szerencse markai országodra hintsék,
Legyen oly bőség, annyi gazdagságod,
Hogy színig megtöltsön minden magyar zsákot,
Adjon isten neked mindig bő nadrágot,
Hogy elférjen benne egész bátorságod,
S a mennydörgős mennykő ne üssön meg téged,
Bízva a magyarra ezt a mesterséget!

Hogy március történelemformáló napjaiban mit csinált Petőfi, azt szinte óráról órára tudjuk. Más a helyzet Arannyal. A fennmaradt jegyzőkönyvek szerint annyit tudunk, hogy a szalontai nemes hadnagyi szék jegyzőjeként segített behajtani Oláh Ferenc kanász elmaradt béréből a kérelmezett süldőket, kalapot és csizmatalpalást, továbbá Ambrús Péternét utasította, hogy panaszával, mely szerint szomszédja nem engedi használni az ablakot, forduljon a városi tanácshoz. Március 17-én, mivel „Medveczki András tót fiúcska sírva panaszolja”, hogy Szöllősi Ferencné piaci rőfösne 10 forinttal megrövidítette, lélektani alapon elmarasztalta a ravasz asszonyságot és két esküdtet küldött ki, hogy vegyék vissza a csalfa asszonyságtól a kisfiú pénzét.

Március 18-án pedig másik hivatalos minőségében, a városi tanács ülésén mint aljegyző bíraskodott az egymást kölcsönösen vádoló Balog Zsuzsánna és Lukács János ügyében.

Balog Zsuzsána folyamodik, hogy őt Lukács János Váradon egy csapszékben kurva névvel becstelenítette, pofon vágta, s összekörmölte.

Lukács János elismeri, hogy miután őt folyamodó [ti. a leányzó, Sz. L.] csunya szavakkal illette, kuttyával mivellette, ő pofon vágta hogy pedig, miután őt tolvajnak mondta, ő megkurvázta, ezzel nem becstelenítette, mint a kinek, haddon létre, gyermeke van, s köztudomás szerint igen feslett életű.

Ítélet

A becstelenítés dolgában kielégítvén egymást a felek: mivel Lukács János elismeri a pofonvágást: ezért hat órai árestommal fenýttetik.

(Dánielisz Endre, aki ezt a szöveget a kritikai kiadás számára sajtó alá rendezte, méltán jegyzi meg Arany bírói bölcsességéről, hogy az salamoni.)

A március 15-i pesti forradalom híre legkorábban március 20. után érkezhetett meg Szalontára (ez csak feltételezés; a korabeli forrásokból annyit lehet tudni, hogy aznap szereztek tudomást róla például Szarvas vagy Zilah lakói). Arany János aznap fejezte be a *Toldi estéjét*. Mindenesetre Petőfi március 21-én kelt levelét, amelyben beszámol neki a történekről mint forradalomról, nem kaphatta meg még március 26-án sem, mert aznap így ír kedves Sándorának:

Vedd szíves kézzorításomat polgári dicső küzdelmeidért! Nem következett ugyan még rám a levélírás: de meg nem állhatom hogy örömem és büszkeségem teljében fel ne kiáltsak:

„O et delictum et dulce decus meum!”

Add át kézzorításomat s ölésemet a lelkes Jókai Mórnak is [...]

Toldi estéje készen hever: még nem indítottam utnak, mert a közelebbi nagy dolgok miatt iszonyúan elment a másolnivaló kedvem. Pünkösöd után sem lesz az késő. Isten áldjon meg benneteket.

Nagyon érdekes nem csupán a Horatius első könyvének első ódájából vett magasztalás, hanem a precíz szakkifejezés a március 15-én történekre: polgári dicső küzdelmek. Ez is tulajdonképpen latinból van kompilálva és fordítva. A *civile bellum* mintájára csinálja Arany, de a *bellumot* persze kerüli, mert úgy polgárháborút jelentene magyarul, ezért e szó helyére a *certamennek* megfelelő küzdelmet csempészi, amely békés versengést is jelent egyenrangú polgárok között valami nemes célért vagy díjért. Másrészt a „polgári” szó a latin értelmezés szerint azt is jelenti, hogy valaki azzal érdemel ki dicsőséget, hogy megmenti egy polgártársa életét! Arany értelmezésében tehát semmi esetre sem forradalomról van szó, amely Petőfi levelében is erőszakos átalakulás, hanem vér nélküli, polgártársat vagy polgártársakat mentő (pl. Táncsicsot kiszabadító, a népet felszabadító stb.) dicső küzdelem.

Arany emberképe talán borúsabb volt, mint Petőfié. Az előbb idézett tréfás verses levélben saját magára egy tiszta rímbe olyan nevet alkalmaz, amelyet legelső nyomtatásban megjelent művében használt írói álnévül, azaz saját neve francia fordítása: „Imádott barátom, jó Petőfi Sándor, Szíves üdvözlését ime küldi Jean d’Or.” Ebben az 1841-ben írott, *Népnevelési ügyben* címet viselő írásában például így ír a népnevelés helyzetéről:

Kikerülvén a pórfiu iskolájából, (ha ugyan oda bekerült volt, mi ugyan még sok helyen csak kivételkép történik) mint börtönből szabadult rab, nyílt ajak-

kal fut a szabad légnak élvezetére, apja ökrei őrzésére, az unalmas szótagolást minél talán tovább három télen-át számtalan ütleget dacára sem haladhatott, ostorosi hivattal felváltandó. Öszevegyülten azokkal, kik iskolában soha nem voltak, s azoktól guny tárgyul tétetve-ki: szégyenli kevés lelki elsőbbségét, mint új cimboráitúl kinevetett tulajdönt; szégyenli a művelődésnek rá ragadt némi kis jelenségét; az iskolában netalán megtiltott hajzsirozást, a zord tekintetet adó homlokhaj-nevelést (vidékünket értve) új erővel életbe hozza; tiszta ruhát, nehogy a szurtosok által gunyoltassék, nem veszen; imát mondani, iskolában nyert ismereteit napfényre hozni, közkacajtól rettegve, nem meri; – ellenben, csupán hasonlat kedviért, káromkodik, iszik, s mivel ez utóbbinak föltéte, a pénz, ritkán honos nála, aprólékos lopásokra, majd némelyik nagyobbakra vetemül, s mind ezt a tanyacimborák kedviért!

Az *elveszett alkotmányban*, mindjárt a költemény elején hasonszörű ifjak lovagolnak alkonyatkor a határba, lovat vagy marhát lopni; pedig a költő – már a Kisfaludy Társaság díjának elnyerése után – kihúzta a mű legelejéről azt a Magyarok Istenéhez egy falusi fűzfapoéta modorában írott levelet, amelyben – mintegy parodizálva Kölcsey *Hymnusát* – az országban élő nemzetiségeket csak olyan állatkákhoz hasonlítja, amelyek az örök renyhességben szundikáló magyarok felcsiklandozására vannak:

Ó te hatalmas lény, kit népem, mint Jehovah-ját
Júda leánya, saját s a többire rá se tekintő
Isteneül követel, – hozvát nagy Szittyia gombás
Téreiről, – ki előtt örmény, rác, német, oláh, tót,
Mind csak hangyabolyok, patkányok, hörcsögök, ürgék,
Mellyeket ölnéped tej-méz folyamú Kanaánja
Térein, egy korig, és csak azért szenvedsz el ödöngni
Hogy szeretett magyarod napot, éjt végig ne aludjék,
Hogy legyen a mi, ha vírad (azaz reggel, mivel *estve*
Szinte virad soknak) hemzsegje, csikolja fel újabb
Élvre a boldogokat, szóval, hogy legyen *irígyünk*,
Magyarok Istene! (más nevedet nem tudjuk) o halld meg:

Miközben Petőfi kevés számú elvbarátjával a forradalmat készíti elő Pesten, addig Arany próbálja leleplezni a nagy tűzvész utáni újjáépítéskor elkövetett csalásokat és lopásokat Szalontán, illetve javaslatot tesz, egyébként hiába, egy pusztá bérbeadására, hogy a várost a fenyegető csődtől megmentse. (A mindenki által ismert életkép szenvedő hőse, *A szegény jobbjágy* egyébként egy konkrét, az újjáépítés alkalmából elkövetett, csaláson alapuló közmunka-visszaélésre utal.)

A *Toldi estéjének* az a kézírata, amelyet nemsokára felküld Petőfinek, igen sok lényeges ponton különbözött a végül is csak 1854-ben megjelent szövegtől. Toldit először is erőteljes büntudat gyötri. Az I. ének 30. versszaka után például ez állt:

Bűnömért, mi sok volt imádkoztam sokat,
Megszántam és bántam lelkemből azokat,
Hiszem, megbocsátja isten, ha nem értem,
Szentjeért, a kinek hamva felett kértem.
Oh! ha – kit a szülék igazsága terem –
Ezeriziglen kisarjad a kegyelem:
Ugy vétkimet ott fenn szememre nem vetik,
Mert én vagyok az első és az ezeredik.

Még meglepőbb, hogy Toldit honszerzőként teszi meg a magyarság jelképes képviselőjének, mert az eredeti változatban a III. ének 31. versszaka még így hangzott:

Hogy nem ért a szórul...? vagy hol az a talján?
Most jöjjön erejét fitogtatni, hadd lám!
Vagy talán odébb állt az országcímerrel,
Szégyellve, hogy ahhoz jut oly könnyű szerrel?
Ó! hogy ez a várhegy meg nem nyitja száját
S e bámész juhoknak el nem nyeli nyáját;
Nem elég, hogy *hazát szerzett s hagyta* rátok
Védni azt *feljárjon sírból ős apátok?*

Ez pontosan annyit jelent, hogy az arcát eltakaró, magát csuklyás barátoknak álcázó vitéz egyenesen úgy jelenik meg az elkorcsosult utódok között, mint a honszerző Árpád, aki kísértetként tér vissza! (Hasonló Vörösmartynál az *Árpád ébredése*, a Pesti Magyar Színház megnyitására írott alkalmi darab.) Mint tudjuk, Arany később visszariadt ettől a Toldi=Árpád azonosítástól és imígyen enyhítette a strófa utolsó két sorát:

Nem elég, hogy szabad címet hagyta rátok –
Védni azt a sírből járjon fel apátok?

Van azonban arra is bizonyítékunk, hogy – mint már Tolnai Vilmos észrevette – Arany később is kísérletezett Toldi történelmi álcájának megteremtésével; ugyanis a *Daliás időkben* a páncléba öltözött Toldi futamítja meg a tatárokat Erdélyben, akik őt a feltámadt Szent Lászlónak nézik. Mint tudjuk, a későbbi finomítás során ebből készült az a ballada, amelyet Arany a *Toldi estéje* végleges változatába illesztett.

Van egy másik hallatlanul fontos javítás is a párbaj-jelenetben. Ugyanis a III. ének 41. versszakában eredetileg Toldi még meghallja a király, kegyelmet adó parancsát.

Nyomba fejét venné, (mert harag miatt ég)
De király parancsol »kegyelem adassék!«

Tehát az első változatban Toldi még életben hagyja az olaszt, 1854-ben és azóta már így olvashatjuk:

A király engedne: »Kegyelem!« kiáltja,
De elébb járt a vas, Toldi Miklós bárdja.

A rakoncátlan, de kitanult és europaizálódott apródok nyelve is sokkal mocskosabb az eredeti változatban.

Egyszer egyik éles hangon közbevágott:
»Hé, fiuk mit kérdek: tudtok-e újságot?
Udvarunkhoz jön ma Toldi, a vén medve,
Kit Heródes király sem látott nevetve.«
»Hát baj az? hiszen majd nevetünk mi rajta.
Ő aztán morogjon, ríjon ha akarja.
Bizony a mi fogunk ő hozzá nem fűlik,
És addig boszantjuk, hogy megint elzüllik.«

Ebben az első változatban Toldi is a lehető leggorombábban vagdossa szemrehányásait a király fejéhez, miután már agyonvert három apródot:

Avvagy hát csihések leszünk itten már mi?
Az igaz magyarnak tilos idejárni,
Hacsak, mint a cigány, tamburát nem penget –
Nem kendőzi arcát s viganót nem kerget.
Ezt tanuljuk el mi, átkozom a lelkét!
Vesszen országában az ilyen műveltség!
Nem evvel szerezték a hazát őseink,
De majd elveszítjük így mivelődve mink.
Hát szégyell a magyar cserfa lenni végre,
Mínthogy annak durva, darabos a kérge
És azon törekszik, hogy' lehessen káka,
Mert tetszősebb néki annak simasága!
Hova lesz, hová lesz a sivó orosz lány

Mellynek hangja végig mennydörgött a pusztán?
Gyíkkal és kígyóval egy tanyába vonul
És tőlök sziszegni, csúszni-mászni tanul!
Verjen meg az isten, csússzatok, másszatok
Gyilkos nyelvű kígyók, elfajult állatok!
Tegyetek úgy, majmok! mint a majom, a ki
Beretvát kapott és torkát vagdalta ki;
Ördög bánja többet, ha veszni akartok:
Én ma-holnap úgy is a sír felé tartok;
Ne is érjem azt meg, azt a czudar szégyent,
Hogy az ős magyar nép külföld majma légyen!

Közismert, hogy Arany engedett Petőfi unszolásának, elvállalta *A nép barátja* című népfelvilágosító kormánylap szerkesztését Vas Gereben mellett, fokozatosan idomult a valódi forradalomba, majd szabadságharcba rohanó országos politika igényeihez a *Nemzeti dal*nak mintegy párdarabjával megírta még áprilisban a *Nemzetőr-dalt*, ismerünk is olyan ponyvanyomtatványt, ahol a két vers együtt jelent meg, majd körülbelül ősz végére – mint tanúsítja néhány levele és verse – a sztoikus polgári kötelességteljesítés mellett, hiszen fegyveres nemzetőri szolgálatot is teljesít, hivatalnokként is kitart – Arany a legmélyebb kétségbeesés felé halad.

Látnia kell, hogy a Toldi által nemrég lemajmozott ifjak honvédként és polgári áldozatként seregestül esnek el:

Vérpatakot látok, mindenfelé sokat,
Indúlok keresni fel a forrásokat,
Keresem, keresem rebegő szememmel,
És oh! megnyílt honfi szívekben lelem fel.
Fölkacagok búmban, és dühömben sírok
Értetek, zsengeül elesett mártírok!
Szívem fáj. Erősen megtörlöm szememet:
Ébresztem magam, de nem lehet, nem lehet!

Oh zsenge mártírok, hazám vérvirága,
Korán sírba hulló nemes ifjúsága,
Kikben egy-egy bölcs vész el s megannyi bajnok,
Kikben a jövendőt öli ádáz zsarnok:
Lesz-e, vajon, ennyi áldozatnak bére?
És derít-e hajnalt a nemzet egére,
Mely sebeitekből kiöznölik, a vér...?
Vagy apákat Isten most a fiakban vér?!

Lesz-e nemzet, mely a győzedelmi helyen
Csontjaitok felett oszlopot emeljen,
Ahol majd az anyák, kik még jól ismertek,
Könnyel növeessenek egy virágos kertet;
Ahol a késő kor, e hálás tanítvány,
Emlékezettöket ünneppel ujitván,
Össze-össze gyűljön: férfi, nő, ... s a gyermek
Olvadni az oszlop betűin kezdjen meg?

Lesz-e költő, ki az édes anyanyelven
Rólatok korának csudát énekeljen?
Vagy elszórnak majd az éjszaki vad szelek.
S idegen nép tombol hamvaitok felett?
Vagy nem lesz, aki egy könnyet ejtsen rátok:
Ősi hajlékában ég meg ősz apátok,
S kis testvéreitek, amint térdepelnek,
Martalékul jutnak a játszó fegyvernek?

(*Álom – való*; megjelent: 1848. december 10-én)

Nem véletlen tehát, hogy a második változatban miként magasztalja fel a két Gyulafi testvérben a hősi önfeláldozást, hogy miért léptet fel a csúfolódó apródok között egy tisztességest is, aki a Szent László-balladát dalolja, miért rövidíti meg alaposan mind az ifjak gúnyolódását, mind Toldinak Lajos király előtti dörgedelmeit, és végül érthető az is, hogy Toldi bünbánatáról hallgat, az olasz bajnok fejét levágatja, és enyhít azon az apokaliptikus képen, amely az eredeti változatban a Toldi koporsóját kísérő sokaságra vonatkozott:

S mint valamely erdő az özönvíz alatt,
A nép nagy sötétből elborítva marad.

Ha így maradt volna, akkor a magyar nép sorsára a Noé-féle özönvízben elpusztult ante-diluvialis természet és emberiség sorsa lett volna a megfelelő párhuzam; így a végső változatban, amelyet mindnyájan ismerünk, csak abba a sötétségbe zuhant vissza az ország, amelyben élt Toldi dicsőségének felragyogása előtt is.

Egyszersmind az égő fáklyák kialusznak,
Csupán négy világol, mintegy kalauzznak,
Mely a Nagyaluba vivő úton halad,
Míg a nép sötétből megborítva marad.

Petőfi már nem írhatott levelet, de Sándor valamiképpen beköltözött Jean d'Or lelkébe.

Gyakran, ha az ég behunyta már szemét,
Gyakran érzem lobogni szellemét.

Szobámba leng az a nyílt ablakon,
Meg-megsimítja forró homlokom.

Hallom suhogni könnyü lépteit
És önfeledve ajkam szól: te itt?...

S döbbenve ismerek fel rajzomon
Egy-egy vonást, mit szellemujja von.

»Övé! kiáltom, itt, ez itt övé:
A szín erős, nem illik együvé.«

(*Emlények, III.*)

Könyvészeti jegyzet:

A Petőfi- és Arany-szövegeket a kritikai kiadás köteteiből idéztem. TOLNAI Vilmos említett tanulmányának címe: *Adalékok Arany János forrásaihoz*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, XII. évf. (1902) 3. füzet. 257-271. pp.)

MAGYARÁZATOK VOJTINA ARS POÉTIKÁJÁHOZ

I.

33-40. sor:

De a hazáról... Úgy van, a haza!
Zengjen felőle hát a dal, nosza!...
Késő ez is: mi haszna lelkesül
Az ember, ha középben belesül!
De meg, mit érne gyöngéd szó nekik,
Midőn a hont ordítva szeretik? –
Midőn legszebb virág a mályva-rúzsza:
Köténybe rejti kis bokrát a múzsza.

Noha e versről viszonylag sokat írtak, ennek a szakasznak semmiféle figyelmet nem szenteltek. Talán azért, mert magától értetődőnek találták az utolsó verspárban alkalmazott virágszimbolikát. Pedig nem az; nemrégén Dávidházi Péter hívta fel egy beszélgetésben a figyelmemet erre a homályos helyre. Először végignézttem a számba jöhető mitológiai és régészeti kézikönyveket, amelyek a múzsák ikonográfiájával foglalkoznak és – noha találtam néhány vázafestményt, amelyeken egy-egy múzsza valamilyen nagyszirmú virágot tart, többnyire Apolló társaságában – egy olyan sem akadt, sem festményben, sem szoborban, ahol akármelyik múzsza attribútuma egy kis (vagy akár nagy) bokor lett volna.

Van azonban egy – egyetlenegy! – olyan ókori szöveg, amely múzsát és bokrot kapcsolatba hoz. Ez Vergilius IV. eclogájának eleje:

Sicelides Musae, paulo maiora canamus.
non omnis arbusta iuvant humilesque myricae:
si canimus silvas, silvae sint consule dignae.

Lakatos István fordításában magyarul:

Múzsák, sícelidák! magasabbra kicsit ma dalunkkal!
Van akit a hanga-berek nem ígéz, sem a törpe bozotos;
zengi erdőt! de a consulhoz méltó legyen erdőd.

(Szeretném megjegyezni, hogy a műfordítás kedvéért egy kissé túlságosan specifikált a fordító; az „arbusta” mindenféle bokrot jelent ugyanis.)

Köztudott, hogy a IV. ecloga a X.-XI. századból származó *codex Reginensis 1495*. (azaz a *reggiói kódex*) óta a *Saeculi novi interpretatio* címet is viseli. Ez csupán annak a közismert értelmezésnek a rögzítése, amely szerint Vergiliusnak ez a pásztori költeménye a benne ünnevelt gyermek születésének allegóriája alatt az új eljövendő és a keresztény herméneuták legnagyobb része által a messiásival azonosított világkorszak értelmezését adja. Ez olyan magasztos tárgy, amelynek megénekeléséhez a költő nem elégedhet meg a szicíliai múzsákhoz egyébként illő – azaz a szicíliai származású Theokritosz bukolikáját jellemző növényzet, azaz a bokrok és cserjék háttér – díszletszerű felhasználásával, hanem a magasztos tárgyhoz illő erdőket kell a pásztori, azaz a szicíliai múzsáknak megénekelniük.

A *mályva-rúzsza* a legszerényebb mezei, erdei és falusi virág. Falusi legények tűzték kalapjukhoz, például politikai korteskedéskor. A *rúzsza* alak dél-alföldi, a szótárak szerint Szegedről adatolt. Arany akár aradi nemzetőrködésekor is megismerhette e formában; kalap mellé tűzve bárhol és bármikor. A magát hazafiasnak álcázó politikai idétlenséget jelképezi, költészetben és napi gyakorlatban egyaránt. Ehhez a múzsának nincs köze: nem vált tehát bokrot [népies, pásztori költészeti témát] más növényre, kötényébe rejti tehát a neki kedves növényt. Arany – aki gyermekkor óta kívülről tudta Vergiliust – ezzel üzent olvasójának, akiről szintén feltételezte azt, hogy érti, mire gondol: 1861-ben **sem** kezdődik Magyarországon új történelmi korszak...

II.

69-71. sor:

»Költő hazudj, de rajt' ne fogjanak«;
Mert van egy példa, hogy: a sánta eb...
A sánta költő még keservesebb.

A sánta költő tehát a második, Arany által még keservesebbnek, vagyis még nagyobb baljóslatot hordozónak, még szörnyűbb következményekkel fenyegetőbbnek jellemzett példa. A sánta költő csupán Túrtaiosz – azaz latinosan Tyrtaeus – lehet, annál inkább, mert az Arany-vershez legfőbb mintául szolgáló horatiusi *Ars poetica* is emlegeti, a költőkatalógusban, a 401-403. sorokban:

[...] Post hos insignis Homerus
Tyrtaeusque mares animos in Martia bella
versibus exacuit; [...]

Muraközy Gyula magyar fordításában:

[...] Őket nagy hírt nyerve követte Homerus,
majd meg a férferényt Mars bős harcára tüzelte
dallal Tyrtaeus. [...]

Több ókori forrásból is ismeretes, hogy Túrtaioszt, a sánta iskolamestert Athén küldte ősellenségének, Spártának, mikor a lakóniaiak hadi segítséget kértek tőle a fellázadt messzéniai helóták ellen folytatott háborújukban. Mindenesetre az ő harci elégiái tüzelték a spártaiakat a küzdelemre. Arany célzása meglehetősen gonoszkás, ha a korabeli viszonyokra fordítjuk; hiszen Ausztria éppen háborút folytatott a fellázadt olasz tartományok ellen, és ezért minden fiatalember – így az esetleg hazugságon fogott költő – feje fölött is ott lebegett a katonai behívó réme...

III.

113-115. sor:

Bánk, a nejével, megvénült falun,
Sosem dühöngte többé a szarun,
Evett, ivott, míg végre elalún:

Én ezt sosem értettem. Halványan arra gondoltam, hogy Bánk bán soha többé nem járt királyi palotában, ahol a padlót is elefántcsont [szaru] fedte; volt olyan barátom, aki arra gondolt, hogy talán többé már a pipázás sem idegesítette. (Nem teljes képtelenség; Torinóban egy pipa-gyűjtő mutatott nekem egy régi, XI. századi indonéz pipát; egyes kutatók szerint az Amerikából származó dohányt vakmerő hajósok már Kolumbusz előtt eljuttatták a Távols-Keletre) Pedig sem padló, sem pipa, csak *szarv!* Amelynek tudvalevőleg alakpárja a *szaru*. Tehát Bánkot a pusztai történelmi valóságban – amellyel a költészet persze semmit sem tud kezdeni, ha hiszünk Arisztotelésznek és Aranynak – visszavonulása után egy percig sem izgatta, hogy Melinda felszarvazta. (Szarv-ügyben Arany rendkívül járatos volt, vesd össze *Pázmán lovag*, vagy *Párviadal* című versét.) Mindenesetre a *Vojtina* első közlésekor a *szarun* szót még kurziválta; később a kötetkiadásban ez elmaradt, és azóta ez a tipográfiai megoldás akadályozta e pompás és groteszk hármas rím élvezetét.

PETŐFI ÉS A NEMZETI ŐSBŰN

Ünnepi beszéd a pozsonyi Petőfi-szobornál (2009. március 15.)

Margócsy István barátomnak szeretettel, egyúttal kellő alázattal, hiszen ő már olyan sok Petőfi-émlékbeszédet bírált meg, megsemmisítőleg...

Tisztelt Ünneplők!

Szívből köszönöm, mert nagyon nagy megtiszteltetés nekem, hogy meghívottként együtt ünnepelhetek Önökkel, Pozsony lakóival vagy vendégeivel Petőfi napján a költő sok viszontagságot megélt szobránál, amelyről még 1936-ban így írt a stórszi remete, Fábry Zoltán: „Az egyik jelkép, a költőzseni, minden nép szabadságának megkiáltója, talapatáról ledöntve, egy istállóban várja feltámadását.” (*Egy szobor halálára*) Most itt áll végre. Szükséges, feladatot teljesít. Kölcseyt idézhetjük: „Minden kő, régi tettek helyén emelve, minden bokor, régi jámbor felett plántálva, minden dal, régi hősről énekelve, minden történetvizsgálat, régi századoknak szentelve: megannyi lépcső a jelenkorban magasabbra emelkedhetni, érzelmeiteknek, gondolataitoknak s tetteiteknek több terjedelmet, tartalmat és célrahatást szerezni, s egész lényetekre bizonyos nemesítő, saját bélyeget nyomni, mely nélkül mind az emberek, mind a nemzetek sorában észrevétlen fogtok mint parányi vízcsepp az Océánban tolongani.” (*Mohács*, 1826. aug. 29.) Beszéljünk tehát a szobor által idézett költő, hajdani pozsonyi baka, diák, kéziratmásoló, vándorszínész meg kezdő poéta „régii tetteiről”.

Az 1848. március 15-i pesti forradalom egykorú hatásáról olvasva a korabeli sajtóban és egyéb dokumentumokban egyértelműen kiviláglik, hogy a forradalmat, azaz a sajtó felszabadítását, a rab író kiszabadítását és a Kossuth által Pozsonyban megfogalmazott március 3-i követelések alapján klasszikus, lapidáris stílusban Irinyi által összefoglalt deklarációt, a 12 pontot a *Nemzeti dal* elképzelhetetlen, leírhatatlanul mozgósító hatása segítette diadalra. (Ez a hatás futótűzszerűen a vidéki városokban is megismétlődött.) Nem tudunk mosolyogni még azon a jámbor és döcögő verses ponyvanyomtatványon sem – címe *Örömkönnnyek* –, amely a forradalom után pár nappal, március végén (a Petőfi név akrosztichonos magasztalásával) Petőfinek mint egyenesen az égből leszállt angyalnak tulajdonítja a rögtöni és csodás győzelmet:

Porban hevert szegény hazánk,
Még néhány hetek előtt,
Egy jó angyal jött le hozzánk,
Megállott a nép között.

Talpra magyar! Szólt az áldott,
S minden fül megértette:
Örömmel fegyverbe állott
Árpád dicső gyermeke,

Felébredt a magyar nemzet,
Levetette rablánczát,
Igen! Felébredt a nemzet,
Szabadítá hazáját.

Pozsonyba március 17-ére virradó éjjel jutott el a vers a két órakor érkező gőzhajóval. A fiatal humorisztikus újságíró, a bécsi Josef Weyl (később Bécsben rendőrtisztviselő és színikritikus) fordította németre. (Tudjuk, a kétharmad részben német lakosságú Pesten is egyszerre jelent meg a magyarral a német változat, Hoffmann Károly műve, aki később ült is ezért és más Petőfi-fordításaiért két évet.) Weyl fordításának egy félreértése közelebb juttathat minket annak a rejtélynek a megoldásához, hogy miért volt félreérthető és részben ma is miért félreérthető a vers, különösen a második versszakban.

Sklaven sind wir nur gewesen,
Die von einst'gen Heldnthum
Uns'er Vater nur gelesen,
Nie trägt Sklavenboden Ruhm!

(Próza fordításban: Mi csak rabszolgák voltunk, akik atyáink egykori hősiességéről csak olvastunk, a szolgaföld sosem terem dicsőséget!) Josef Weyl e fordítását később egy verskötetébe is fölvette, és – becsületére legyen mondvá – kijavította e strófát.

Uns'ere Ahnenväter rießen,
Zürnend mahnt ihr bleicher Mund,
Dass sie schon zu lange schließen
In der Slavenerde Grund.

(Próza fordításban: Ősatyáink hívnak: dorgálva figyelmeztet ólomszínű ajkuk, hogy már túl sokáig alszanak a szolgaföld mélyén.)

Tehát e javított változathól a pozsonyi német anyanyelvű olvasók már megértették, hogy az ősatyák méltatlankodását közvetíti a vátesz, a kísérteties ólomszín ajkáról felröppenő tiltakozás még így is kevésbé erőteljes, mint Petőfi eredetije. Ő ugyanis valóságos víziót tolmácsol, a kárhozott, azaz a sírban nyugalmat nem találó szabad magyar ősök kísértet-létre vannak ítélve leszármazottjaik bűne miatt!

A *Nemzeti dal*t eredetileg 1848. március 13-án, egy héttel később tartandó pesti reformlakomára írta Petőfi. Két nap múlva azonban egy vértelen forradalom elindítója, majd azóta ennek a csodálatos napnak örök emléke lett. Sokszor halljuk, talán mégsem értjük igazán. Talán az első jel arról, hogy nem mindenki értette már akkor sem, Bangó Pető március 22-én kelt aradi levele.¹ Az aradi színházban ugyanis már március 18-án elszavalták a verset, „csak azt sajnáljuk, hogy érthetetlenül szavaltatott el.”

A vers ízig-vérig színpadias. Petőfi sosem temette el magában egészen a színészt, arról pedig, hogy hogyan szavalta ezt a verset március 15-én, szerencsére ránk maradt a kor legnagyobb színészének, Egressy Gábornak a leírása, amely szerint Petőfi, mint sírból kikelt szellem üvöltötte el *Nemzeti dal*át.² „Ekkor Petőfi fölemelkedik, mint egy túlvilági alak, mint megtestesült népszenvedés, mint egy ezeréves tantalusi szomjúság, – mint végítélet halálangyala. Elüvölti nemzeti dalát. – E hangok leírhatatlanok. Most is hallom és látom azokat, és örökké fogom látni és hallani, mert e kép és hang elválaszthatatlanok. Leírhatlan e dalnak hatása a népre, melly nőttön nőtt. – s megesküvénk isten szabad ege alatt.” (Tehát a *dal* ugyanúgy laza cím, talán, mint a *nemzeti* helyett *honzifal, forradalmi költemény, hazafi dal* formában emlegetett, egyszer magyar Marseillaise-ként aposztrofált műfaj, Egressy megfigyelésének a néhány kortárs által címként használt *Eskü* felel meg legjobban.) Ez annyit tesz, hogy a vers virtuális színpadának szereplői közül a költő – mint előadóművész – a kárhozott ősapák szerepét vállalta! Ezen ősapák egyébként, akik a szolföldben nem nyerhették el végső nyugalmaikat és ezért kísértetként kénytelenek riogatni leszármazottaikat, a Petőfi és az egész reformkor által bálványozott Zrínyi Miklós képkinéséből származnak, aki a maga korában úgy látta, hogy a régi dicső magyarok – azaz a világhódító hun ősapák – hangja korholja a rabságba dőlt kései, korcs nemzedékeket.

Zrínyi: „Magyar vitézeknek dicsőséggel földben temetett csontjai és azok nagy lelkeinek árnyékjai, akik egyik világ szegletitül az másikra vitézséggel a magyarokat és egyik tengertül a másikig sok száz esztendeig csináltak kard élivel békeséges megtelepedést nekik, nem hagynak nékem alunnom, mikor kívánám, sem henyélnem, ha akarnám is. Igen szeretője vagyok az ő dicsőségüknek, hogy én elmulassam az ő intésüket, kiket nemcsak nappalbéli elmélkedésemben juttatnak, de még étszakabéli elmémbe is előmben tüntetnek, mondván: Ne aludjál, ne ke-

1 Ld. Pesti Divatlap, V. évf. (1848. ápr. 18.).

2 Egressy leírása. In: Életképek, V. évf. (1848. március 26.) 14. sz. 405. p.

resd a gyönyörűséget! Látod-é romlott hazánkat, melyet mi annyi vérontással, vereésekkel és untalan való fáradsággal nyertünk, oltalmaztunk és sok száz esztendeig megtartottunk? Kövesd az mi nyomdokunkat, ne szánd fáradságodat, ne szánd véredet, ne szánd életedet!” (*Dedicatio*) És ugyanő, a *Vitéz Hadnagy* ajánlásában, teológiai kétségbeeséssel „[b]izony, minnyájan látjuk, hogy alábbszállunk, és mint-ha látnánk, elég volna veszteg henyélnünk és nyelnünk keserűségét hazánk nyomorgatásának. De bizony még jobban fogják nyelni az mi maradékaink, és ez a mi ociumunk [tunyaság] őrajtuk is originális makula [ösbűn, peccatum originale] léssen, amint miránk is maradt.” (*Az olvasónak 1.*) Vagyis: a magyar nemzet tunyasága, amely végül is szolgaságba süllyesztette, ugyanolyan ösbűn, mint az első emberpár engedetlensége Isten iránt a Paradicsomkertben, és ugyanúgy száll utódaikra, eredendő bűn gyanánt.

Ami pedig a „szolgaföldet” illeti, az egyenes idézet Silius Italicusnak a II. pun háborúról írott, *Punica* című eposzából, a 2. ének 592., 594. sorából:

Tum uero excussai mentes, ceu prodita tecta
expulsi fugiant manes umbraeque recusent
captiuo latuisse solo, [...]

(Magyarul, prózai fordításban: Akkor pedig a felriasztott lelkek úgy menekülnek el minthogyha házuk omlott volna össze és az árnyak megtagadják azt, hogy szolgaföldbe rejtőzzenek.) Zrínyi ismerte a római költőt, Petőfi is bizvást ismerhette. Az eposzbeli engesztelhetetlen Hannibál az idegen hódítók elleni kitörő szabadságvágya mindenestre lenyűgözhetette...

Kölcsey volt az, aki előbb már idézett történetfilozófiai írásában, a reformkor legnemesebb nemzettudatát megalapozó *Mohács* című szenvedélyes esszéjében újra meghallotta és közvetítette az ősök hangját. „Rang és birtok egyesek sajátja: a nemzet és haza nevében mindenki osztozik. / De ti mindezzel nem gondoltok, ti egyenként külön világgá teszitek magatokat, s parányi köreitekben elszigetelve kerengtek. Jön a költő, s énekét a hajdanról elzengi, de ki hallgatja őt? Jön a szónok, s említi őseiteket, de beszéde kiáltó szó a pusztában. Mit akartok? Azt várjátok-e, hogy a halottak sírból felszálljanak? Hogy rémletes arccal jelenjenek meg álmaidoknak? És mit fognátok felelhetni, ha szavaikat felemelnék? Mondván: – »Nép, mi vagy? hol a bizonyosság, hogy tőlünk származtál? Hazát alkotánk, s te reánk nem emlékezel, hidegen taposod győzedelmeink mezeit, s a pusztákon, hol ezrenként hullánk el, sírhalmainkra nem vetsz tekintetet. Jaj, neked! A meg nem hálált örökségen átok fekszik, melyet csak hosszú megbánás törülhet le.«”

A három idősík közül a múltat tehát a szabadság és a nagyság, a jelent a rab-ság és a törpeség jellemzi. A jövő csupán akkor lehet ismét méltó a múlthoz, tehát akkor áll helyre majd a magyar történelem igazi folyamatossága, ha a jelen

nemzedék egy hirtelen hősiessé döntéssel kivívja a szabadságot, és ezáltal méltó lesz őseihez és kiérdemli utódai háláját. A versnek a kihívást hangoztató ősapákon, valamint a kortársakon és az elképzelt unokákon túl van két láthatatlan szereplője is. Az egyik a Haza, amely azonnal cselekvésre hív. Ősi költői kép, többnyire nőalakban személyesítették meg, a római költőknél gyászoló matróna volt a hűtlen fiaitól meggyötört Róma, 1845-ben Arany Jánosnál is szegény Anya, akire hűtlen gyermekei orvul rátámadnak. A romantika nagy költőnemzedéke egész Európában ilyen nőalakokban ábrázolta a szenvedő és felszabadulásra váró Itáliát, Germániát, Hiberniát (Írországot), Polóniát vagy Hungáriát. A másik láthatatlan szereplő az esküt garantáló transzcendens lény, a Magyarok Istene. Nem kell valamifajta eretnek nacionalizmusra gondolnunk, hiszen a kifejezést megalakító Dugonics András igazán jó keresztény volt, piarista szerzetes, aki e fogalommal arra célzott, hogy a magyarok már a kereszténység felvétele előtt is a mono-teizmus valamely válfajának hívei voltak, ez az isten úgy a magyaroké, ahogyan a választott nép Urának egyik elnevezése Ábrahám, Izsák és Jákob, vagyis az ősatyák istene. A magyarság kiválasztott népként való felfogása pedig a magyar történeti gondolkodást és költészetet mind katolikus, mind protestáns oldalról igen régről áthatotta. Ez a „nemzeti” isten valójában a szabadság istene, tehát a magyarság a szabadságot legfőképp elvként valló emberiség része kíván lenni, amikor urának vallja.

Ezt igazolja az is, ha átnézünk néhány Petőfi-verset a *Nemzeti dal* előtt: ezek ráadásul Petőfi életében soha nem jelentek meg! Ezek a rejtelmes, úgynevezett – Lukácsy Sándor kifejezése – februári versek a *Nemzeti dal* teljes látomásos gondolati anyagát tartalmazzák, csak amannál sokkal vadabb, robbanékonnyabb, remekművű formában. A *Van-e egy marék föld* a haza fiait vádolja, hogy szülőföldünkre rákente a gyalázatot, az őseit szólítja, akik elrémülnének, a halálból most feltámadnátok, kétségbeesve állapítja meg, hogy tengünk, mint az állat. A palermói forradalom hírére írott *Olaszország* című versben kard és lánc cseréjéről beszél, a feltámadt Brutussal lelkesíteti honfitársait, s a refrénben a szabadság istenéhez fohászkozik; *Az országgyűléshez* intézett költeményben a Pozsonyban ülő testületnek legelőször is a sajtószabadság kivívását ajánlja, amely nélkül rabszolga a magyar; végül a prófétai hangütésű *Kemény szél fúj* című versben, amelyben a hazára támadó pusztító háborúra utal, a *Magyarok istenéhez* fordul segítségért.

Ha mindezt összegezzük, akkor megértjük, Petőfi miért semmisítette meg a parasztháború borzalmaina ecsetelő vers, a *Dicsőséges nagyurak* szörnyű szociális fenyegetését, miért tompította le és egyúttal emelte a heroikus és a szakrális nyelv fogásaival a lehető legmagasabbra és a többség, a lehető legtöbb honfitárs számára elfogadható közös eskü- és imaverssé a *Nemzeti dalt*. (Amelynek refrénjéről egyébként már március 18-án azt mondta Királyi Pál, hogy „mint polgári [azaz: laikus] miatyánk imádkoztatik”. Azt a legerősebb költői varázst alkalmazta, amelynek ne-

vében 1848. január 6-án a felvidéki barátjához, *Adorján Boldizsár*hoz írott episztolában lelkesítette őt a felhagyott költői munkássága folytatására:

Amely föld pusztulóban,
Haldoklófélben van, amelynek már
Nem használ sem eső sem napsugár,
Az a költő könnyhullatásitul
S mosolygásitul újra fölvirul.

És – megértvén tehát, igyekezetünk szerint – a vátesz szándékát, most, 1848. március 15-ének 161. évfordulóján gondolkozzunk el, milyen közel van és mégis milyen távol tőlünk e nap. Közel, mert szeretjük és eltölt, távol, mert 161 évvel előbb, 1687-ben még füstölgő romhalmaz volt az ország, Budát csak egy éve szabaddította fel a török alól az egyesült keresztény sereg, azelőtt újabb 161 évvel pedig a mohácsi vész törte derékba Magyarországot. Tehát fele annyi idő eltelt már a pesti forradalom óta, mint a *Nemzeti dal*ban felelegetett, gyalázatot hozó századok időtartama. És micsoda évek voltak! Világos, Arad, I. világháború, Trianon, II. világháború, német megszállás, szovjet megszállás, Párizs, kommunista diktatúra. A sötétségben csak 1956 világít, és a fény újra csak 1989 óta dereng.

A jelent a vers szétválaszthatatlanul összeköti a múlttal, és ezáltal teremti meg a jövőt. Ha üzenetét igazából hasznosítani akarjuk, emlékezzünk meg azokról, akik ezt az üzenetet először utasították el – például azokról a sehonnai bitangokról, akik itt, Pozsonyban 1849. május 27-én a hazájuk elleni fegyverfogásra lelkesítették (különben eredménytelenül) a megyeházán a pozsonyi polgárokat, ez a gúnyos latin szóval gyűlésecskeként (*conventiculum*) nevezett vállalkozásuk még a késői utódokból is undort váltott ki, mint Mikszáth tanúsítja egy novellájában (*A halál után*); de főleg azoknak mondjuk el szent neveit, akik meghaltak Hungaria szabadságáért, maga a szent név kifejezés úgyis a haza földjének szentségére utal, Vörösmarty *Szózata* nyomán. Itt Pozsonyban természetesen a pozsonyi vértanúk szent neveit mondjuk el. Tehát mártírhálaluk sorrendjében: Daniel Christian Dressler (1815–1849. jan. 18.) pozsonyi német színész, Giovanni Baldini (1819–1849. márc. 27.) capodistria-i [ma a szlovéniai Koper] olasz vasúti mérnök, Petőcz György (1805–1849. máj. 29.) eberhardi magyar nemes, Pozsony megyei másodalispán, Nimnichter János (1815–1849. máj. 31.) loconci magyar (lengyel?) pék, Gruber Fülöp (1819 v. 1820–1849. jún. 5.) pesti német születésű tüzérszázados, báró Mednyánszky László (1819–1849. jún. 5.) honvédőrnagy, Lipótvár erődítési igazgatója, Rázga Pál (Pavol v. Paul) szlovák családból született, német nyelvű evangélikus lelkész (Bazin, 1798–1849. jún. 18.), Mészáros Dávid (1799–1849. júl. 16.) esztergomi egyházmegyei katolikus pap, sopornyai plébános, Stift József (1824–1849. júl. 20.) sarluskai születésű, kisrippényi birtokos, azután Bugyik

József, Tóth József és Trexler Ferenc, három földműves, a tardoskeddi vértanúk (1849. júl. 23. Golyó által, a hóhér nem volt jelen). Végül Gasparich Kilit, a Zala megyei Cirkovlyán községben született, horvát származású ferences szerzetes, tábori lelkész, akit 1853. szeptember 2-án végeztek ki. (13 + 1 mártír, mint Aradon.)

A síroknál leboruló unokák imája a *Nemzeti dal* romantikus látomása szerint helyreállítja a világrendet, Istent kiengesztelve, a szabadságot helyreállítva, a gyaláztatot lemosva. A *Nyugat* nagy kritikusa, Schöpflin Aladár, a pozsonyi ligetben kisiskolás korában egy kék kötetből vérévé olvasott Petőfi-költeménynek tulajdonított mindent, amit megtudott. „Azért mondom el ezt az élményemet, mert azt hiszem, tipikus élmény, nagyon sok fiatalember élte át előttem és utánam is. Hetven egy-néhány év óta ezrei a magyar fiúknak nyitották meg ilyenformán a szívüket Petőfi előtt, és ezer meg ezer fiatal léleknek nyitott a költő kaput egy eddig elzárt világba.”

Juhász Ferenc, az idén nyolcvan éves költő pedig így tanít: „Petőfi: a nemzeti önismeret alapja, de ő egyben a magunk-megismerésének és a magunk-megtisztulásának alapja is. Nincs nála tisztább költő és nagyobb-hitű ember. Ő úgy beszél, olyan egyszerűen és érthetően és olyan ragyogással a legfontosabb dolgokról, hogy mi azóta is csak dadogva, kerülő-utakkal és keservesen kigörgetve magunkból a szavakat tudjuk elmondani egy törmelékét az ő szavainak. Petőfi: a forradalom és az ifjúság, az emberiség legszebb álma. Aki az ő verseit veszi kezébe, sohase felejtse: ő az út önmagunk és a jövő felé.”

Hajdani szerkesztője, Vahot Imre föltehetőleg igazat mondott: „Higgyétek meg barátaim! Petőfinek nemzeti dala sokkal jobb és több – mint az egész pesti forradalom vala.”

Végül pedig mindenkinek figyelmébe ajánlom a *Márczius Tizenötödike* című lap 9. számában, 1848. március 27-én megjelent híradást: „Petőfi felkivánja Pozsonba üzentetni, a tízparancsolatnak valamely pontját ezen módosítással hirdessék ki: Tiszteljed a jogegyenlőséget, hogy hosszú életű lehess e földön.”

ATTILA SÍRJÁNAK KERESÉSE A XIX-XX. SZÁZADI MAGYAR IRODALOMBAN

Ezt a sírt még ma is keresik. 2009. március 15-én, Pozsonyba menet a Pozsonyi Magyar Intézet gépkocsivezetőjétől tudtam meg, hogy keresik olyan valószínűtlennek tartható helyeken is, amelyet semmilyen ismert hagyomány nem igazol és ráadásul nem is magyar nyelvterületen fekszik. Elmondta tudniillik, hogy Turócszentmárton (Martin) határában van egy jókora domb, amelyet ma egy kis erdő borít, formája pedig sírhalom alakú. Ezt a nép – a helyi szlovák nép – Attiladombnak dívja és az első Csehszlovák Köztársaság idején, tehát az 1920-30-as évek idején akadt olyan prágai régészprofesszor, aki igen hosszas és költséges, ám semmiféle eredményt nem hozó ásatásokkal próbálta megtalálni Attila sírját.¹

Sokkal ismertebbek az alföldi helyszínek mint a hun király föltételezett helyének lehetséges azonosítási pontjai. A pedagógiatörténészek szerint mindmáig a legsikeresebb magyar tankönyv hányoki Losontzi István egykori nagykorú református professzor *Hármas Kis Tükör* című könyve, amely tartalmazza a bibliai históriát, a magyar földrajzot és a rövid magyar történelmet mind Magyarországra, mind Erdélyre vonatkoztatva. Rengeteg kiadása volt, az első 1770-ben, az utolsó vagy 100 év múlva, tanulók sok-sok nemzedéke okosodott belőle. Ennek megfelelően a benne található állításokból bizvást gondolhatjuk, hogy relatíve a legszélesebb körben elterjedt hiedelmek, akár folklorizálódott meggyőződések alapjaivá válhattak. Losontzi a következőt írja Attila haláláról:

¹ Már Mangold Lajos a *Pallas Nagy Lexikona* számára írott lexikon-cikkében is megemlíti jó néhány, a történeti Magyarország területén kívül fekvő helységet, ahol keresték földben vagy vízben Attila sírját. Szerepel itt Hainburg mint a francia Vesigneuil falu, a catalaunumi csata feltételezett színhelyéhez közel, ahol a jámbor köznép Attila sírjának nevezett el egy dombot. De Felső-Olaszországban, sőt Galiciában is találtak Attila sírjához tartozó ereklyéket. (Tavaly a varsói Régészeti Múzeumban sikerült is megtekintenem ezeket a hun sírleleteket.) Ld. MANGOLD Lajos: *Attila sírja*. In: *A Pallas Nagy Lexikona II*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság – Révai Testvérek, Budapest, 1893. 309–310. pp. A nemzetközi szakirodalomban ismereteim szerint utoljára a következő összefoglalás jelent meg Attilának az elbeszélő hagyományban játszott szerepéről: WARD, Donald J.: *Attila, King of the Huns in Narrative Lore*. In: *Attila, The Man and his Image*. Ed. by BÄUML, Franz H. – BIRNBAUM, Marianna D. Corvina Kiadó, Budapest, 1993. 38–44. pp. Megtudtam például ebből a tanulmányból, hogy már a híres arab utazó, Ibn Fadlān is folyóba temeti Attilát, illetve hogy Tuniberg faluban a délnyugat-németországi Freiburg mellett a helyi lakók, akik egy ásatást félreértve azt hitték, hogy megtalálták Attila sírját, azóta abból élnek, hogy Attila-bort termelnek és hálából el is neveztek a főutcát Attiláról és hatalmas szobrot is emeltek neki.

„néki-is végre fejet hajtania kellett a’ halálnak, melly életét közel 50 esztendő kö-
rában elvette 254-ben, [elírás: 453 helyett, Sz. L.] mégpedig Lakodalmának ide-
jén, a’ midőn Hildegundával a’ Francia Király’ leányával menyegzői pompát tar-
tana, kinek-is teste arany, ezüst és vas, hármaskoporsóban tétetvén, nagy pompá-
val Dombegyház mellett Tsanád vármegyében (mint írják) eltemettetett.”²

A tankönyvszerző tehát – a kor nagy jezsuita és piarista történetíróira támasz-
kodva (mint például Timon Sámuelre, Pray Györgyre, Katona Istvánra, illetve
Desericzky Incére) – még semmit sem tud folyóba temetésről. A gyér írásos for-
rásokra, illetve a fent említett feldolgozásokra támaszkodva ő a földbe temette-
ti Attilát, városát és fővárosát pedig a későbbi Dombegyháza község területére
helyezi.³ Mint tudjuk, Attila fővárosát – ha nem Budára, akkor aszerint, hogy
geográfiailag hogyan értelmezték Priszkosz rétor követelését: vagy a Zagyva mel-
lé helyezték, a későbbi Jászberény helyére, mint például Otrokocsi Fóris Ferenc;
vagy a Tisza mellé, Szegedre; ennek az utóbbi lokalizációnak igen nagy hatá-
sú megalapítója, védelmezője és terjesztője a szegedi születésű piarista tanár és
Dugonics András volt. Ő a Tisza folyót, amely mellett a szülővárosa fekszik, ra-
jongó szeretettel vette körül, bevonta regényeibe, természetesen beillesztette ha-
talmatlan, egy életen át gyűjtött szólásgyűjteményébe is: szerinte nem is lehet igaz
magyar ember, aki nem ivott egy pohár vizet a Tiszából, sőt Attilának is igen nagy
híve és propagálója, regényben, történeti művekben, sőt még a szólások között is:
de a vízbe, folyóba, illetve a Tiszába temetésről nem tud semmit. Ugyanis a XIX.
század második felétől megfordult a kincs-, illetve sírkeresők célja és mindenáron
valamely folyómederből akarták előkeríteni Attilát. Többnyire a Tiszából, de van-
nak példák a Tisza mellékfolyóira is: így a már említett Zagyván kívül a Kőrösre
és a Marosra. (Feleségem szelevényi, és mivel Attilát keresték már a szomszédos
Csépa felé eső Öthalomnál is, ezért az egész falu meg van arról győződve, hogy
Attila ott van eltemetve valahol.)

Móra Ferenc mint szegedi múzeumigazgató és tudjuk, nem csupán kiváló ré-
gész, drámai és tragikomikus képet rajzolt egy 1929-ben írott karcolatában az
Attila-keresők lélektanáról (*Leszámolás Attilával*).⁴ Nevezetes ez a karcolat azért

2 LOSONTZI István: *Hármas kis tükkör*. Pozsony, 1771. 85. p.

3 Kitűnő olvasmánnyként ajánlhatok egy összefoglalást, amely sajnós, mivel a Békés megyei TIT adta ki kéz-
irat gyanánt és ezért eddig szinte mindenki figyelmét elkerülte, pedig mind tárgyilag, mind tudománytör-
ténételeg igen elgondolkoztató: RADNAI Mikes: *A dombegyházi Attila-hagyomány új megvilágításban*. Békés
Megyei Tanács V. B., Békéscsaba, 1981. Különösen figyelemre méltó az elrekesztett folyómederről mint te-
metkezési helyről: RADNAI Mikes: i. m. 184–217. pp. Azt kísérel meg igen alapos érvekkel bizonyítani, hogy
Attilát igenis eltemethették a birodalom keleti középpontjában, amely ott feküdt a Maros törmelék-kúpján a
keletről, illetve Erdélyből jövő hadi és kereskedelmi főútvonal mellett, ahol Attila valószínűleg maga is szüle-
tett és Buda halála után tette át székhelyét a Duna-menti nyugati központba. Majd pedig pár év múlva, ami-
kor a hunoknak ki kellett vonulnia a Kárpát-medencéből, újratemették, hiszen nem vihették magukkal hár-
mas koporsóját, de most már egy folyó medrébe, hogy soha senki ne találhassa és ne gyalázhassa meg.

4 Ld. MÓRA Ferenc: *Utazás a földalatti Magyarországon*. Révai Kiadás, Budapest, 1935.

is, mert megpróbál racionális magyarázatot találni a folyóba temetés legendájának eredetére. A részleteket mellőzve érvelése úgy foglalható össze, hogy egy tudós pap, Ipolyi Arnold *Magyar mythologia* című hatalmas könyvének egy passzusában, valamint legnagyobb romantikus regényírónk, Jókai Mór egy novellájában megszületett és hagyományozódott a folyóba temetés; ez azután viharos gyorsasággal elterjedt és Gárdonyi Géza *A láthatatlan ember* című regényének (1902) hatására megingathatatlan néphitté vált. Ahogyan Móra nagyon szépen megfogalmazza: „A csíra tehát Ipolyié, Jókai nevelte belőle a fát és Gárdonyi Géza megszólaltatta rajta a fülemület.” Gárdonyi ráadásul a mondát nemcsak regényben dolgozta fel, hanem az *Éjjel a Tiszán* című versében és a regény versbetétében (*Álmod éneke*). Móra tehát így folytatja: „Verse a Tiszában alvó hun királyról” belekerült az olvasókönyvekbe és teljessé tette a legenda kialakulását.⁵

Móra Ferenc írása sokáig megnyugtatta a terebélyes és szétágazó Attilahagyomány kutatóit. Pedig mint Hoppál Mihály alapvető tanulmánya is szóvá tette, történészek, nyelvészek, filológusok, orientalisták, irodalomtörténészek, néprajztudósok és régészek sokszor nem szoktak egymás eredményeiről tudomást venni és ezért hiába születik meg egy-egy részeredmény, a hagyomány ettől függetlenül vidáman használ olyan mozaikkövecskéket a hunokról szóló nagy kirá-

5 Jónak tartottam beidézni az *Éjjel a Tiszán* című verset, hiszen kevésbé ismert.

Feljött a hold a Tiszára.
Csend borult a fűre, fára,
Szegec alatt a szigetnél
áll egy ódon halászbárka.

Holdvilágnál fenn a bárkán
Halászlegény ül magában:
Ül magában s furulyál:
Furulyál az éjszakában.

A Tiszára a sötétség
gyászfátyolként terül hosszan:
gyászfátyolon a csillagok
csillogdálnak gyémántossan.

Talán épp a bárka alatt
lenn a vízben, lenn a mélyben
fekszik egy nagy halott király,
halott király réges-régen.

Koporsója arany, ezüst,
s vasból van a burkolatja.
és a hármaskoporsóban
a király a dalt hallgatja.

kós játékban, amelyekről már egy-egy részdiszciplína kutatói már rég kimutatták, hogy nem illik a megszokott helyére.⁶

Így történt ez Szörényi Leventével is, mivelhogy a nagy rock-zeneszerző már 2003-ban közzétett egy tanulmányt (*Cui prodest? Attila nagykirály halálának körülményeiről*).⁷ Mikor a szerző ugyanis operát írt Attiláról, becsületesen összeszedte a forrásokat és elolvasott minden szakirodalmat. Természetesen Mórát is ismeri, de kénytelen megállapítani, hogy a folyóba temetés legendája egészen biztos, hogy régibb, mint 1854, tehát Ipolyi és Jókai műve, ugyanis Petőfi az 1840-ben írott *Lehel vezér* eposz-töredékében már magától értetőnek tekinti, elterjedt közhitnek veszi azt, hogy Attila a Tisza habjai alatt nyugszik! Mivel Szörényi Leventének tökéletesen igaza van, meg kell vizsgálnunk ezt a meglehetősen kusza rejtvényt.

Először nézzük meg közelebbről Ipolyi Arnold *Magyar mythológiáját*. Két helyen említi a vízbe temetést. 1. „A források, tavak, folyók mentében vannak temetkezési helyeik is, – s talán magában talán a folyó medrében, mint Attiláról egy hagyomány van tudtomra, mely szerint hasonlóan mint Alarich (Jornand. 29), ő is a folyónak leeresztése után, kincsei és fegyvereivel együtt annak medrébe temettetik, miután a hullámok ismét föléje eresztetnek.”⁸ 2. Majd pedig Árpádról szól, akinek temetését Anonymus örökítette meg: „De ezen rév-pénzen túl is világosabban fenn forog egyenest az eszme egyes hagyományaiban regény, s mondáinkban; így tartom már ide a víznél (VII) összeállított emlékeket, miszerint pogány korunkban *vizek* mellett, vagy egy egyenes vizek medrébe temettek, mint Attiláról a hagyomány szól.”⁹ Sajnos nem tudjuk, hogy milyen hagyományra hivatkozik a tudós! Hiszen Ipolyi hatalmas kéziratgyűjteménye még feldolgozásra vár. Annyit mindenesetre észlelhetünk, hogy a Tisza folyó nevét nem említi!!! Megjegyzendő viszont, hogy Arany János a saját maga által használt Ipolyi-példányban, mely szerencsére megmaradt és az MTA Könyvtárának Kézirattárában tanulmányozható, igen nyomatékos felhívásra utaló jelet tett a második citátum mellé, tudjuk azonban, hogy hontrilógiája csonkán maradt. Mindenesetre XX. századi folytatója, az Egyesült Államokban élő és virtuóz Arany-ismerőnek mutatkozó Szabó László már a folyóba temette a hun királyt (1930), de nyilván Gárdonyi figyelembevételével.¹⁰

6 Ld. a következő kiváló tudománytörténeti összefoglalót, amely ismereteim szerint egyedül kísérli meg összevetni a különböző tudományszakok Attila-képét: HOPPÁL Mihály: *Attila temetése. Egy folklórmotívum a történelmi tudatban*. In: *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat, kulturális emlékezet*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2008. 27–46. pp.

7 SZÖRÉNYI Levente: *Cui prodest? Attila nagykirály halálának körülményeiről*. In: *1600 éve élt és uralkodott Attila nagy király*. Magyar Ház, Budapest, 2003.

8 IPOLYI Arnold: *Magyar Mythologia*. Heckenast Gusztáv, Pest, 1854. I/201. p.

9 IPOLYI Arnold: i. m. II/372. p.

10 Vö. MITROVICS Gyula: *A Csaba-trilógia folytatása. Szabó László „Hun király”-a*. In: *Protestáns Szemle*, XXXIX. évf. (1930) 214–225. pp.

Jókai mitologikus keretbe foglalja magyar őstörténetét. Nála a Kárpát-medence még szinte érintetlen ősvilág, nemrég az egészlet még tenger borította: és ide jöttek a hunok a belső ázsiai sivatagból vagy félsivatagból. Érthető, hogy a Tiszta, mintegy ennek az ősi tengernek az ősi maradványába temeti a nagy királyt. Ő leginkább Gibbon könyvét (*The decline and fall of the Roman Empire*) követi a hun történelemmel kapcsolatban, néha szinte szó szerint kivonatolja vagy fordítja. A vizigót Alarik folyóba temetéséről szóló fejezetet természetesen itt is olvashatta, nem volt szüksége közvetett átvételre Ipolyi könyvéből; tehát – felfedetlenül – a calabriai Busento folyóból lehetett a nála szereplő Tisza. Igen sok kiadást ért meg epizódonként, vagy egészben (*A magyar nemzet története regényes rajzokban*), tankönyvként is, tehát jócskán hozzájárulhatott a Tiszába temetés hiedelmének kialakulásához.¹¹ A hármas koporsó említése után Jókai így ír: „Most ott nyugszik valahol a Tisza medrében. Sírásóit, kik eltemették, visszatértükben húnok legyilkolták, hogy soha meg ne tudhassa senki a helyet, a hol Attila nyugszik.”¹² A Jókai-mű kritikai kiadásának szerkesztői kiemelik, hogy – noha a fő forrást Attiláról, Priszkosz rétor Jókai 1850 óta ismerte – beállításában, értékítéleteiben mégis inkább Gibbont követi. Még abban is, hogy úgy látja: a király halála egyúttal a népe halála is.

Petőfi 1841-42-ben Pápan, a főiskolán kezdte írni verseit Lehel vezér történetéről. Két változat is fennmaradt ezekből. A merseburgi csatában foglyul ejtett és a németek által kivégzett kalandozó vezér azért lett a költők kedvenc hőse, mert vitézsége és halála mellett új vonással is fel tudta ruházni: költőt is tudott faragni alakjából! Ugyanis Jászberény városában őrzik azt a kürtöt, különleges bizánci elefántcsont-munkát, domborműves szalagokkal ékesítve, amelyet a hagyomány Lehelnek tulajdonított – Petőfi később a város meglátogatásakor meg is tekintette! Fikciója szerint Lehel, a honfoglaló egyúttal megéneklője is, vagyis költői megörökítője a hajdani magyar ázsiai életnek. Tehát katona és költő. A legenda szerint szabadságharcosnak is tekinthető, hiszen megöli a kürttel és így maga előtt küldi a túlvilágra a császárt. 1845-ben is írt egy verset Lehelről. Az immár három változatban is megkísérelt témájához 1800 februárjában tért vissza, ugyanis abban a lakásban, ahol a Petőfi házaspár és Jókai laktak, nekiállt egy népies eposz írásának. A főhős természetesen Lehel vezér. A forradalom kitörése miatt töredékben maradt költeménynek Petőfi életében csak egy részlete jelent meg. A második ének negyedik versszaka után a töredék végleg megszakadt; a teljes töredéket 1852-ben Pesten ugyan kinyomtatták, de a könyvet a cenzúra lefoglalta, példányait legnagyobbbrészt megsemmisítették, ma csak egy ép példánya ismeretes a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményében. Tudunk arról, hogy egy-két példányt

11 Ld. JÓKAI Mór: *A magyar nemzet regényes rajzokban I-II*. S. a. r. TÉGLÁS Tivadar – VÉGH Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

12 JÓKAI Mór: i. m. I/26. p.

elloptak a megsemmisítés elől, Arany is szerzett egyet. Tehát – ha ismerte Ipolyi és Jókai – csak ilyen illegálisan fennmaradt példányból ismerhette. (A hajdani lakótárs természetesen már készülés közben is ismerhette...)

Petőfi azzal indokolja a magyarok Ázsiából való kijövetelét, hogy vissza akarják szerezni Attila egykori országát:

Tőlök napnyugatra - így szólt a hír szája -
Fekszik Attilának egykori országa,
Szörnyü Attilának, isten ostorának,
A magyar nemzetség dicső ősapjának.
Fölkeresik, abban állapotának meg,
Fölkeresik, akármeddig tévelyegnek,
És ha ráakadnak, visszaszerzik aztat,
Hogy a maradékjok legyenek boldogok s gazdagok.

14

Volt közöttök egy bölcs józan ember, Álmos,
Ezt szólították föl: „Vezess minket már most,
Józan okosságod vezéreljen bennünk,
Ha lehetséges, a kívánt földre mennünk;
Mint a daruserég az előljáróját
Ugy követünk téged ország-világon át,
Míg nem látjuk magunk a Tisza folyóban,
Hol Attila alszik három koporsóban.”

(*Lehel vezér*, I. 13–14. vsz.)

Petőfi azt a gondolatot Dugonicstól vehette, hogy a nagykirály fővárosa a Tisza mellett volt, Szegeden. Azt, hogy a folyóba temették – és ez a gondolat teljesen azonos a Jókai későbbi írásában találhatóval – meríthette esetleg Bocsor István történész tanártól, aki mindkettejüknek professzora volt a pápai református kollégiumban és akinek gondolatai Jókainál néhány esetben szinte szó szerint visszanyomozhatók. Ehhez további kutatásokra van szükség, de szerencsére Bocsor István kéziratos órajegyzetei megtalálhatók a pápai kollégium gyűjteményében. Végül felvethető egy további lehetséges forrás is. Petőfi az előző évben, a pápai tanulmányait megelőző évben, 1840-ben katonaként szolgált az osztrák seregben és ezredével járt Stájerországban is. Ott a mai szlovéniai Ptuj környékén és Szlovéniában még jó pár helyen volt helyi legenda Attila sírjáról vagy váráról. Ráadásul a szintén a Göllner gyalogezred hadkiegészítési ezredéhez tar-

tozó Tirolban és Friuliban is virágzott az Attila-hagyomány és például az Etsch (Adige) folyóban szintén buzgón keresték Attila sírját! Lehetséges talán, hogy éppen stájer-szlovén-olasz-friuli-tiroli bajtársaival való beszélgetésben merült fel először Attila temetésével kapcsolatban ez az ötlet Petőfiben és csak azután „honosította”, vagy ültette át magyar alföldi környezetbe, a Tiszához. (Sajnos katonakorában írott legtöbb verse elveszett.) Végül pedig elképzelhető eddig föltáratlan, esetleg ponyván megjelent olvasmánya is, amelyből meríthette ezt a gondolatot.¹³

Akár így történt, akár úgy, Petőfi költői világképében Attila víz alatti sírja lett az a mágikus szent sír, amely irányítja a honfoglalást és utána a magyar történelmet. („A szent sír” fogalma Rákóczi alkalmazva, egy másik 1848-as versének a címe!) Ezzel pedig, a romantikán is túlnyúlva adott irodalmi mintát (elég például Krúdyra gondolnunk) és talán a folklorizálódást is ő indította el.¹⁴

13 Kerényi Ferenc, kedves barátom a szó szoros értelmében élete utolsó percéig dolgozott az új Petőfi kritikai kiadásnak költő 1848–1849-ben írott verseit tartalmazó kötetten. Sajnos hagyatékából ez a kötet még nem jelent meg. Mindenesetre többször is beszélgettem vele Lehel vezérről és azt lehet mondani, hogy amennyire lehetséges, körbejártuk a témát. Utólag is hálásan emlékezem vissza arra a sok segítségre, amelyet tőle kaphattam.

14 A szlovén és részben a horvát és friuli hagyományról vö. ŠMITEK, Zmago: *Aspetti comparativi della tradizione popolare a proposito di Attila tra Slovenia e Italia*. In: *Attila e gli Unni*. A cura di Silvia BLASON SCAREL. „L'ERMA” di Bretschneider, Roma, 1995. 107–112. pp.; *Attila, Flagellum Dei?* A cura di Silvia BLASON SCAREL. „L'ERMA” di Bretschneider, Roma, 1994.

JÓKAI A LÁTHATATLAN CSILLAG CÍMŰ ELBESZÉLÉSÉNEK AFGÁN FORRÁSAIHOZ

Jókai Mór 1851-ben a *Losonci Phönix* című emlékkönyv I. kötetében jelentette meg először *A láthatatlan csillag* című novelláját. Mint tudjuk, ennek meglehetősen különös utóélete támadt: ugyanis az elbeszélésben főszerepet játszó égitestet, vagyis az Androméda csillagkép ködfoltjában feltűnő csillagot a valóságban csak 1885-ben fedezték fel, és Jókai ezzel kapcsolatban több, egymásnak ellentmondó nyilatkozatot is tett 1885-ben illetve 1894-ben.¹

Ezen nyilatkozatok, illetve Scheiber Sándor szóbeli szakvéleménye alapján H. Törő Györgyi a kritikai kiadás jegyzeteiben úgy nyilatkozott, hogy az elbeszélésnek az afgán nép eredetére vonatkozó elemeit Jókai minden valószínűség szerint saját fantáziájából merítette, hacsak nem szolgált forrásul számára „valamilyen, számunkra mindeddig ismeretlen, meseszerű írás.”² Úgy gondolom, hogy ez a forrás azonosítható, mégpedig az afgán nemzet azon eredetmondájával, amely Afzalkhán Khattak (1687–1748 afgán törzsfőnök, költő, történetíró) *Tárikh-i murassza* (*Drágakövekkel ékesített krónika*) című XVIII. századi feldolgozásában vált igazán híressé; egyesek szerint a művet apja írta, ő csak stilisztikailag átdolgozta és innen származik a cím.³ Hogy Jókai pontosan hol ismerhette meg ezt az eredetmondát – amely az afgán népet zsidó eredetűnek állítja, mégpedig Afgán, Saul király unokája révén –, azt nem tudhatjuk, de mindenesetre vannak olyan angol nyelvű források, amelyekből közvetve vagy közvetlenül meríthetett.

A Brit Kelet-Indiai Társaság szolgálatában álló Mountstuart Elphinstone 1815-ben adta ki kitűnő monográfiáját Afganisztánról.⁴ Ebből idézek:

After this cursory notice of the facts relating to the Afghauns, which are ascertained by authentic history, we may now examine what they say of themselves. The account they give of their own origin, is worthy of attention, and has already attracted the notice of an eminent orientalist. They maintain

1 Jókai Mór *Elbeszélések* (1851). S. a. r. H. Törő Györgyi. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. (Jókai Mór Összes művei *Elbeszélések* 3.) 21–52. pp., 309–322. pp.

2 Jókai Mór *Elbeszélések* (1851) i. m. 321. p.

3 V.ö. SZÖRÉNYI László szócikkeit in: *Világirodalmi Lexikon* I. 1970. 74–75. pp., 80. pp.

4 ELPHINSTONE, Mountstuart: *An Account of the Kingdom of Caubul, and its Dependences in Persia, Tartary, and India comprising a view of the Afghaun Nation, and a History of the Dooraunee Monarchy*. London, 1815.

that they are descended from Afghaun, the son of Irmia, or Berkia, son of Saul, King of Israel; and all their histories of their nation begin with relating the transactions of the Jews from Abraham down to the captivity. Their narrative of those transactions appears to agree with that of the other Mahomedans; and though interspersed with some wild fables, does not essentially differ from Scripture. After the captivity, they allege that part of the children of Afghaun withdrew to the mountains of Ghore, and part to the neighbourhood of Mecca in Arabia.

So far this account is by no means destitute of probability. It is known that ten of the twelve tribes remained in the east after the return of their brethren to Judea; and the supposition that the Afghauns are their descendants, explains easily and naturally both the disappearance of the one people, and the origin of the other. The rest of the story is confirmed by the fact, that the Jews were very numerous in Arabia at the time of Mahomet, and that the principal division of them bore the appellation of Khyber, which is still the name of a district in Afghaunistaun, if not of an Afghaun tribe. The theory is plausible, and may be true; but when closely examined it will appear to rest on a vague tradition alone; and even that tradition is clouded with many inconsistencies and contradictions.

The Afghaun historians proceed to relate, that the children of Israel, both in Ghore and in Arabia, preserved their knowledge of the unity of God, and the purity of their religious belief, and that on the appearance of the last and greatest of the prophets (Mahomet), the Afghauns of Ghore listened to the invitation of their Arabian brethren, the chief of whom was Khaled (or Caled) the son of Waleed, so famous for his conquest of Syria, and marched to the aid of the true faith, under the command of Kyse, afterwards surnamed Abdoolresheed. The Arabian historians, on the contrary, bring the descent of Khaled from a well known tribe of their own nation, omit the name of Kyse in their lists of the prophet's companions, or allies,^{5*} and are entirely silent on the subject of the Afghaun succours. Even the Afghaun historians, although they describe their countrymen as a numerous people during their Arabian campaign, and though it appears from a sarcasm attributed by those historians to the Prophet (who declared Pushtoo to be the language of hell), that they already spoke their national and peculiar tongue, yet do not scruple in another place, to derive the whole nation from the loins of the very Kyse who commanded during the period of the above transactions.

5* Ansaour „Assisters”

If any other argument were required to disprove this part of the history, it is furnished by the Afghaun historians themselves, who state that Saul was the forty-fifth in descent from Abraham, and Kyse the thirty-seventh from Saul. The first of these genealogies is utterly inconsistent with those of the Sacred Writings, and the second allows only thirty-seven generations for a period of sixteen hundred years.^{6**} If to these facts we add, that Saul had no son named either Irmia or Berkia, and that if the existence of this grandson Afghaun be admitted, no trace of that Patriarch's name remains among his descendants; and if we consider the easy faith with which all rude nations receive accounts favourable to their own antiquity; I fear we must class the descent of the Afghauns from the Jews, with that of the Romans and the British from the Trojans, and that of the Irish from the Milesians or the Bramins.†

Magyar fordításban (igyekeztem az angol szerző által használt afgán neveket a ma érvényes átírás szerint visszaadni):

Azok után, hogy futólag megemlítettük azon, az afgánokra vonatkozó tényeket, amelyeket a hiteles történetírás bizonyított, most megvizsgálhatjuk azt, hogy mit mondanak ők saját magukról. A saját eredetükről adott előadás méltó a figyelemre és valóban föl is ébresztette egy kitűnő orientalista érdeklődését. Azt tartják, hogy Afghántól, Irmia vagy Berkia fiától származnak, aki viszont Izrael királyának, Saulnak volt a fia; és nemzetük egész története azzal kezdődik, hogy elmondják a zsidók cselekedeteit Ábrahámtól kezdve egészen a fogságig. Ezen cselekedetek elbeszélése – úgy tűnik – megegyezik azzal, amelyet más mohamedánok mondanak – és noha át meg át van szöve néhány vad mesével – lényegileg nem különbözik a Szentírástól. A fogság után – így tartják – Afghán gyermekeinek egy része Ghore hegyeibe vonult vissza, másrészük pedig az arabiai Mekka szomszédságába.

6** This number is from the Taureekhee Sheer Shauhee. The Taureekhee Morussa Gives a much greater number, but then it introduces forty-five generations between Abraham and Jacob.

†This subject is briefly discussed by Sir William JONES in a *Note on a Translation* by Mr. VANSITTART (Asiatic Researches, Vol. II. Article IV.) That elegant scholar is inclined to believe this supposed descent, which he strengthens by four reasons.

His first argument is drawn from the resemblance of the name of Hazareh to Arsareth, the country whither the Jews are said by Esdras to have retired; but this reasoning, which was never very satisfactory, is destroyed by the fact, that the Hazarehs are a *nation* who have but recently occupied and given their name to a part of Afghaunistaun. The second argument is built on the traditions examined in the text, and on the assertion of Persian historians, probably derived from those traditions, and at no time very deserving of faith.

Ennyiben ez az elbeszélés egyáltalán nincs híján a valószínűségnek. Ismeretes, hogy a tizenkét törzs közül tíz keleten maradt, azután is, hogy testvéreik visszatértek Izraelbe; és az a föltételezés, hogy az afgánok az ő leszármazottaik, könnyedén és természetesen ad magyarázatot arra, hogy egy nép eltűnt, egy másik pedig feltűnt. A történet többi részét megerősíti az a tény, hogy a zsidók igen nagy számban éltek Arábiában Mohamed idején, és hogy a köztük lévő fő felosztásból született a Khyber elnevezés, amely még ma is Afganisztán egyik tartományának neve, esetleg egy afgán törzsé. Az elmélet tetszetős és igaz lehet; de ha közelebbről megvizsgáljuk, akkor kiderül, hogy csak egy megbízhatatlan hagyományon alapszik, és még ezt a hagyományt is sok következtelenség és ellentmondás teszi homályossá.

Az afgán történetírók folyamatosan híriül adják, hogy Izrael gyermekei mind Ghoreban, mind Arábiában megőrizték az egyedüli Istenre vonatkozó tudást, és vallásos hiedelmeik tisztaságát, és amikor megjelent az utolsó és legnagyobb próféta (Mohamed), a ghorei afgánok hallgattak arab testvéreik felhívására, akiknek Khálid, Valid fia volt a főnöke – aki oly híressé vált Szíria meghódítójaként –, és az igaz hit segítségére siettek Kyse parancsnoksága alatt, akinek utóbb az Abdul Resid melléknevet adták. Az arab történetírók viszont ellenkező módon Khálid származását saját nemzetének egy ismert törzsből vezetik le, elhagyják Kyse nevét a próféta társainak vagy szövetségeseinek listájáról [*Ansaur – „segítő” és teljességgel hallgatnak az afgán segítségről]. Az afgán történészek viszont, noha úgy írják le honfitársaikat, mint akik arab hadjáratuk idején nagyszámú népet alkottak és noha egy gúnyos megjegyzésből kitűnik, amelyet ezen történészek a Prófétának tulajdonítanak (aki a pastut a pokol nyelvének nevezte), hogy ők valóban saját nemzeti és különálló nyelvüket használták, mégsem haboznak más helyen attól, hogy az egész nemzetet eredetileg magától ettől a Kysétől vezessék le, aki a fent említett események időszakában parancsnok volt.

Hogyha kell még keresni valamilyen érvet, amely hiteltelenítheti a történetnek ezt a részét, azt maguk az afgán történészek szolgáltatják, akik azt állítják, hogy Saul az Ábrahámtól számított negyvenötödik leszármazott volt, Kyse viszont harminchetedik Saultól. Ezen nemzetségtáblák közül az első egyáltalán nem egyeztethető össze a Szentírás genealógiáival, a második pedig csupán harminchét generációt számol egy tizenhat évszázados időtartamra. [** Ez a szám a Táríkh-i Sír Sáhii-ből való. A Táríkh-i murassza sokkal nagyobb számot ad, azonban egyúttal negyvenöt generációt tesz Ábrahám és Jákob közé.] Ha ezen tényekhez még hozzáadjuk, hogy Saulnak sem Irmia, sem Berkia nevű fia nem volt, és ha fel is tételezzük, hogy létezett unokája

Afghán, annak semmi nyoma, hogy ezen pátriárka neve fönmaradt volna utódai között; s ha továbbá tekintetbe vesszük azt a hiszékenységet, amelyel az összes primitív nemzet elfogad olyan állításokat, amelyek hízelegnek ősi származásuknak: tartok attól, hogy az afgánoknak a zsidóktól való származtatását ugyanoda kell sorolnunk, mint azt, hogy a rómaiak, vagy a britek a trójaiaktól származtak, vagy azt, hogy az írek a milétoziaktól, vagy a brahminoktól. [†Ezt a tárgyat röviden tárgyalja Sir Willam Jones egy jegyzetben, amelyet Mr. Vansittart egy fordításához fűzött (Asiatic Researches II. kötet IV. cikkely). Ez a kiváló stílusú tudós hajlik arra, hogy higgyen ezen föltételezett leszármazásban, amelyet négy okkal támogat.

Első érvét abból meríti, hogy hasonlóság van a Hazári név és Arsareth között, amely annak az országnak a neve, ahová a zsidók Ezdrás szerint visszavonultak; azonban ezt az okoskodást, amely nem is volt túlságosan kielégítő, lerontja az a tény, hogy a Hazári egy nemzetnek a neve, amely csupán nemrégén foglalta el Afganisztán egy részét, amelynek utána a maga nevét adta. A második érv azon hagyományokon épül, amelyet a szövegben vizsgál, és a perzsa történészek állításán, amely valószínűleg ezen hagyományokból származik és egyáltalán nem hitelt érdemlő.]⁷

Jókai tehát ebben a szövegben – vagy esetleg Jones szövegében – megtalálhatja elbeszélésének két fontos komponensét is, vagyis az afgánok leszármazását a bibliai Saultól, valamint az afgán nyelv ördögi hangzására vonatkozó megállapítást. Ehhez szerkesztette hozzá a Saul ördögi kapcsolataira vonatkozó hiteles bibliai helyek alapján a saját őstörténeti variánsát: az ördögökkel szerződést kötő ősatyáról és a sátánok által épített templomról.

Szerény adalékom talán rámutathat arra, hogy Jókainál még a legfantasztikusabbnak látszó fikciók mögött is érdemes olvasmányanyagot, illetve valóságkele-
meket keresni.

7 ELPHINSTONE, Mountstuart: i. m. 154–156. pp.

A SIMPLICISSIMUS-FÉLE IRODALOM MINT JÓKAI MÓR REGÉNYVILÁGÁNAK FORRÁSA

Jókai Mór a XIX. század és talán bizonyos nézetek szerint az egész magyar irodalom legnagyobb regényírója. Az utóbbi húsz évben nem csupán a közönség pártolt el tőle, amely korábban minden statisztika szerint a legkedveltebb írónak tartotta, hanem eléggé tanácstalan vele szemben az irodalomtudomány is. Vannak ugyan tiszteletre méltó és sokat ígérő kísérletek, amelyek a mai filológus nemzedék fiatalabb és idősebb tagjai egyaránt megpróbálják újraértelmezni, beilleszteni az újjáformálódó kánonba, de ezek a kísérletek is inkább csak a kánonban elfoglalt régi helyének magyarázatát próbálják új módon alátámasztani vagy megérteni, és nem találunk olyan erőteljes víziót, amely újra tudná őt ajánlani az olvasóknak. Én azok közé tartozom, akik őt a legnagyobb magyar prózaírónak tartják, de természetesen nem óhajtom a tisztelt hallgatóságra erőltetni a magam elképzelését.

Mindenesetre igen nagy bajban vagyok, ugyanis a kánonban elfoglalt helye nagyjából támogatja, tehát tekintélyével alátámasztja azt, amit mondani szeretnék, ugyanakkor olyan új érveim vannak mellette, amelyeknek a módszere eléggé kevésbé van kísérletileg kipróbálva a modern magyar irodalomtudomány által. A magyart itt egy kicsit alá kell húznom, ugyanis, mivel olyan íróról van szó, akit talán legtöbbször fordítottak le a legkülönbözőbb idegen nyelvekre – elsősorban németre, angolra, csehre, lengyelre, franciára, olaszra, és azután a kisebb európai és ázsiai nyelveket is tudnám sorolni, amelyek akár a legutóbbi időben is érdemesnek tartották egy-egy regényének újr fordítását, akár kommentárokkal való ellátását, hadd utaljak pl. a kínai irodalomra, ahol kb. 4 éve jelent meg egyik legsikeresebb regényének, a *Szegény gazdagoknak* az új fordítása, igen becsületes, tisztességes lábjegyzetekkel ellátva –, tehát várhatnók azt is, hogy esetleg éppen egy nem magyar irodalomtörténész részéről teszik fel az első izgalmas kérdést Jókai világirodalmi helyzetével kapcsolatban. Hiszen a Viktória-korban a viktoriánus regényírók nagyon erős mezőnyét is figyelembe véve hallatlanul sikeres írónak számított Angliában és Amerikában is. Csehországban, azután, hogy Magyarországot és az akkor frissen alakult Csehszlovákiát áthidalhatatlan politikai ellentét választotta el az I. világháború után, érdemesnek látszott, közön-

ségsikernek bizonyult, hogy lefordítsák összes művét csehre. Ezek magyarázatra váró problémák, jelenségek, amelyek egy-egy részlettanulmányban már megfogalmazódtak, de még mindig nem kérdeztek rá arra, hogy tulajdonképpen mi volt az oka ennek a hallatlanul erős, kortárs világirodalmi sikernek. Annak, hogy az 1900-as párizsi Világkiállításon fejedelemnek, nem is írófejedelemnek, valóságos fejedelemnek kijáró tisztelettel fogadták, még a köztársasági elnök is azzal a protokollal, amely csak államfőknek járt ki. Továbbá nem kisebb író, mint Zola érzett rá az ő művészi sajátosságára és erényére. Arra, hogy a kommunizmus idején Szlovákiában népszerűbb volt, mint bármely szlovák író és ezt a könyvtárak kölcsönzési statisztikái bizonyítják. Az, hogy a németek – és akkor itt most nagyon közel vagyunk és ez elsősorban a nagy német irodalom osztrák felén túl, amelyhez a monarchia kötöttségei amúgy is közel hozták – magyarázzák azt a kapcsolatot, amely a politikusnak is, nem csupán az írónak kijárt, bécsi sikerén túl Berlinben is, az újonnan létrejött porosz vezetésű német birodalomban is sikeres író volt. A szocialista Németországban ugyanúgy fordították, mint a szövetségi köztársaságban vagy Svájcban. Népszerűségi hanyatlása ezeken a nyugati területeken is, beleértve Olaszországot is, ahol némely regénye igencsak ismert volt, az ugyanúgy az utolsó 20-30 évnek köszönhető, mint Magyarországon. Mindez eddig mégsem váltotta ki azt a specifikus vizsgálatot, hogy tulajdonképpen komparatistikailag hogyan illeszkedik be Jókai Mór az európai regény történetébe. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy nem születtek már, akár életében, de főleg 1904-ben bekövetkezett halála után olyan tanulmányok, amelyek azt vizsgálták, hogy a hosszúra nyúlt és rendkívül sikeres életpálya egyes szakaszain kikre figyelt. Tudjuk azt, hogy elég sikeres vagy kerek tanulmány született pl. a Lajos Fülöp korszak sikeres regényírójának, Eugène Suenek a hatásáról. Tudjuk azt, hogy tipológiában természetesen nem mulasztották el, hogy akár Victor Hugoval, akár Alexander Dumással, aki Magyarországon hallatlanul népszerű volt, vessék össze társadalmi, illetve történelmi regényeit. Noha nem ilyen filológiai alapon megalapozott, de tipológikusan érdekes tanulmányok születtek a franciák közül Balzachoz, az angolok közül elsősorban Dickenshez és Thackeray-hez fűződő viszonyáról is. Mégis nagyon keveset tudunk arról, hogy mi volt az a könyvtár, az a kortárs könyvtár, vagy az a világirodalmi könyvtár, amely, hogy úgy mondjam – képletesen – háta mögött a könyvespolcain volt, amikor óriási terjedelmű életművét megalkotta. Ez az óriási terjedelem azt jelenti, hogy minimum 150 kötet. Senki nem tudja pontosan, mert a mai napig vannak olyan novellái, publicisztikái, drámái, valamint ide tartozik levelezése és apróbb írásai egy jó része is, amelyek még kötetbe gyűjtve sohasem jelentek meg. Mindenesetre van egy önvallomása, ezt felolvasom, amelyben nagyon érdekes módon keverednek azok az írók, akiket bevallása szerint (és hin-

nünk kell neki) itt szinte szó szerint, kívülről tudott, tehát mint mondja: „én ezekért a művekért egy égő házba be nem rohannék, mert tartalmukat könyv nélkül tudom.” Következnek a szerzők: Petőfi, Arany, Victor Hugo, Heine, Shakespeare, Cervantes, Byron, Dickens, Schiller, Goethe, Béranger, Homérosz, Vergilius, Horatius, Shelley, Dante, Milton, Humboldt, Macaulay és Vörösmarty. Közülük három magyar: Petőfi; a legjobb barát, aki egy életen át valóságos és szellem létében is ihleti, kísérti, témát ad és számon kéri, hiszen nem csupán a legjobb barátok voltak, de a magyar történelemben is együtt írták be a nevüket mint az 1848. március 15-i magyar forradalom kezdeményezői és végigcsinálói. Arany János és Vörösmarty Mihály, akit egy időben, egy ízben, de igen nyomatékosan atyjának nevez. S a többiek? Minden író atya Homérosz. Vergilius a latin Európa atya. És ezután nyugtalanító módon különböző nemzetiségű klasszikusok és kortársak. Kortársak: Heine, Victor Hugo, kicsit távolabbi kortárs: Humboldt, Macaulay megint kortárs. Schiller megint távolabbi és Goethe és Béranger. Most van ott egy név: Cervantes. Soha egyetlen tanulmány sem született arról, hogy egy ilyen vallomás után hogyan kell értékelnünk „idealista” és „realista” alakpárjainak értékeit, hogyan lehet osztályozni regénytípusait, ha egyszer a *Don Quijote* szerzője is ott szerepel a kívülről tudott, olvasni ezért már egyáltalán nem szükséges minták, klasszikusok, örök barátok között. A nem kortársak közül két költőt feltétlenül kiemelnék; Dantét és Milont. Dante az *Isteni színjáték* írásakor azzal a fikcióval élt, hogy egy, a mű alkotásához képest korábbi időpontra, 1300 nagyjét tette túlvilági utazását, tehát mintegy belerántotta a jövőt a jelenbe. Milton pedig két esemény, a Sátán lázadása és az első emberpár bűnbeesése segítségével értelmezte nemcsak saját korát, hanem az egész emberi történelmet, nem csak a nemzeti történelmet és az egész emberi jövőt. Jókai rengeteget tanult tőlük. Legmiltonibb felépítésű műve a *Fekete gyémántok*, és fontos az, hogy itt egy XVII. századi költőről beszélek. Fontos, hiszen a Grimmelshausen konferencián szólnunk. A földtan és az őslénytan történetében az ősvilág pusztulásával szimbolizálja a *Fekete gyémántok*ban a mitikus, epikus bűnbeesést. És mint ahogyan a *Bibliában*, mindjárt a bűnbeesés után elhangzik Isten ígéretében az ősevangélium az eljövendőről, aki majd eltapossa a kígyó fejét, e regényben is marad valamiféle isteni garancia a paradicsomi állapotok helyreállítására, ez pedig a föld rejtett kincse, a köszén. A főhős, Berend Iván megváltó heroszként legyőzi az aktuális „Sátánt”, vagyis az oszt-rák bürokráciával összefogódzó nemzetközi katolikus pénzügyi maffiát, és visszavarázsolja az elveszett Paradicsomot, legalább Magyarországra. Egy 1875 előtt íródott regényről beszéltem.

Az egész magyar szakirodalom néhány szórványos és örvendetes kivételtől eltekintve kettévágja Jókai pályáját. 1875-ig emelkedőnek, attól kezdve hanyatló-

nak állítja be. 1875-ig megtalálja ebben a dzsungelben, ebben a hatalmas életműben a vezérfonalat, felépíti és egymásból magyarázza az életművet. Többféle módon lehetséges ez. Erre egy kicsit később kitérek. 1875-től tanácstalan, érzi az értékeket és megpróbál hozzárendelni valamifajta új meg új külső értéket a magyarázat kedvéért, mert hiszen még hátra van 29 év munkával, legnagyobb részt regény- és novellairással eltöltött idő. Sok félretehetetlen mű, amellyel azonban nemigen tud mit kezdeni, se amikor sikeres volt Jókai, se amikor mindenestől felejtteni kezdik. Mi ennek az oka? Véleményem szerint ez vitatható. 1875-ig, amely a magyar politikában is fordulópont, megtalálták az említett vezérfonalat. Ez a fordulópont pedig, és Jókai prominens, kiváló módon politikus is volt, annak az egységes pártnak a létrejötté, amelyben kiegyezik egymással a hajdani Habsburg-ellenes magyar ellenzék két alapvető típusa és létrejön egy valószínűsőbb kiegyezés, mint az államjogi kiegyezés volt 1867-ben. Létrejön a Tisza Kálmán mint miniszterelnök nevével fémjelezhető majdnem negyedszázad, amely közösnek látja most már valóban reálpolitikailag és egyre inkább meggyőződésileg is Ausztria és Magyarország ügyét. Ennek elsősorban külpolitikai okai voltak, az orosz Balkán-politika, az orosz terjeszkedés, amely fenyegette létében nem csupán Magyarországot, hanem az egész monarchiát, és ahol a magyar politikai elit, benne Jókai, félrerakott néhány olyan kifogást, amelyet korábban teljes joggal egyébként a bécsi uralkodóval, illetve az osztrák államféllel szemben fenntartásként megfogalmazott. Katonai, pénzügyi kérdések voltak ezek elsősorban és külpolitikaiak. És a külpolitika írta felül a pénzügyet, tehát például az önálló magyar nemzeti bank kérdését vagy a hadügyet, mint például az önálló magyar hadsereg kérdését. Így létrejött egy réalunió, amely megadta ugyan azt az illúziót, hogy Magyarország önálló állam, mégis percről-percre figyelmeztetett mindenkit, aki a magyar múlt szabadságharc hagyományait fontosnak tartotta, hogy ez valamiképpen mégiscsak Bécs által vezérelt részleges, nem teljes önállóság, a nem teljes függetlenség minden vonásával felruházott állapot. Durván fogalmazva árulás. És a későbbi magyar politika, mind az I. világháborús bukás, az osztrák-magyar monarchia bukása és Magyarország megcsönkítése után, mind pedig az 1944-45-ös II. világháborús válság után, amikor előbb német megszállás, majd szovjet „felszabadítás” és szovjet megszállás, kommunista diktatúra következett, nem tudott mit kezdeni ezzel az ún. dualista korrallal. Ezt a kort, azt lehet mondani, a történészek a maguk részéről még a kommunizmus bukása, tehát 1989-90 előtt sokkal realistább módon tudták feldolgozni, legalábbis az utolsó 15 évében ennek a hanyatló kommunista korszaknak, mint az irodalomtörténészek. Ezzel az irodalomtörténészeknek tényleg nem volt könnyű dolguk, hogyha a publicista Jókait nézték, aki mint lapszerkesztő, vezér-

cikk-író és nem kis súlyú képviselője nemcsak a szellemi, hanem a politikai elitnek is, akkor hatalmas és tétovázó ellentétet találtak a között a politikai irányvonal között, amelyet 1875 előtt mint a függetlenségi ellenzék országgyűlési képviselője és 1875 után mint a létrejött egységes párt képviselője képviselt Béccsel, illetve a közös ügyekkel kapcsolatban. És természetesen ily módon az egész magyar történelemmel kapcsolatban. Elég egy dologra utalnunk és ez rendkívül fontos. Az utána következő és részben vele párhuzamos kor legnagyobb írója, Mikszáth Kálmán egészen különös viszonyban állt Jókaiival. Mikszáth 1910-ben halt meg, de 1847-ben született, tehát csecsemő volt akkor, amikor Jókai a forradalom egyik kezdeményezője és a szabadságharc résztvevője. Mikszáth egyik legszebb regényes művét, amelyet ugyanakkor komoly, nagy történelmi kutatások után írt, Jókai életrajzának szentelte. Mikszáth, aki a maximális beleérzéssel közeledik hőséhez és író társához, akivel egyébként egy politikai pártban van, nem tudja megbocsátani, hogy egyik 1875 után írott regényét elrontja. Mert ez majdnem tökéletes lehetett volna Mikszáth szerint. Ez a *Rab Ráby* című regény egy Ráby Mátyás nevű XVIII. századi jozefinista hivatalnok német nyelvű emlékirata nyomán keletkezett, aki a franciákhoz szökött mint jakobinus gyanús elem, és ott írta meg francia uralom alatt ezt az emlékiratot. A regény – Mikszáth szerint –, hogyha nem alkalmazott volna néhány romantikus mellékselekményi szálát, akkor egyértelműen kifejezhette volna annak az örök harcnak a lényegét, amely Magyarországon Mikszáth szerint az államalapítás, tehát Szent István óta, 1000 óta folyamatosan zajlik a zsarnokság és a szabadságelvűség között. Ezzel a mellékszálal – Mikszáth szerint –, amely szerelmi és más intrikát is tartalmaz, lerontotta ezt a hatást. Mert a Jókai után következő nemzedék igazából már másképp viszonyult, vagy cinikusan, vagy hitetlenül, vagy ellenségesen ahhoz a furcsa konstrukcióhoz, amelyben Jókai még hitt, amikor vállalta a dualizmus értékeit. De másképp viszonyult az elvekhez is. És ezért a regényhez is, amely a történelemnek eszerint valami felmagasztosított képe. Nem értette meg azt, mármint Mikszáth és folyamatosan az utókor, hogy Jókai nem volt áruló, és Jókai, amikor 1875 után érzékelhetően vált regényeinek poétikai felépítésében, akkor ezt nem csupán politikai okokból teszi, nem csupán történetfilozófiai megfontolásokból teszi, hanem azért is, mert elégedetlen kezd lenni azzal a fajta regénnyel, amelyet korábban szeretettel és hittel alakított ki az előbb említett mítosz irányában. Amelyet legfőképpen a szimbolikus nevek közül a miltoni eposz jelenít meg. Egy percre visszatekintve még az 1875 előtti Jókai regényvilágra. Záróköként tekinthetjük az 1873-ban befejezett *A Jövő század regényét*. Itt a projekció a jövőbe irányul, a múlt összes fő bűnét virulensen képviseli az 1951-be, tehát a XX. századba helyezett, de minden ízében a regény megírásának korából

merített európai és világpolitika, valamint köz- és magánerkölcs. A sátán szerepét ezúttal a carból kommunistává alakult oroszok játsszák, melyeket az amerikai pénzvilág is segít. Tatrangi Dávid, a főhős szótérikus fellépése legyőzi a gonoszt és megmenti nem csupán Magyarországot, hanem az egész világot. A biblikus, apokaliptikus hangütést nem lehet figyelmen kívül hagyni, hiszen a regény végére nem csupán az elromlott emberi természet, hanem az elrontott teremtés, tehát a teljes természet világa is megváltozik. És 1875 után? Abban a kavargásban, amelyet az ekkor írott regények jelentenek, feltétlenül ki kell emelnünk két művet, amelyek az önéletrajzi vallomásban Cervantes nevével jelképezett és nem csak Cervantest jelentő régebbi irodalomhoz kapcsolódóan. Mondjuk ki nyugodtan, a picaro-regényhez, illetve ennek német megfelelőjéhez a Schelmenroman-hoz, vagyis a kópéregényhez, ahogy magyarul mondják. Ez a *Szép Mikhál*, a *Schöne Michal*, ahogyan németre fordították már 1877-ben és a másik *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* (németül: *Der Abenteurer Ein Roman aus dem XVII. Jahrhundert*. Bécs és Zürich, 1956). Ezt a két regényt egyébként a szakirodalom is ki szokta emelni mint olyat, amellyel az általános hanyatlásban, ahogyan ők látják, kivételt képeznek. Mindkettő költői, mondai, mesei tiszta hangja miatt, amelyek valami módon ellentétben állnak a témával magával és talán a műfajjal is. Én ezt nem hinném. Én úgy gondolom, hogy itt a műfajválasztás magában hordozza azokat az értékeket, amelyeket ez az egyébként értetlen szakirodalom is elismer ennél a két regénynél. Jókai találkozik egy regényfajtával, szándékosan dönt egy stílus és egy műfaji alváltozat mellett, amikor beemeli a saját alapmítoszába a kópéregényt, a német XVII. századi kópéregényt. Jókai Móra 1877-ben írott *Szép Mikhál*hoz az *Ungarische Simplicissimus*nak 1854-ben Lipcsében megjelent korszerűsített helyesírású kiadását használta. Hozzá kell tennünk zárójelben, de hiszen erről esett már szó a konferencián, hogy a műnek volt már korábban is Magyarországon hatása, hiszen egyrészt forrásműként kiadták magyar történeti forrásgyűjteményben, másrészt Kölcsey Ferenc 1833-ban írott *A Kárpáti kincstár* című novellájánál is lehet beszélni az *Ungarische Simplicissimus* hatásáról. Tehát ami Jókait illeti, ő egyrészt figurákat, másrészt színhelyeket, harmadrészt epizódokat használt fel a regényből. Figura, mint ahogy a szakirodalom megállapítja a kettős főhős, tehát maga a Simplex a sziléziai vándormuzsikus Daniel Speer az írónak a hasonmása, másrészt a főhős a kassai Kalondai Bálint. Az eredeti *Simplacissimus* mintegy kettévágásából következik ez a kettős baráti páros. Orastes és Pylades mitikus szerepének megfelelően játszik el a maguk szerepét, úgy, ahogy egyébként ez igen gyakori a Grimmshausent követő, illetve általában a picaro-irodalomban a két elválaszthatatlan, egymástól halálig mindenben lekötelezett barát. A színhelyek: Kassa,

Bártfa, Eperjes, Lőcse és még jó néhány felvidéki magyar város a mai Szlovákiában. Érdekes módon olyan, egyébként direkt módon is ismerhetett forrásból, mint Frölich Dávidnak, a híres polihisztnak és egyúttal a regény egyik szereplőjének a műveit és alakját Jókai úgy látszik csak a Speer-féle regényből ismeri. És végül, ami talán a legfontosabb, cselekményelemeknek az átvételéről is szó van. Ezek közül a legfontosabb a regény cselekményének alapja, hogy tudniillik a hóhér fia, aki meg akar szabadulni ettől a hivatástól hamis személyiség mögé bújva feleségül vesz egy tisztességes polgárlányt.

Ez a német regény nem különösebben hosszadalmas epizódjából származik, ahol Simplicissimus mint a regény elbeszélője ezt úgy meséli el, mint aki ennek a hóhérnak a vendége volt, és aki elmeséli neki az egész történetet, azután, hogy ő már megszabadult mesterségétől. A papleány és a jövőendő ifjú hóhér házassága tehát, amely a regénynek az alapját képezi, feltétlenül a német regény egyik epizódjára megy vissza. Azonban ezeknél a kölcsönzéseknél, reminiscenciáknál, amelyek a szereplőkre, a színhelyekre, a korra és cselekményelemekre vonatkoznak, sokkal fontosabbnak tartom azt a döntést, amelyet a szakirodalom a költőségnek és fantasztikumnak az elszabadulásában lát inkább. Nevezetesen azt, hogy Jókai ugyan a magyar történelem megfelelő korszakát illusztrálja ezzel a privát históriával, de előző műveitől eltérve egyáltalán nem rajzolja mögéjük a nemzeti történelemnek azt a nagyelbeszélését, amely egészen mostanáig működtette az ő múltra vonatkozó elbeszéléseit. Tehát amelyeket a törökkorból, a XVI. vagy a XVII. századból vett. Hogy ez így van, ezt leginkább akkor láthatjuk, hogyha az egész élete folyamán sokszor átdolgozott, eredetileg még az 1850-es években írott *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című művét vesszük szemügyre, hogy ott mit ír II. Rákóczi György koráról, tehát a XVII. század közepéről, amikor a regény játszódik. Ha összehasonlítjuk, akkor láthatjuk, hogy számára akkor, abban az összefüggésben, ahol természetesen a történelemnek van eredete, van folyama, van oka és ezért vannak kiemelhető csúcspontjai vagy sarokpontjai, ahhoz képest itt egy sem jelenik meg a Simpliciusi irodalomban, tehát a történelem visszasüllyed egy korábbi, nem annyira teleologikus gondolkodás- vagy elbeszélésmódnak a körülményei közé. Nem az örök harc egyik epizódjáról beszél, amely ez esetben az ország, a haza függetlenségéért folyik a pogány és az osztrák ellenség, tehát a török és római császár, az osztrák és az oszmán uralom között öröklődő Magyarországról, amely korábban pedig oly mértékben meghatározta álláspontját, közelebb megy ezekhez a történeti eseményekhez, ezért ezek élőbbek lesznek, mert elveszítik a jövőre irányultságukat! Örökkévalónak tűnik az a jelen, amelyben két, egyébként egymástól légvonalban alig néhány kilométerre fekvő város lakói nem tudnak egymásról. Ahol nem olyan messze a cselekmény színe-

lyétől egy különben szintén felvidéki magyar város teljességgel a török világ része, mint Eger, ahol hadifogságba lehet esni, és ahol úgy lehet élni, mint Ázsia kellős közepén. Rabként, elhurcolva vagy pedig paradicsomi gyönyöröket élvezve, ahol egy-egy városnak a belső világa sokkal fontosabb lesz a maga polgári, céhes és középkori kötöttségeivel, mint ahogyan ezt egy ország szempontjából fontosnak látta korábban ábrázolni a szerző. Tehát a történelem hirtelen valami egészen mássá változik; más időszemlélet jelenik meg ebben a regényben. És ezt tartom a legfontosabbnak, amit tanult a XVII. századi *Simplicissimus* regényváltozatból, abból, ami számára a leghitelesebben és legfelhasználhatóbban képviselte azt a barokk látomást, amelyet a kortárs Grimmelshausen és követői alkottak a maguk koráról, ahol az egyedüli biztos idővégpont, amelyet még látni lehet, amit sejteni lehet, amitől félni kell, ami kijelölhető: az a világvége! Most egy percre megállunk és megpróbáljuk egyetlen alapmítoszba összefoglalni az első szemléletre is legalább két jelentős, egymástól különböző részre szétváló Jókai életművet, akkor ezt a mítoszt a sziget mítoszának nevezhetjük. Ez a sziget lehet valóságos sziget, tematikusan. A föld valamelyik óceánján vagy az Al-Dunán, ez utóbbi a híres *Aranyember*, vagy egy más folyón Magyarországon, pl.: a Tiszán vagy a Körösön. De elképzelhető egy szárazföldön is, mint pl. egy hozzáférhetetlenül elzárt, sziklaktól őrzött völgyben vagy egy vulkán nehezen hozzáférhető oldalán. Zsugorodhat szélsőséges esetben ez a sziget akár egy pesti bérház udvarára vagy vetülhet a jövő fantasztikusan megálmodott világába. Ez a sziget a színhelye a hősök társadalommal dacoló vállalkozásának, amelyekben megkísérik létrehozni boldogságukat Istennek a természetbe rejtett parancsai szerint, melyeket a világ megtagad vagy üldöz. Ezt a jellegzetes Rousseau-ista alapelképzelést támogatta néhány életrajzi körülmény. Ezt az eddigi monográfusok mindig kiemelték, elsősorban Erdélyi Pál, azt, hogy Jókai szülővárosában, Komáromban a református közösség sokáig vihar ostromolta szigetként védekezett az ellenreformáció törekvéseivel szemben, hogy megtarthassa felekezeti azonosságát, az, hogy a kurucos történelemszemléletben a magyar nép állandó romlására törekvő habokkal küszködik, mint Horatiusnak az a bizonyos államhajója. De ezen életrajzi vagy irodalmi motívumoknál sokkal fontosabb egy műfaji hagyomány. Platontól, illetve Morustól kezdve mindkettőt nagyon szerette és használta Jókai, kiaknáztatta őket. Az államregény, az utópia magától értetődően szigeteket választott helyszínül. Sajnos nem tudjuk eldönteni, hogy olvasta-e magát Grimmelshausent. Néha az embernek az az érzése, hogy feltétlenül ismerte, hiszen a másik regénynek, amelyről kicsit részletesebben szeretnék beszélni, és ez az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból*, hiába állapították meg a forráskutatók közvetlen forrását Bülaunak, ennek a XIX. századi német írónak a művében, maga Bülau is visszanyúl, feltét-

lenül bele tartozik a grimmelshausen-i simplicissimusi hagyományba. Nem beszélve arról, hogy nagyon sok olyan forrásmunkát és önéletrajzot ismerhetett, amelyek közvetve, közvetlenül ide nyúlnak. De lehetséges, hogy mégis olvasta magát az alapregényt, mert hiszen különben lehetetlen, vagy legalábbis nagyon nehezen elképzelhető, hogy csupán mondjuk az egészen biztosan olvasott Le Sage vagy Voltaire (itt a *Candidera* gondolok elsősorban), hatásával kellene magyarázni, hogy ez az *1001 éjszakát* is ősei közé soroló regény, a *Kalandor*, ahogyan szokták röviden a címet emlegetni, annyira központba helyezze a vallás kérdését. A vallásét, amelynek kérdése, mint tudjuk, Grimmelshausennél a tanulságokba rejtve merül fel egyrészt, valamint az alapregény végén, amely egy szigeten játszódik, ahol végül is remeteként visszavonulva él a főhős Simplicissimus, ahonnan nem hajlandó elmozdulni, ellen-Robinsonként nem vágyik vissza az emberi világba, és ahol végül megtalálja Istent. Felsorolni is nehéz azokat a helyeket, ahol az egyes vallásokat, a keresztény felekezeteken túl természetesen elsősorban a zsidókat és utána az iszlámot is összehasonlítja, vagy ahol elmélkedik pl. az anabaptizmus előnyeiről és ideális mivoltáról. Ilyen szempontból a Jókai-kutatás még gyermekcipőben jár. Annyit lehet tudni, hogy a sok mitikus megformált, szigetszerű társadalom nyíltan vallási színezet az ő regényeiben egyetlen esetben, mégpedig az *Egy az Isten* című regényben, amelynek legfőbb színhelye az erdélyi Torockó, az unitarizmus vallásával vagy egyházával kapcsolódik össze és Jókai – úgy tűnik – ebben a keresztény felekezetben találta meg a számára (regényei szempontjából) legfelhasználhatóbbat, legideálisabbat, legkevésbé dogmatikust, azt, amelyet, ahogyan jezsuita kritikusan a XX. században mondták róla, persze elítélőleg, a maga epikureus és szabadkőműves elvei szerint a leginkább tudta felhasználni az egy igaz hit, vagyis a katolicizmus kigúnyolására. Azt hiszem, hogy szó sincsen arról, hogy ő gúnyolná a katolicizmust, azt lehet mondani, a szakirodalomban, noha kevesebb számban található olyan protestáns szerzők tanulmányai is, akik éppen a református egyház kigúnyolásával vádolják dogmatikai szempontból Jókait. Pedig születésétől fogva református volt. Azt hiszem, hogy a kalandor különböző hihetetlen kalandjai és ezek közül leginkább a Lengyelországba helyezett, egyébként Lengyelországban játszódik tán a legtöbb epizód, Lengyelországba vagy a lengyelekkel határos Brandenburgba helyezett részek, ahol feltűnik a szociniánizmus, vagyis az antitrinitarizmus egyik válfaja és feltűnik a középkorból megmaradt Baphomet vallás, vagyis a templáriusoknak tulajdonított eretnokség. A legalkalmasabb rész arra, hogy a maga ironikus módján az író eltöprengjen az egyes felekezetek igazságainak relativitásáról. Az, hogy egy úgy mondjam, egy természetes kereszténység, amely feltétlenül a felvilágosodás öröksége Jókainál és lehetséges, hogy valamelyest szabadkőműves beütést is hor-

doz. Tehát egy ún. természetes kereszténységnek a fényénél vizsgálja meg az egyes felekezetek állításait, életét, erkölcsét, értékét, az mindenképpen felbátorítást nyert a picaro-világ XVII. századi klasszikusától vagy annak leszármazottaitól. Ennél tovább pillanatnyilag nehezen mehetünk, hacsak ki nem mutatjuk Grimmelshausen közvetlen hatását, amely jó néhány epizódban, úgy tűnik, megragadható. Ilyen pl. az a rendkívül tanulságos história, amikor Hugó, a Jókai regény hőse remete próbál lenni, azután csúfosan megbukik ebben a kísérletében. Ez legalább 3-4 helyről ismerősnek tűnik a *Simplicissimus*ból. De a katonaság beállítása, a papok beállítása, az orientalizmus hatása, beleértve a *Simplicissimus* által emlegetett Olearius által festett perzsiái viszonyokat, és még jó pár dolog arra utal, hogy ha nem magával a *Simplicissimussal*, akkor is annak a felszabadító hatásával kell számolni, hogy a XVII. század, a 30 éves háború világában, illetve a hozzá kapcsolódó regénymodellben Jókai megtalálta az idő új kezelését. Megtalálta új regénytípus létrehozásának a módszerét, bátorítást nyert arra, hogy nem megtagadva azt a korábbi sziget-mítoszt, amelyben keletkeztek, amelynek hatására fogantak korábbi művei is, mélyebben hatoljon bele az emberiség alapkérdéseibe, úgy, hogy ne kösse immár az a nemzeti nagyelbeszélés, ahol le kellett nyesni mindazon filozófiai vagy teológiai, akár misztikus meggondolásokat, amelyek végső soron a gnózással rokonok. És amelyeknek, hogy úgy mondjam a nemzeti tematikával való direkt kapcsolódását Jókai politikailag tartotta veszélyesnek. Azt lehet mondani, hogy legnyíltabban egy szintén a háborús világra a káosz azon militáris válfajára utaló regényében tagadja meg a hagyományos történelemfelfogást, amely ugyan a hétéves háború idején, tehát a XVIII. században játszódik, de amely mélységesen rokon a Grimmelshausenben föltárt világgal. Ennek a műnek a címe *Párbaj Istennel*, még 1871-ből való, tehát a '75-ben bekövetkezett vagy akkor tudatosodó vagy megragadható fordulat előttről való, amikor is megtagadja a történelemnek az epikus értelmezését. Azt mondja: „aki fogat csikorít a 200.000 gyávéra, amiért 100.000-ret nem áldozott föl a nagy Teokatli gúláján, aki szomjan lesi, mikor omlik egyik félmillió ember a másik félmillió fejére?” Ezt az azték istenséget nevezi vagy azonosítja az európai tisztelt publikummal, aki szomjazza a véráldozatot és bosszúban telhetetlen. És akkor mondja ezt a szinte mottóba kínálkozó véleményt: „undorít már a hősköltemény. Egy múzsa Isten arccal és sáros lábbal.” Tökéletesen pesszimista antropológiai és történelmi látomása folytatódik azután az életműben. Mindenki tudja, hogy utolsó regénye *Ahol a pénz nem Isten*, 1904. A déli tengereken eltűnt egyik különc Habsburg főhercegről, János Szalvátorról mintázott, Capitanónak nevezett hősről szól. Ez a Capitanó a közeli érzett ország- és világpusztulással húzódik vissza a hajóroncsból megint egy szigetre, a képzelet szigetére. És nem hajlandó visszatérni a világba, ugyanúgy,

mint Grimmelshausen hőse. Sorolhatnók még azokat a regényeket és elbeszéléseket, kisregényeket, amelyben néha bűvópatak-szerűen, néha nyíltan tematizálva feltűnik az a látomás, amelynek kialakításához úgy látszik Jókai hallatlanul nagy buzdítást és bátorítást merített a XVII. századi német kópéregényből.

Jegyzet:

A hatalmas Jókai szakirodalomból itt csak a következő címekre hivatkozom:

NAGY Miklós: *Az újjászületés, újjáteremtés és a sziget (Jókai két mitikus motívuma)*. In: *Studia Litteraria*, XXXVIII. évf. (2000) 180-188. pp.

SZILASI László: *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*. Osiris Könyvkiadó – Pompeji Alapítvány, Budapest, 2000. (deKON-KÖNYVEK 18)

GÁNGÓ Gábor: *Mese az aligátorról, a szalamandráról, a tengernagyról és a vizitünderről (A resignáció és önigazolás Jókai-regénye: Enyim, tied, övé)*. In: *Irodalomtörténet*, LXXIII. évf. (2002) 2. sz. 232-257. pp.

FRIED István: *Öreg Jókai nem vén Jókai. Egy másik Jókai meg nem történt kalandjai az irodalomtörténetben*. Ister Kiadó, Budapest, 2003.

SZÖRÉNYI László: *Mítosz és utópia Jókainál*. In: SZÖRÉNYI László: *„Múltaddal valamit kezdeni”. Tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest 1989. 138-163. pp.

SZÖRÉNYI László: *„Undorít már a hősköltevény”*. Jókai és a jövő századok regénye. In: *Élet és Tudomány* LV. évf. (2000) 1649-1652. pp.

Jókai tárgyalt regényének kritikai kiadása: *Szép Mikhál (1877)*. S. a. r. TÉGLÁS Tivadar. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. (*Jókai Mór Összes Művei. Regények*. 32.)

JÓKAI MÓR BOKÁCZIUS KALANDJAI CÍMŰ ELBESZÉLÉSÉNEK FORRÁSAIHOZ

Rendkívül népszerű elbeszélése ez Jókainak, a nagy életmű-kiadások óta is többször kiadták. Sajnos azonban a kritikai kiadás sorozata még nem dolgozta fel, és az egyes megjelentetésekhez csupán csekély magyarázat csatlakozik. A legutolsó, 2006-ban megjelentetett szöveghez az utószó írója, Majtényi Zoltán például csupán Nemeskürty István *Kis magyar művelődéstörténetéből* idézte a Bocatiusra vonatkozó megállapításokat.¹ Előtte Czibor János úgy készített válogatást Jókai novelláiból, hogy az egész kötet címéül éppen ennek az elbeszélésnek a címét választotta, de az utószóban egy szót sem ír róla.² Egy fokkal jobb az a háromkötetes válogatás, amelyből legalább azt megtudhatjuk – Szinnyi József bibliográfiája nyomán – hogy ez az elbeszélés eredetileg az 1856. évre kiadott *Nemzeti Képes Naptárban*, azaz 1855 végén jelent meg.³ A nagy irodalomtörténeti bibliográfia összesen egyetlen egy cikket tart nyilván, amely a novella forrásaira vonatkozik, ezt Geréb László írta.⁴ Azonban, ha elolvassuk, ez sem egyéb, mint a novella címadó hősének, azaz Bocatius Jánosnak a rövidre fogott és hibás adatoktól sem mentes ismertetése.

Egyszerűbb, ha tényleg a címadó hősre vonatkozó szakirodalomból indulunk ki. Bocatius műveinek fáradhatatlan kutatója, Csonka Ferenc ugyanis már 1985-ben gyakorlatilag megfejtette a rejtélyt, amelyről a Jókai-filológia viszont nem vett tudomást. Ugyanis Csonka nem érte be azzal, hogy eredetiben kiadja és le is fordítsa a szinte hihetetlen körülmények között előkerült – Nagy Barna, majd az ő hirtelen halála után Király László által újra és végleg megtalált –, korábban örökre elveszettnek hitt Bocatius-emlékiratot vagy börtönnaplót, az *Olympias carcerariat*, hanem a fordításhoz csatolt tanulmányában kitért a Bocatius prágai szökését kö-

1 MAJTÉNYI Zoltán: *Utószó: A prózaköltészet tudós nagyfejedelme meg a vadregényes magyar középkor*. In: JÓKAI Mór: *A magyar előidőkből – Bokácius kalandjai*. Sajtó alá rendezte és az utószót írta MAJTÉNYI Zoltán. Unikornis Kiadó, Budapest, 2006. (Jókai Mór Munkái Gyűjteményes kiadás 119.) 240. p.

2 JÓKAI Mór: *Bokácius kalandjai és más elbeszélések*. Válogatta és az utószót írta CZIBOR János. Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1957.

3 *Jókai Mór Válogatott elbeszélések I–III. Jókai Mór Válogatott Művei*. Válogatta ILLÉS Endre. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket rendezte DOMOKOS Mátyás. A sajtó alá rendezés munkáját és a jegyzeteket ellenőrizte LENGYEL Dénes. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1955. A szöveget ld. II/38. skk; a bibliográfiai megjegyzést III/524. p.

4 GERÉB László: *Bokácius mester*. Új Idők II. 1944. 414–415. pp.

rülfonó legendák keletkezés- és hatástörténetére is.⁵ Elég annyit idézni a fordítás-hoz csatolt alapos kísérőtanulmányból, hogy a hősies, és férjét a kenyérbe sütött kötélletra segítségével a börtönből kimentő feleség történetét először Rezik János vetette papírra, majd az ő *Gymnasiologia* (1728) című, sokáig kéziratban maradt könyve nyomán pedig magyarul először Dulházy Mihály, Dessewffy József titkára, a *Felső Magyar Országi Minerva* szerkesztője. Méltán állapítja meg Dulházy leleményéről Csonka Ferenc, hogy ettől nemcsak a XIX. század nem tudott szabadulni⁶, hanem még a XX. század is hatása alatt állott sokáig. Hozzátehetjük, hogy a Rezik–Matthaeides-féle *Gymnasiologia* kéziratához Jókai valószínűleg nem férhetett hozzá, hiszen az általa látogatott pápai gimnáziumban nem volt belőle példány.⁷

A novella fő epikai csattanóját képező anekdota-forrás tehát tisztázottnak tűnik. Azonban ez csupán egy eleme az egész elbeszélés szerkezetének. Van tudniillik egy alapvető változás, amelyet Jókai az örökölt, illetve újramesélt történeten végrehajtott! Ez pedig nem egyéb, minthogy Bokáczius diákkorába helyezi a veszedelmes levél továbbításának vállalását, szerelmi indokból. Teljesen elválasztja tehát a történeti valóságtól és az ő forrásai szerint is egyértelmű dátumtól és helyzettől. Hiszen Bocatius kassai bíró korában vállalta a Bocskai által rábízott, a protestáns német birodalmi rendeknek szánt diplomáciai posta életveszélyes továbbítását. Rudolf császár egy kéme eredt a nyomába és természetesen a császár csukatta le nem egy egyetemi város börtönébe, hanem a prágai Fehér toronyba. A változtatás csupán a Bach-korszak cenzúra rendeleteinek szigorodásával önmagában nem magyarázható. Idézzük Szajbély Mihályt: „*Sajó* című novellájának megjelenése egyben tematikai váltás jele Jókai életművének alakulástörténetében. A forradalom és a szabadságharc, majd a fegyverletétel utáni hónapok eseményeit idéző novellák helyét ettől kezdve a régebbi évszázadok magyar történelmében kalandozó írások foglalják el (ROZGONYI Cecília: *A két százsz stb.*) [...] Mi készíthette erre a váltásra? Kézenfekvő magyarázatként kínálkozik a cenzúra szigorúbbá és következetesebbé válása. 1851. július 28-án Protzman pesti rendőrfőnök felolvasta az összehívott lapszerkesztőknek Heintzel tábornok (pesti kerületi parancsnok) átíratát, mely szerint a forradalomról, szabadságharcról és az emigrációról semmit sem szabad közölniük. A téma azonban addigra egyébként is meglehetősen elcsépeltté vált, Jókai voltaképpen már az említett rendelet megjelenése előtt lemondott róla. [...] A témaváltás mögött tehát nem annyira külső

5 Kiadás: BOCATIUS, Ioannes: *Olympias carceraria* In: *Opera quae exstant omnia: prosaica*. Szerk. Franciscus CSONKA. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, S. N. Tomus. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. XII/3. 111–185. pp. Fordítás: BOCATIUS János: *Öt év börtönben /1606–1610/*. Bibliotheca Historica. (Fordította, a jegyzeteket összeállította és az utószót írta CSONKA Ferenc. A függelék iratait MOLLAY Károly fordította.) Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985.

6 Ld. JÓKAI Mór: *Bokáczius kalandjai* című novelláját.

7 BOCATIUS János: i. m. 223–226. pp.; vö. KORDOVÁN László: *A Rezik–Matthaeides-féle Gimnaziologia kéziratai*. Országos Pedagógia Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1988. (Neveléstörténeti füzetek 8.)

(politikai), mint inkább belső (művészi) kényszer húzódnak meg.⁸ Szajbély ezek után csattanós érvként idézi a minden bizonnyal Jókai által a *Remény* 1851. I/6-os füzetébe írott, *Értésítés munkatársainkhoz* című szöveget, mely az írók fő feladatát a nemzeti jellem formálásában jelölte meg, a más nemzetekével össze nem téveszthető karakter kialakításának eszközeként pedig különösen javallotta a nemzet írott és szóbeli hagyományainak feldolgozását.⁹

Jókai azonban nem lett volna hű önmagához, ha a cenzúra miatt kényszerűen megváltoztatott körülmények közé ne csempészte volna vissza a valóságos kontextusra utaló és az olvasó által viszonylag könnyen megfejthető körülményeket, amelyek mégiscsak helyrebillentették a kronológiai csúsztatást. (Az elbeszélés végén tudjuk meg, hogy mindez a diákkori kaland 18 éves korában, azaz 1573-ban esett meg a Bocskai-szabadságharc idején már ötven éves Bocatiusszal.) Ez pedig nem egyéb, mint a novellában szereplő, sziléziai származású, de önmagát előszeretettel spanyolnak álcázó norimbergai castellanus fenyegetéseinek beiktatása. A derék ál-inkvizítor, aki a legszörnyűbb kínváltásokkal fenyegeti a szerencsétlen rabot, bennünk, késői olvasókban ugyanúgy, mint az inkvizíció rémtetteit a Habsburgokkal szorosán összekapcsoló XIX. századi olvasókban egyrészt felkelti a rejtvényfejtő izgalmat, hiszen alkalmat nyit arra, hogy lám-lám mi nem vagyunk olyan hülyék, mint az a cenzor, aki ezt a szöveget átengedte, másrészt, hogyha még legújabb kori filozok is vagyunk, akkor elültethet bennünk egy újabb gyanút is, nevezetesen, hogy valamilyen – akár közvetett – forrásból Jókainak tudomása lehetett még Bocatius prágai kínváltásáról is. Mivel a börtönnapló a XX. század utolsó évtizedéig lappangott a hozzátartozó jegyzőkönyvmellékletekkel együtt, amelyek a kínváltás eszközeit és a velük való fenyegetést is részletezik, tehát az *Olympias carceraria* ismeretét kizárhatjuk. Viszont esetleg feltételezhetjük, hogy Jókai kedves pápai történelemtanára, Bocsor István beszélhetett Bocatiusról történelmi előadásai során. Bodolay Géza már kimutatta, hogy Jókaira e kedves tanára igen nagy hatást gyakorolt, elsősorban rendíthetetlen szabadságimádatával, továbbá azzal, hogy kíméletlenül és semmiféle tabuval nem törődve feltárta a magyar múlt azon epizódjait, amelyek a Habsburgokra vagy akár az inkvizícióra ugyancsak kellemetlen fényt vetettek.¹⁰ A kérdés további alapos vizsgálatot igényel, a kiadatlan Bocsor-kéziratok a pápai gimnázium levéltárában megvannak, én magam eddig már jelentős forrásként azonosíthattam őket Jókai kuruc tárgyú regényeihez.¹¹

8 SZAJBÉLY Mihály: *Jókai Mór. Magyarok Emlékezete*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2010. 123–124. pp.

9 SZAJBÉLY Mihály: i. m. 124–125. pp.

10 RÚZSÁS Lajos, TRÓCSÁNYI Zsolt, BODOLAY Géza, KISS József, PÖLÖSKEI Ferenc: *A pápai kollégium története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1981. 187–191. pp.

11 Vö. 2010-ben a vajai Vay Ádám Múzeumban, a szatmári béke 300 éves évfordulóján tartott konferencián felolvasott előadásomat, egyelőre kéziratban.

Végül még két kérdést kell röviden érintenünk. Az egyik Bocatius nürnbergi magyar diáktársának – az ő hűgába lesz szerelmes a bohókás német poéta – mint a víg életet és az eszem-izomot, egyúttal a szabadságot a tanulsnál sokkal jobban élvező közismert magyar típusnak a kérdése. Ő hozza a fordulatot Bocatius életébe, hiszen ő bízza rá az Amsterdamon át a svéd királynak eljuttatott, a magyarországi ellenzéki uraknak írott levélcsomagot. A szerelem csinál tehát hőst a filozos beállítottságú és daliás barátja helyett dolgozatokat hamisító nyamvadt németből. Ismerős Jókai további életművéből ez a képlet; gondoljunk csak *A kőszívű ember fia*iban szereplő bécsi akadémiai légiónosztrák diákból magyar szabadsághőssé váló szereplőire. Az író tehát azt sugallja, hogy a német és a magyar nem született ellensége egymásnak. A magyar kenyér himnikus dicséretében ugyanakkor megengedi magának azt a kajánságot is, hogy kétértelmű sóhajjal fejezi be a tirádát: „Micsoda a magyar kenyér a világ többi kenyerei között? Ami a klasszicitás az irodalomban. Az egyszerűség, jó ízlés, nemesség és művészet remeke az. Már rátekinteni is csupa gyönyör; kellemesen, mint egy napsütötte halom, melyen a gráciák honolnak, domborul magasra, féloldalán piros és sárguló hasadásra nyílvá, hogy szintügy mosolyog, mintha azt mondaná: 'én vagyok az Isten igazi áldása.' Ha kezedbe veszed, könnyű és rengő, a karéjt szelő kés csak úgy ropog benne, ha fölnyitod, orrodát fölüti az édes illat, mely életet s boldogságot párolog arcodra; hófehér belét szétfoszthatod, mint az azbesztét, s mégis oly tömött az, hogy hézagot nem találsz benne; és ha megkóstolod, abban több ízt találsz, mint az ananászban, s nem panaszkodol az Úrra, mert az mindennél jobb... Ó, a magyar kenyere nagyon jó! Talán azért is szeretnek bennünket olyan nagyon?”¹² A kétértelműség megvilágítására elegendő, ha Esterházy Pétert idézzük:

Mi a baj?

Nehéz természetű, csavaros észjárású ember volt F. Attila elvtárs. A tagsítás alkalmával emiatt a parasztok sehogysem akartak vele megegyezni. Valósággal féltek az eszétől. Ezt az állapotot utoljára maga az öreg ávós is restellette, s egy alkalommal kérő hangon fordult a parasztsághoz: Édes fiaim! Mért nem akartok megegyezni velem? Hiszen én mindig a ti javatokat akartam!

Megszólal erre egy öreg magyar: az a baj drága Attila, kedves elvtárs...¹³

Végül, utolsóként ki kell emelni, hogy Jókai mint a lélekvándorlásban hívó elbeszélő szerint ő maga kétszáz évvel ezelőtt igen gazdag, külföldre tanulni küldött, de haszontalan magyar úrfi volt, „de biz én nem tanultam semmi, nem is tet-

12 JÓKAI MÓR: *Bokáczius kalandjai és más elbeszélések* i. m. 159–160. pp.; a kiemelés tőlem, Sz. L.)

13 ESTERHÁZY PÉTER: *Kis magyar pornográfia*. In: ESTERHÁZY PÉTER: *Bevezetés a szépirodalomba*. Magvető Kiadó, Budapest, 1986. 447. p.

tem soha semmi okosat egész akkor életemben, sőt még azokat is kicsúfoltam, akik magukat fársztották hiába, nem volt nagyobb gyönyörűségem, mint ha a tudósok parókáját telerakhattam kullancsal, s egy szép lovat vagy egy agarat nem adtam volna egy európai könyvtárért.”¹⁴ Meg is bűnhődött; előbb egy asztalfiókban lakott a lelke, amely előtt egy vén delnő piperészkedett egész álló nap, majd a padlásra került, ahol megszuvasodott és azután egy zsbárustól kocsmai kártyasztalnak vették meg, majd büntetése tetőfokán beköltözött az íróba, aki egész nap az íróasztal előtt kénytelen gyötrődni: „és írok és olvasok és gyötröm magamat annak a találgatásában, hogy az ábécé harminckét betűjét hogy lehet mindennap más meg másféleképpen összehányani, mely gonosz multságot éppen úgy kikacagtam hajdan, mint most kikacagnak mások.”¹⁵ Tehát a hajdani kackiás, csak az úri és vitézi erényekkel dicsekvő magyar peregrinus Isten büntetéseképpen robotos értelmiségivé változott. Mintegy kiegészítő gépalkatrésze az asztalnak, s az író ezt egy olyan olvasóközönségnek meséli, amely az országot is elérő spiritizmus divatjában asztaltáncoltatással próbálta megidézni a halottak szellemét, hogy valami jót remélhessen a jövőre.¹⁶

Bocaius szelleme tehát egy médiumon keresztül jelenik meg. A hajdani német mintadiákot, aki beleszeretett a magyar kenyérbe, egy magyar lányba és a magyar szabadságba, egy olyan médium idézi fel, aki most az önkényuralom jelenében bűnhődik azért, mert hajdan, ómódi magyar úrként megvetette a műveltséget.

Függelék:

(*Felső Magyar Országai Minerva*, 1825, Június, 21. 230–236. pp.)

Bokátzius János

Azon a’ maga idejében nem csekély hírű emberek közzé tartozik, kik nem eléggé isméretesek. Maga a’ hír’s név is tudniillik bár mi lelkes dolog légyen, sok viszontagságoknak van alája vetve. Némelly emberek csak a’századok’ zajjai és indulatoskodásai’ megszállása után ütik-fel a’ sírból fejöket, midőn mintegy megértt már a’ Jövendőnek az, a’ mi elmúlt; ’s az eltűnt gyűlölségeket, vonszódásokat, részre-hajlásokat, hamis ítéleteket, a’ maga környítmenyei aránt forró, de az elmul’tak’ megítélésében csendesebb és mértékletesebb jelentétel tikkasztja, ’s bár minémű már elfelejtett érdemet, némelly kis árnyéka miatt a’ valódi fénytől többé nem nem foszt.

14 JÓKAI MÓR: *Bokátzius kalandjai és más elbeszélések* i. m. 152–153. pp.

15 JÓKAI MÓR: *Bokátzius kalandjai és más elbeszélések* i. m. 152–153. pp.

16 Vö. TARJÁNYI Eszter: *A szellem örvényében*. Universitas Kiadó, Budapest, 2002.

Illő hát Bokátzius Jánost valamennyire jobban megösmértetni, és abból, a' mit róla, hol itt, hol amott özsze szedegeték, kiszemelni azt, a' mi talán nem egészen érdemetlen akár a' mostani, akár a' jövőndő kor' emlékezetére.

Luzátziában született ő Vetschau' helységében, 1560-ban; de mivel Gäbel Miklós tanítója által, már első ifjúságában hivattatott Magyar Országba, 's egész életét honnunkban töltötte, méltán dísz nyert hazánkfijai közzé számláljuk őtet.

Már zsenge esztendeiben költői szikrácskák ütötték-ki magokat belőle, mindég csalhatatlan jelei az eleven elmének; mivel azomban az akkori idők' kimíveltsége szerint elholt nyelvben játszatta azokat, 's egyébaránt is sok másnemű mindenféle foglalatosságai meg nem engedték a' szent tűz' élesztőbb táplálását, a' régiség' minden remek példáji mellett sem igen emelheté mindég lobbanóbb és magosabb eredeti lángra költői tehetését.

Még fiatal korában járta-meg a' Szász Akademiákat, és különösen Vittembergát, Luther' híressége' bölcsőjét, ott a' bölcselkedés doctorává lévén, és több nevezetesebb emberek' barátságába jutván, az ő pártfogások mellett, elébb ugyan a' Szászok köz't a' Szepeségen (sic!) nyita Oskolát, azután pedig 1594-ben Eperjes' városa' tanácsától, az Ausburgi vallástétel' Kollegyoma' Rektorává meghívattatott.¹⁷

Híres tanító volt ő a' maga idejében. Azt mondja róla Bél Mátyás: hogy Felső Magyar Ország köz-mesterének látszattathaték, úgy tódult özsze mindenünnen vetekedve tanításaira a' nemes ifjúság, mellyet ő nem csak az iskolák' minteggy saját tárgyaiban és tanítmányaiban szorgalmasan kiformált, hanem kivált közönségesen az egész élet szükségeire, és idővel a' köz-jó' vezérlésére tartozandókban is, megforgatott.¹⁸ Bizonyítják ezt két alagyái, eggyik a' nemesség' eredetéről, a' másik pedig, mellyet a' valódi nemességről írtt.¹⁹

Ezen úton jött ő Fő-herczeg Makszimilián, Báthori S'igmond, Hardek, Tauffenbah, Forgács Simon, a' Homonnaiak, Sósok, Darholczok, és más akkori nevezetes emberek' esmeretségébe, kiktől R u d o l f Császárnak, mint tudós és köz-hasznú ember ajánltatván, a' fejedelmi kegyelemtől nem csak borostyánkoszorús vers-szerzővé, (a'mint Bod Péter mondja) nevezetett-ki, hanem címert mutatható nemességgel is megajándékoztaték. Czimere' paizsán és sisakján golya volt festve a' vers-szerzőt borostyánnal koronázó állásban, a' sisakból pedig két koszorús zászló nyúlt ki, mellynek eggyike

17 Az Eperjesi Tanács meghívó levelében ezeket írta hozzá: *Etsi alii quoque in electionem venire potuerunt: nos tamen illis omissis H. V. munus id et officium Rectoris Scholae nostrae, quod felix et faustum sit, offerimus: cum aliis de causis, tum, quod de ejus pietate et eruditione, nobis omnibus optime constet etc. etc.*

18 *Communem certe Hungariae Superioris Praeceptorem dixisses; ita in ejus disciplinam nobilis adolescentia certatim confluebat, quam ille non literis tantum, quae sunt scholae quodammodo propriae, solerter formabat; sed iis praecipue artibus subigebat, quae cum toti universim vitae; tum administrandae olim reipublicae, sunt necessariae.* Lásd Adparatus ad Hist. Hungariae Matthiae Bel, Posenii, 1735.

19 Lásd Hungarid. Libro II. pag. 165. et. 173.

a' jobb oldalú t. i. két fejű sassal, másika pedig a' hold' és csillagok' képekkel tündöklött; annál nagyobb megkülömböztetés akkoriban, mivel azon idők csupán csak vitézséghez kötének nemességet, és minden egyéb kitündöklést a' nemesi rangra méltatlannak tartottak. Szívesebb versekre²⁰ gerjeszthette volna tehát a' hála-érzés Bokátziust, mint a' mellyekkel Ő Felsége' kegyelmét megköszönte, és valóban sokkal különb e' következő pár sor, mellyekkel Taubmann Fridrik örvendezve a' koszorúsna,

Nostrum est virtutem bene gestis quaerere rebus,
Virtuti pretium ponere, Caesaris est.

mint azon egy merő szó-játékon, több sorokon keresztül forgó czikornyás versezet, mellyel maga a' koszorús, kegyelmes Urának hálálkodott. Jobb talán az önnön magára írtt következő distichonja:

Praga mihi laurum, titulos Witteberga magistri,
Hungaria officium conjugiumque dedit.

Nevelték a' felségi megkülömböztetések mind hírét mind nevét Bokátziusnak, a' minek következésében, Eperjesről Kassára hívatott-meg Oskola Rektornak. Több, nagyobb, fontosabb és nevezetesebb dísz ruházott akkorában az illetén meghívás, a' meghívottra, mint mostan. Az akkori idők színéhez tartozna tudnillik: mind a' mellett, hogy csak nem csupán a' vitézség becsültetett, a' béke mesterségeit és tudományait tisztelni, mert azon dolgok irán szoktak az emberek leginkább tisztelettel viseltetni, mellyeket legjobban csudálnak, és semmit se csudálnak úgy, mint azt, a' mit csak félig meddig ismérnek, és a' mihez szívesen látszattatnának érteni; a' becsülés' díjját ellenben, csak azon tárgyakra halmozzák, mellyeket magok is többnyire gyakorlannak, vagy képesek gyakorlani, 's a' mellyeket nem becsülni önn' magok legyaláztatása nélkül lehetetlen volna nékiek. Nem állítom én, hogy helyesebben gyakoroltatik mostanában a' tanítás' mestersége, mint Bokátzius idejében; de bizonyos, hogy közönségesebben ösmeretese most a' jó tanítás' rendszabásai, mellyek ha ritkábban gyakoroltatnak is olyan jól, mint az előtt, annak nem a' közönségesebb tudatlanságban, hanem egyéb egészen más környülállásokban

20 Aurea cum Ducibus, de laurea serta Poëtis,
Quas benedivitiis, Maxime CAESAR habes.
Aurea da s Ducibus, mihi laurea s e r t a RVDOLPHE!
Sic a u r u m e t l a u r u m d e c i b i s a n d t a T r i a s!
Aurea s i c r e d e a n t E C a e s a r e s e c u l a, s i c T E
Aurea, s e d s e r o, p o n a t i n a s t r a D E V S!

kell okát keresni. – Elégé tiszta Diáksággal,²¹ olyannal t. i. millyet már ma akárhol is ritkán olvasunk, történt Bokátzius' meghívása, de a' tudományokat és azok' tanítóját tisztelő város még ezen meghívással sem elégedett-meg, hanem rövid idő múlva közakarattal, Tanácscsába is befogadta Oskola Rektorát; nem sokára azután Város-bírájává is lón a' Senátor és Rektor, 's egyszer'smind a' várost is, az iskolákat' is egyformán és szerencsésen igazgatván, így írta magát alá leveleiben: Rector utriusque Reipublicae.²²

Megjegyzésre méltó, hogy noha a' tanítgatás bajait és nehézségeit nagyon érzette légyen,²³ még is jobban szíttott szíves oskola tisztíhez, mint

21 Posteaquam, proximâ hieme, M. Albertus Gravverus, e scholâ nostrâ, cujus ipse rector biennio fuit, in Germaniam discessit, ea nos inprimis, hos ipsos totos menses, cogitatio tenuit, equemnam dignum haberemus, quem in Gravveri locum sublegeremus. Nam, ipsa juventutis nostrae frequentia, suo certe jure poscere a nobis publice magnam curam videbatur, deligendi ejus, qui ei juventuti, recte atque utiliter praeficeretur. Is, cum Tu, unus praeter ceteros, multorum prudentium virorum testimonio et praedicatione, eo dignus munere videare; Magistrum Te et rectorem juventutis nostrae scholasticae, communi omnium suffragio, eligimus et vocamus, pensionesque omnes, stipendia et commoda reliquorum rectorum promittimus, et benevolentiam nostram deferimus. Qua in re, cum facile videas ipse, quanti Tuam, in instituendâ juventute, sedulitatem faciamus, erit tuae humanitatis dare operam, ut, quam Tibi scholasticae pubis docendae regendaeque curam atque provinciam ineundam deferimus, laeto atque alacri animo, primâ occasione, suscipias. Reliqua. Datum Cassoviae, die 11-mâ Maji, anno MDXCIX. Judex et jurati cives Cassovienses. Lásd Adparatus ad Hist.Hungariae Matthiae Bel, Posonii, 1755.

22 Lásd Nachrichten von den Lebensumständen, und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn. Gesammelt und mit vielen Anmerkungen erläutert von Joh. Samuel Klein. Leipzig und Ofen 1789. 1-ter Theil. Seite 84. –

23 Volt Tanítóját G ä b e l t így vigasztalja:

G ä b e l i, decus inclitum Dearum,
Formatorque meae potens juventae,
Miro, miror: ut usque pertinaci
Nervo, ac unde queas, docere ludis.
Quid contemptius est, docere ludis?
Quid molestius est, docere ludis?
Quid pauperius est docere ludis?
Hoc olim haud bene credidi Magistris
Quod sat experior modo Magister
Eloquar? Taceam ne? Sustinemus
Nos, nos coelum humeris, Atlantis ingens
Et fors conditio rudis bulci
Est nostra potior: laboriosi,
Quod noctesque diesque toediosum
Exantlamus onus, nec ulla nostris
Sors arridet: et ulla Gratiarum
Se non proebuit optimis benignam
Praeceptoribus arte liberali.
O, mellite magister! O juventae
Quondam Musae meae beatioris.
Ipse nunc didici, docere ludis
Crucem maximam, et esse id eruditus
Toediosius omnibus molestiis.

a' városiéhoz (sic!), holott ezt is a' legnagyobb díszszel és meglepéssel vitte.²⁴

Eddig zajgások és keserűség nélkül haladott élete Bokátziusnak, és egyformán gyarapította ő mind városa' szerencsáját, mind a' magáét; de túl ezen, az idők' viszontagságai nagy keserűségekbe keverték. Kezdvén tudniillik fejét emelni Bocskai, Az Erdélyben gyűlt fergetegeket mindent felbizgató zajgással Magyarországra is hajtotta. Kassa, melly akkor nevezetesebb város vala, szintűgy az ő ügyibe keveredni kénteleníteték. Bokátzius' bírósága alatt nyitá-meg kapuit Kassa Lippaynak, Bocskai seregei egyik vezérének. Sőt bíróját a' Rákos-mezejére követségbe küldötte Bocskayhoz. Olvashatni e' követség leírását Bélnél, mellyet maga Bokátzius készített; kitetszik abból, hogy maga Bocskay szintűgy mint Bokátzius, koránt sem voltak ellenségei az Uralkodó-Háznak, sem pedig a' Török uralkodás' barátjai.

Tudva van, mint szolgáltatott főképp a' hit vallási szabadság' kívánása, akár okot, akár színt az azon időbeli villongásokra. Bocskay a' Német-oroszági protestáns fejedelmeknél segedelmet keresvén, otthoni hit-sorsosai' számára, Bokátziust, kit nagyon kedvelni látszatott, e' végett Német-oroszországba küldötte, de a' mint Istvánffy beszéli, a' Brunsvigai és Lüneburgi Herczeg Henrik Július, a' Kassai bírót, mert a' Császártól paszszusa nem volt, kém gyanánt elfogattatta, és a' Császárnak őrizet alatt elküldötte, a' Császár pedig a' Prágai vár' feje-tornyába záratta.

Csak nem két esztendő't kelle néki fogságba tölteni, melly szerencsétlensége' emlékezetére kiadta Diák, Német, és Magyar versekkel amaz alkalmasint veszendőbe ment munkáját, mellynek illy czímet függesztett homlok-írásúl: Olympias Carceraria. Esedeztek ugyan Bocskay' küldöttjei Bécsben, Mátyasnál, a' Fő-Herczegnél, méltoztatnék ő Cs. Királyi Felségnél Bokátzius' szabadságát kieszközölni, de késedelmet szenvedvén a' kérelem' bétellegesítése, felesége pedig nehezen várván férje' szabadulását, nem közönséges eltökéllyel Prágába ment, és a' várba szakácsnének állott-bé. Itt, (elmés és találós lévén a' szeretet,) hol egyszer, hol másszor enni vitt a' fogolynak ál-ruhában, próbára kívánván tenni férje' hűségét, de a' tartós fogságtól nekedett bú, olly igen nevelte Bokátziusban a' hűséget, , s' annyira erősítette ő't minden kísértetek ellen, hogy felesége örülve 's egyszer'smind szívében búslakodva szegény férjét még jobban megszáván, csak-hogy ő't olly leverve ne lássa, még a'

24 Et Senatum frequentabat continenter, neque deserebat scholas: temporis rationibus ad eum modum subductis, ut quod a munerum altero vacabat, alteri id, quam sollicitissime, impertiretur. Adeo, ne tuncquidem, sterilis eum cathedrae poenituit, cum relicto pulvere umbrisque, in opimâ celebritate versaretur: magistratum certe civilem, scholastico alteri, posthabuit semper. Lásd Adp. ad Hist. Hungariae Matthiae Bel. Posonii 1755.

hűség' ingadozásait is szívesen megbocsátotta volna néki, 's nem egyszer mintegy kipattanna a' maga megesmertetésével; de meggondolván, miként veszedelmeztethetnék férje kiszabadulása a' röktöni ráismerés lármázó öröm-sikoltásaitól, jobbnak találta czédulát tenni a' fogoly' számára sütemdő kenyérbe, s' abba mind azt megírni, a' minek tudása a' szabadulási czélt elősegíthesse. Az aszszonyi ügyesség ezen kenyeres levelezésben a' többi között arról is tudósítá férjét, mint tartotta ő kedves rabja' javára szükségesnekegy pék legény' szívében maga iránt szerelmet gerjeszteni, mint fog ez a' jó szívű legény a' szakácsné kedvéért, és az ő útasítása után, egy vám-kerek Debreczeni formára sütemdő kenyérbe, valamelly borongós essős napon, vastag, hosszú kötelet rejteni, 's több efféléket, mellyek a' legigazabb, legforróbbhűségéből származtak, bár mi mosolygó bal magyarázatokra adhassanak alkalmatosságot mostani romlottságunknak.

Lőn sikere a' fortélynak. A' czédulában kijelelt időre, az éj' csendben borúlt setétségei között, a' magos vár' ablakjáról, az említett hosszú kötélen lebocsátja magát bátran a' szerencsét próbáló fogoly, hív nője' karjai közzé. Nem veszteglenek, - odébb állanak, míg sok veszedelem között, Kassának köz nagy örömeire kiszabadított urát a' jó feleség haza hozza. Akár felesége' elszánása, akár a' Kassai Tanács' több rendbeli esedezése eszközölte légyen ő Felsege a' Császár' részt vevő kegyelmét, megbocsáta neki végtére a' törvényes Fejedelem.

De már haló félben volt ekkor Bocskay – halála után pedig Bethlen Gábor kezdé a' két hazát zavarni. Kassa, a' maga helyheztetése miatt, szintűgy hozzá állani kéntelenítették. Holott újra válalta-fel Bokátzius a' bíróságot Prágából vissza jövele után, rövid idő múlva mindazonáltal lemondott arról, 's hátra lévő elgyengült erejét vénsége' közelítésével egészen az iskoláknak szentelé, így történt, hogy Bethlen is kegyelmekkel és megkülönböztetésekkel tetézi Bokátziust; bizodalmaival megajándékozza, tanácsossá kinevezi – meghittjei közzé számlálja, és Erdélybe Fejér-várra, a' hol Protestáns Universitást is állított, Könyv-tárja' őrzőjévé meghívja;²⁵ sőt maga viselt dolgainak megírását és kibocsátását is reá bízta.²⁶ Ezt annál természetesebb volt tennie, mivel Bokátziust, Bod szerint, már az előtt, azonnal, kiszabadulása után, Illésházy István a' Nándor (sic!),

25 Bél Mátyás ugyan kételkedik, volt é Bibliothékája Bethlennek, de szüntette kételkedését azon metzett kép, mellyet bírt és a' melly a' vén Bokátziust, profeszszori öltözetben, valamelly Bibliotéka' közepében, író asztal mellett ülve, és gondolatokba merültében és írtában adja elő. Azomban megkell vallani: hogy az a' körnülállás még nem igen teszi tisztába Bethlen Gábor Bibliotékája' lételet, azomban hihető, hogy fejedelemléttére Bibliotéka nélkül, ha csupán luxus gyanánt is, nem igen szűkölködék. Tudva van, mint szeretett olvasni, 's mint olvasta folytatában a' Sz. Írást.

26 Mélotai István, így ír Bethlen Gábor fejedelemhez: *Felseged hazájához való nagy szeretetiről, viselt nagy dolgairól, és sokképpen vett győzedelmiről én nem szóllok, minthogy a' Felseged ordinárius Historikussa Joannes Bokátzius, rövid napon azokat e' világ' szemé eleibe terjeszti.* Lásd *Speculum Trinitatis* 1622. In: *Dedicazione*.

Magyarország' historikussává kinevezte. Azonban bizonytalan megírta é, mint némelyek gondolják Bocskay' és Bethlen' viselt dolgaikat? – anynyit tudni, hogy készült rá, és történeti segedelmeket keresett e' célra²⁷ sőt Klein, volt Kassai Evang. Prédikátor, sokféle dátomú munkájában, egyenesen azt beszél, hogy felmaradt Bokátziustól egy illy című munka: Gemina Hungariae Conversio, altera Bocskaiana, altera Bethleniana, de hogy mind a kettő elveszett. Munkáji már most ritkák, és csak némely nagyobb és válogatottabb Bibliotékákban találtatók. Költeményes munkáji között, ezek a' nevezetesebbek: Hungaridossza²⁸ öt szakaszokra osztott külön-külön nemű versezetekbe, mellyek hol hadi dolgokat, hol mindenféle dicséreteket, menyegzői és temetkezési emlékezeteket 's több más vegyített tárgyú költeseket foglalnak magokban. Győr vára' vissza vételét a' Töröktől, Schwarzenberg vagy Schwarzenburg és Pálffy vezérlése alatt, szintűgy énekelte egy különös versezetben. A' Börtönös Olimpiást már említettem. Az Ecclesiasticus könyvét is alagyás versekben Diákra fordította. – A' 103-dik Zsoltári szintűgy. – Hős Diák versezetet is írtt ezen cím alatt: „Hungaria gratulans, carmine heroico descripta.” – A' folyó beszédűek között, Rákos-mezei követsége' leírásáról már felől szöllottam, készületéről a' fent nevezett históriai munkára szintűgy; magáról a' Históriáról hasonloképpen. Bocsátott-ki még egy könyvet, de a' mint mondja Bod, másét, Mátyás Király' tréfás mondásairól.²⁹ Klein pedig megmeg egy más könyvéről is emlékezik, t. i. a' Keresztyének képéről, a' Törökség alatt.³⁰ Ennek is csak a kiadója vala, mert szerzője Thúry Pál. – Bod szerint, Fija, Bokátzius Menyhért is bocsájtott-ki egy kis könyvecskét, mellyben a' Miatyánkot XXV. nyelven adja elő.³¹

Hibásan alkalmaztatja Klein, Bél Mátyásból azon verseket, mellyeket Bokátzius János Ipjára Belsiusra írtt, úgy adván elő azokat, mintha Belsius írta volna Bokátziusra. Foglalatjok ez: hogy hét nyelveken tudott beszélni, és a' Császártól, három külön-külön követségbe küldődött, és

27 Lásd: Historia Parasceve, seu praeparatio ad rerum in Hungariá Transylvaniáque trium Imperatorumac Regum, R u d o l p h i II. M a t t h i a e II. et Ferdinandi II. nec non electi novi regis G a b r i e l i s, tempore gestarum, o p u s h i s t o r i a l e, ad cujus augmentum subsidia petit litteralia etc. Joannes Bocatius, Consularis Cassoviensis, et electi regis Gabrielis historicus. Cassov. 1621. 8.

28 Hungaridos libri poematum V. quorum unus Martialia seu bellica. II. Encomiastica. III. Nuptialia. IV. Miscellanea. V. Sepulchralia continet. Bartphae excudebat Jacob Klöz. 1599. 8.

29 Salomon Hungaricus, vel de Matthiae Corvini Hungarie Regis, sapienter, egregie, fortiter et jocose dictis et factis Libellus Galeati Martis. Cassov. 1611. 8.

30 Idea Christianorum Hungarorum sub Turcismo: epistola quondam a Paulo Thurio, scholae Tolnensis rectore, ad amicos perscripta, nune à Bocatío edita. Cassov. 1613. 8.

31 O r a t i o D o m i n i c a P o l y g l o t t o s, vel P a t e r n o s t e r i n XXV. Lingvis per Melchiorem Bocatium Cassoviensem filium Joannis. edita Cassoviae 1624. 8.

Konstántinápolyban soká mulatott volna.³² Szerencsére kevés fontosságú dolog már most, hét nyelvnél többet vagy kevesebbet tudott é Bokátzius? Kedves mondása inkább megérdemli az említést. Ez volt:

Postea erit melius: si non hic, restat Olympus.

Sir-írást akarván magának készíteni, így írt barátinak: „Amici! Bocatiano tumulo, si meretur, hoc supperaddite:

Bocatii recubant, heic ossa sepulta Joannis,
Cui studium, pietas atque poësis erant.

Azok, kik nem kételkednek Bokátziusnak Bibliotékárius voltáról, Fejérváratt Erdélyben, és őt' Bethlen Gábor' nagyon kedves emberének hírlelik, azt állítják: hogy Bethlen több követségekbe használta, és hogy Bokátzius sokat mertt, és tett érette; sőt, hogy egyik útjában, mellyet ura' ügyiben teve, holt volna meg 1630-dikban, és Morva Ország' Ungrisch=Brodtnévű falujában eltemettetett.

Ezek látszattak említésre méltóbbaknak, Bokátzius az Oskola-Rektor', a Senátor', a Bíró', a koszorúzott Vers-szerző', a Követ', a Historicus', és a fogoly' életéből. Nem lehet kiki nagy Király, nagy Vezér, nagy Minister, nagy Igazgató, nagy Író. Eggyik ember' helyheztetése nagyobb kört öleltett-meg, a' másiké kisebbet, keskenyebbet. Ezt magossabb helyre alkotta a' természet a' társaságban, de a' sors vagy a' kor, mellyben élt, alacsonyabbra veté; amazt ellenben a' sors', a' természet' és virtus' ellenére, magánál magossabb polczra emelte és állította. A' sors' csudálatosságai, a' környétmények, az idők' zajjai, a' társasági elrendeltetések' fogyatkozásai nem engedik minden jelességnek, vagy kitünését, vagy kifejtődését, és így a' természettől kijelelt helyére jutását; ez az oka: hogy az emberi nemzet nincs ott, hol annyi ezer esztendőök olta lehetne, és kellene annak lenni; de azért megy', – indul, – halad, – ha lassan is nagyobb tökéletességre az emberi nem, és minél nagyobb akadályokat gördítenek a' századok' viszontagságai a' tehetségek' és igyekezetek' elibe, annál jobb emlékezetet és nagyobb dicséretet érdemel az, ki bár minő körben, akár mint Király, akár mint Oskola-mester helyheztetését használván, mulandó rövid életében lelki erejét felebarátjai' javára fordítani törekedett.

Dulházy Mihály

32 Ore uno tenuit lingvas septem: Hungarus, Auson,
Hebraeus, Graecus, Sarmata, Teuto, Getes.
Trinus eum varias Caesar legavit in oras,
Bizanti longas traxit in urbe moras.

Kedves Lórád örem!

Nagy örömeim van néve ama momentumális műben
a Te tollad által megörökítesem.

Er ugyan csak akkor lesz meg már a
fejámas, a mitkor az elies beférésel: in pedig
meg mindig számlálatom a napkos

Has ka szelleg nem, selen szellemileg lehetne,
beférés az elies? It is megfészessem: nem meg,
megpróbáltam a murjamas eliesetmi: (jubikars
örves kiadásom kijutajaba) - nem marad ok:
kerajár.

Staggodra gondolok rá, hogy ével múlva
am feladat fog Pérd váni, hogy utáiratban
örvénye tartó egy megis silels ven isó
felett, a kinél a késő öze kiparódiarta a kora
sasano.

Trónöröm Nered, hogy velen is petjaficsom,
mial foglalhorál meg ügyei nem olvarom a mit
olam isál; de ars után, hogy igazságos volál
horiam; - ha szigorú volál rányumban, ars meg
mkiabb köröröm.

Isen átján meg Téged is szerszeidet mindenka.
ölel

Budapest, 1895
Szeptember 22-én

Szerető barát
Dr. Jékai Lajos.

SZABADSÁG ÉS ELLENSZEREI

Jókai Mór: Szerelem bolondjai

Jókai első regénye, amely külföldön immár egy nem Ausztriában készült, hanem a „valódi”, birodalommal vált Németországban fordított szöveggel (1874) lett közismert és egy idő után világhírű – hiszen hamarosan elkészültek francia és angol fordításai is – a *Szerelem bolondjai* (1869) című regény volt.¹ A regény a Schmerling-korszak kegyetlen karikatúrája. Ez a korszak a magyar szabadságharc után következő osztrák megtorlásnak a második szakasza volt: miután az olaszországi vereség után Alexander Bach kormánya megbukott, Ferenc József egy ideig alkotmányos megoldással kísérletezett; ezt azonban 1861 őszétől egy újabb abszolutisztikus kísérlet követte, ez fűződik Schmerling lovag nevéhez; ez utóbbi derék államférfi szobra ma is áll a jelenleg elit gimnáziumként működő hajdani, Mária Terézia által alapított akadémia parkjában, mikor először láttam, elégedettséggel töltötte el szívemet, hogy a szobor orrában egy pók lakott.

A regény nem véletlenül keltette fel a nyugat-európai irodalmi körök érdeklődését. Egy elmebeteg arisztokraták által szervezett klub története a kerethistoria. A klub abszolúte zártkörű: minden évben csak egy új tagot vesznek fel, és erre a helyre igen sokan, írásban pályáznak. Az kapja meg az új helyet, aki a legnagyobb bolondnak bizonyul – szerelmi téren – és ezt dokumentálniuk kell. A regény előszavát követő bevezető rész két ilyen pályázatot, tulajdonképpen a jelentkezők által írott önéletrajzot tartalmaz. Az egyiket egy olyan gróf írta, aki beleszeretett egy norvég tigrisszelídítő nőbe. Hűségesen, egyre növekvő vágyakozással kísérte őt a világban, bárhol is lépett fel a derék hölgy, szigorú édesatyja felügyelete alatt. Egy idő után azonban elkövetett egy könnyelműséget: mivel sehogyan sem tudta megkapni a derék germán szépséget, házasságot ígért neki! A tigris azonban ezt megjegyezte. Közben az egyébként oroszánidomár papa meghalt, a derék lovag elfeledkezett ígétéről és megvesztegette az al-állatidomárt, hogy engedje be őt a misztikus pillanathoz, amikor a leányzó éppen végez a tigrissel és kimegy a porondról. (A papa egyébként abban halt meg, hogy az oroszán elfeledkezett arról, hogy nem kell

¹ JÓKAI Mór: *Szerelem bolondjai*. (1869) S. a. r. HARSÁNYI Zoltán. Akadémia Kiadó, Budapest, 1963. (Jókai Mór Összes Művei, Regények 17.). A berlini fordításról ld. JÓKAI Mór: i. m. 459. p., megjegyzendő, hogy ez a fordítás a neves O. Janke Kiadónál még további három kiadást is megért (1881, 1884, 1891).

becsuknia a száját, amíg a papa feje a szájában van, megunta az ásítást és a papa feje elvált nyakától.) A tigris sem volt kevésbé felvilágosodott, tehát amikor a lovag egy pusztit kért a kijövő idomárnótól, rögtön ráugrott és megpróbálta megölni, de a hő-sies leányzó öntestét közbevetve megmentette hódolóját, akit csak háromnegyed évig ápoltak különböző törésekkel, viszont ő azonnal elhunyt, mikor a tigris megölte. A lovag ugyan bosszút állt, mert megvásárolta az elárvult tigrist az elhunyt, oroszlán leharapta fejű atya öccsétől, le is lőtte és kitömte, de azóta sem tud nyugodni, mert egy szőnyeg az szőnyeg, egy nő pedig nő.²

A rémtörténet szerzőjét mint jelentkezőt, nem veszik fel az örült szerelmesek klubjába. Helyette viszont egyhangúlag beválasztják azt a másik arisztokratát, aki egy sokszorosított fénykép nyomán, amelyet egy bécsi kirakatban látott, beleszeret a bajor királylányból lett osztrák császárnő, vagyis Erzsébet nővérébe, Mária Zsófiába (Maria Sofia), aki történetesen II. Ferenc nápolyi király felesége, és éppen – férjével és annak teljes, még megmaradt hadseregével együtt – Gaeta városában áll ostrom alatt. Mint igaz magyar hazafi és mint örült szerelmes, el is utazik Olaszországba, hogy megmentse a királynőt! Rómában nekilát a felmentő sereg toborzásának.

Mikor Rómába értem, már akkor javában szervezkedtek a legitimista szabadcsapatok, amik az ostromolt Gaeta felszabadítására az Abruzzókba betörendők voltak.

Ott találtam néhány párizsi ismerősömet, az ottani jeunesse dorée-ből, kiket szintén azon magasztos eszme vezetett ide, hogy egy megtámadott királyi hölgy segítségére siessenek. Mindnyájan beedzettük karjainkba a meztelen bőrre az ő nevének előbetűjét a királyi koronával; az olaszok nagyon értenek ehhez. Apró tűszúrásokból alakult betűt bedörzsölnek valami piros festékkel, s az holtig ott marad.

Én elmondtam ismerős barátaim előtt szándékomat. Magam alakítok egy szabadcsapatot, s azt személyesen fogom vezetni. Igen helyeselték. Mindjárt eszközöltek ki számomra toborzási irodát, szereztek impresszáriót, megismertettek fegyverszállítókkal, emberkufárokkal, s én gyönyörrel számígtattam minden estén pénzem fogyatkozásáról, mily mértékben növekedett csapatom. – Derék napbarnította fickók voltak; regényes viseletekben: ahány, annyiféle alakú fővegben; ritkaság volt náluk a csizma. Izmaikat igen kevés öltöny takarta, és az is ritka összefüggésben állt saját magával. Nálunk parasztosan úgy mondanák, hogy nagyon rongyosak voltak a fickók. De ki néz ilyesmire az igaz ügy bajnokainál? Elővigyázatból mégis megnyirattam valamennyit.

2 E bevezető novella címe: *Első bolond, akinek vetélytársa egy király (Önéletírás.)*. Ld. JÓKAI Mór: i. m. 14-28. pp.

Párizsi bourbonista barátaim, a saint-germaini negyedből, azt tanácsolák, hogy legalább kétszázra engedjem felnőni szabadcsapatomat, s miután néhány hétig hadgyakorlatokat tartottam velök, akkor csatlakozzam a kitűnő vezér, Rossolino Pilo zászlója alá. Ezt azonban nem fogadhattam meg, mer azt tapasztalám, hogy mikor én egy nap harmincat fogadok, másnap húsz hiányzik belőle, amit hajlandó vagyok azon szórakozottságnak tulajdonítani, aminek valószínűleg a klíma az oka Olaszországban; annál fogva elhatározám magamban, hogy mihelyt hatvannégy emberem lesz együtt, azokkal én rögtön megindulok a határ felé.

Ez a hatvannégyes szám nekem stratégiai szám volt. A hadseregnek minden része folytonosan négyfelé elosztható. Ebből én saját hadműveleti tervet alkottam. A hadsereg minden ütközet után megkétszereződik, míg végre az elenségé fölé kerül.

Vettem mindegyiknek egy pompás karabint, két pisztolyt, egy vágó szuronyt; a többi magától fog jönni. Hisz én magam is csak annyit ismertem a hadi tudományból, amennyit a sakktábla és a Napóleon-pasziansz után el lehet sajátítani. Elég is az!

Lőni, vívni a magam részéről még hazulról jól tudok: aztán mikor a csatába megy az ember, fölteszi az ellenségről, hogy az mindezekhez nem ért. Ez szüli az önbizalmat.

Csapatomnak még trombitása is volt, aki igen jó fiú volt, csakhogy külön adag rum kellett neki, mert mindjárt kiszáradt a torka.³

A szedett-vedett társasággal át is lépi a pápai állam és a nápolyi királyság határát, részt is vesz egy irtóztató vérengzésben. Itt azok a bűnöző elemek, akik a csapatába tartoztak, még örömmel vesznek részt az öldöklésben, később azonban az ostromlott város alá érve természetesen megszöknek és örült vezérüket, ezt a szerelmes Don Quijotét magára hagyják. Ő veszedelmesen megsebesül, de áttör a piemonti seregek által képezett ostromzáron és – hosszú sebláz után – egy gaetai hadikórházban tér magához. Mégsem sajnál semmit, mert a királynő anyagi módon végiglátogatja a sebesülteket, így ideáljától ő is kap egy homlokára lehelt csókot és egy dedikációt a fényképére.

Jókai rendkívül ironikus író volt. De azért még ő sem gondolta volna, hogy ez a regénye nem csupán világsiker lesz, hanem még a családirag érintett, hiszen a regényben szereplő nápolyi királynő húga, azaz Erzsébet királynő személyében is szerez magának egy rajongó olvasót!

3 E második, bevezető novella címe: *Második bolond, aki egy királynéba szerelmes. (Ez is önéletírás.)* JÓKAI Mór: i. m. 29-47. pp., az idézett részlet: JÓKAI Mór: i. m. 31-32. pp. A novella történeti háttéréről vö. DI FIORE, Gigi: *Gli ultimi giorni di Gaeta. L'assedio che condannò l'Italia all'unità*. Rizzoli, Milano, 2010.

Szerencsére fennmaradtak Jókainak azon noteszei, amelyekben ezen regényéhez is készített előzetes vázlatokat.⁴ Ebből egyértelműen kiderül, hogy a valóságos regény, tehát a bevezető két rémtörténet után következő elbeszélés főhőse megfordult az olasz szabadságharcban is. Természetesen Garibaldi oldalán, és nem a nápolyi Bourbonok védelmében! Egyetlen indokot tudok felhozni, de elég erőset, annak a magyarázatául, hogy Jókai átalakította eredeti regénytervét. Az eredeti terv szerint ugyanis a főhős, aki Magyarországon az önkényuralom korában képtelen kibékülni saját családja és politikai környezete elviselhetetlen reakciós és abszolutisztikus politikájával, elmegy külföldre harcolni a szabadságért, hiszen a szabadság – és ez a mártír Petőfi és legjobb barátja, Jókai közös meggyőződése – egy és oszthatatlan. Az egyes népek szabadsága a világszabadság eszméjének eseti, egyedi megnyilvánulása. Azonban az osztrák-magyar kiegyezés (1867) után az a bizonyos „fátyol”, amelyet Ferenc József császár és most már megkoronázott magyar király is vetett a közelmúlt éveire, annyit jelentett, hogy az önkényuralom korának belpolitikai szenvedéseiről lehetett írni, azonban hallgatni kellett az akkor még viszonylag fiatal, de rendkívül hiú császár külpolitikai kudarcairól. És az kétségtelen, hogy Ferenc József hadvezéri és külpolitikusi tehetségtelenségének legékesebb tanúbizonyságát éppen olasz viszonylatban vívta ki, ha szabad ilyen ironikusan fogalmazni. Ezért került anatómia alá, a magyar belpolitikában, sőt a politika által csak érintőlegesen befolyásolt közvéleményben is kiirthatatlanul beivódott magyar-olasz barátság, amelyről a legszebb tanúbizonyságot azok a ma is élő magyar népdalok adják, amelyek például Garibaldi csárdás kis kalapját emlegetik. (Egyébként a Garibaldi-szakirodalom szerint a Hős egy idő után tényleg magyar kalapot hordott, élete végéig.)⁵

Jókai a lehető legbrutálisabb és leghatásosabb eszközökkel szegte meg a tilalmat. A regény pozitív főhősével szemben egy idiótát állított az előhangot képező két mini-rémregény egyikében, aki magyar létére a Bourbonok mellett küzd, az olasz egység ellenében, másrészt a pozitív főhöst – hogy ne érintse a hallgatólagos „fátyolborítást” – valódi természete szerint mégiscsak megszi szabadságharcosnak, csak éppen nem Olaszországban, hanem Amerikában! A derék hős, aki addig egyébként folyamatosan Milánó és Palermo között cirkált, hogy az olvasókat egészen hülyének ne nézzék, hirtelen feltűnik a Washington melletti csatában a Potomac folyónál mint a rabszolgaság ellen küldő északiak hőse.

Jókai nem is árult zsákbamacskát, hiszen a regény azon fejezetét, amelynek címe: *A Föld másik oldalán*, így kezdi:

4 Vö. JÓKAI Mór: i. m. 461-462. pp.

5 Vö. CSORBA László: *Garibaldi élete és kora*. Második kiadás. Kossuth Kiadó, Budapest, 2008.

Undorodol már a léggömb, tisztelt olvasóm? – Én is.

Fojt, elüli a keblet ez a közelmúlt emléke. Minden idegünk érzi azt a fájdalmat, amelyben akkor betegek voltunk.

Jer velem egy szabad lélegzetet venni. Odáig takarjuk el arcunkat, ajkainkat, hogy amidőn egy merész röpülés után a föld másik oldalára érünk, azt mondhassam: nézz ide, és szídd tele kebledet a levegővel.⁶

A halni készülő, végrendelkező hős, Harter Elemér Petőfi szavaival búcsúzik az élettől.

- Győztünk-e? sir – kérdé most az ifjú harcos félkönyökére emelkedve.
- Tökéletesen, colonel – dörmögé rá a vén huszár. – Az ellenség szét van verve.
- Akkor hurráh! – kiálta fel az ifjú vitéz, s mind a két kezét a levegőbe emelte. – Hurráh, Lincoln! Hurráh, Grant! Hurráh, világszabadság! Hurráh!
- Az Istenért, ne kiáltozzon ön! – csitítá az egyik orvos.
- Kötelékei felszakadnak, a vér tüdejébe tódul, megfullad ön.
- Hadd szakadjanak, hadd fulladjak, csakhogy győztünk! De ordítok még egyet utoljára életemben. Ez az utolsó lélegzetvétel még arra való, amit elhallgattam eddig! Hurráh, te szent szabadság! Hadd fojtson meg ez a kiáltás engem! Hengerítsetek le oda a pocsétába, ami a hóhérok vérével van tele, hadd fulladok abba bele! Hadd hörgöm el ott utoljára: hurráh, világszabadság!⁷

Ez az epizód bizonyítja azt, hogy Jókai számára – és ez vonatkozik akkori lelkes és értő olvasóközönségére is – a megbukott és osztrák-orosz erőszakkal leverett magyar szabadságharc logikus folytatása és a jövő, végső győzelmet előkészítő csatateret volt maga a nagyvilág; minden szabadságharc, amely a zsarnokság ellen folyt. Ez vonatkozik az olaszországi harcokra is, amelyekről nemcsak mindenki tudott, hanem mindenki várta is azt az olvasóközönség körében, hogy logikusan Magyarország felszabadításával fog befejeződni. Hiszen ezen olvasók keveset tudhattak a francia és a porosz diplomáciai húzásokról, amelyek végül is megakadályozták, hogy az olasz egységmozgalom küzdelmei folytatódjanak egy Magyarország felszabadításáért indított háborúban. Egészen biztos vagyok abban, hogy a váratlan fordulat, amellyel Jókai a hős apoteózisát áthelyezi Amerikába, senkit sem tévesztett meg; noha természetesen az elnyomás korában élő magyarok rokonszenveztek az amerikai polgárháború északi hőseivel, azonban köztük és az olasz szabadsághősök közötti párhuzamot, illetve azonosítást mindenki könnyedén elvégezhetette.

6 Ld. JÓKAI Mór: i. m. 294. p.

7 JÓKAI Mór: i. m. 297. p.

Hogy Jókai hogyan vélekedett Garibaldiról, azt egy kiváló és ma sem elfeledett verse tanúsítja 1867-ből:

Garibaldi

Szegre már a borostyánnal
Hős vitézek legbátrabbja,
Hazádnak szabadítója,
És most ten-hazádnak rabja!
Eszeveszett idők járnak,
A koszorus fő most szégyen;
Villámvonzó a borostyán,
Azt mesélik róla régen.

Nincsen már többé dicsőség,
A gyáváké most az érdem;
Az erény most szennyesben jár,
S a bűn jár fényes fehérben.
Sebet hoz magának a hős,
Az áruló rendcsillagot,
Azt gúnyolják, ezt üdvözlük
Csuszómászó országnagyok.

Nincs már többé szabad nemzet,
Csak egymásra törő csordák,
A kik egymás szabadságát
Parancsszóra eltiporják;
A kik saját lánczaiknak
Hogy ne hallják a csörgésit,
Zsolozsmáikkal üdvözlük
Testvérnépek temetésit.

Nincs már többé vallás; – nem az
Történik mit az ég rendelt;
Nem tisztelnek láthatatlant,
Nem imádnak itt: csak embert.
Embert, ki a földet bírja,
Ki e világon hatalmas,
Ki nem utal fel az égre;
De megfizet, úgy jutalmaz.

Nincs már haza; – darab föld az,
Mit az egyik vérrel öntöz,
S öntöz nehéz verítékkal
Lelánczolva a göröngyhöz;
A másik meg arat rajta,
Maga számára asztagot,
Föld, mit ura, kedve szerint,
Elád, elveszt, elosztogat.

De Te maradsz, a ki voltál,
A hősöknek eszményképe,
S sötét börtönöd falán át
Világítasz az éjféltre.
Mozdulatlan, lelánczoltan,
Mégis harczolsz, mégis küzdesz,
Néma ajkad szikrákat szór,
A világba, s abból tűz lesz.

S lesz még ára a babérnak,
Lesz még szabad, dicső korszak!
Lesz még haza! s a hon földén
A kik Istennek áldoznak!
S a midőn a szabad szellem
Lánczaitól megmenekszik,
Fogjuk mi is énekelni:
„Garibaldi resurrexit.”⁸

Jókai nem lett volna Jókai, vagyis a mindenkori jelen közvéleménye iránt is a lehető legérzékenyebben érdeklődő író, ha nem vette volna észre, hogy alig néhány év alatt hogyan halványodott el az olasz szabadságért hajdan küzdő magyar hősök emléke Dél-Itáliában. Felesége halála (1886) után nevelt leányával hosszabb utazást tett Olaszországban. Nápolyban is jártak. Természetesen magyarul beszéltek egymással, ezek után *orosznak* nézték őket a helyi jámbor olaszok. Ezt azért megjegyezte, és a hazautazása után írott remek tárca-sorozatban (*Utazás egy sirdomb körül*, 1889) a következőképpen reflektál erre a „kedves” nemzeti-

8 JÓKAI Mór: *Költemények I-II.* Révai Testvérek, Budapest, 1998. (Jókai Mór Összes Művei, Nemzeti kiadás, XCVIII-IC) I/20-21. pp.; Modern kiadásban ld. *Magyar költők. 19. század I-II.* Válogatta KULIN Ferenc. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: SZILÁGYI Márton. Kortárs Könyvkiadó, Budapest, 2001. (Magyar Remekírók, ÚjFolyam) II/56-58. pp.

azonosításra. (Egyúttal félreérhetetlenül utal a hajdani Garibaldi-kultusz elhalványodására és egészében a hajdani olasz-reménységek köddé válására.)

A bárka még jó messze jár; idő fog bele telni, a míg a hálót a zsákmánnyal a partra teremtik; az alatt mi leülhetünk ide a sziklára, vagy akár a puha fővénybe. Időtöltésképen neveket írhatunk a homoktáblára: – nem a magunkéit, hanem híres nagy emberek neveit, a kiket megörökített a hazai népdal (már a míg a népdal maga is meg nem halt). – Vajjon ezeket inkább tiszteletben fogja-e tartani a mindent nivelláló hullám? – Biz azokat is csak úgy elsimította az egy nyaldosással, mint a vezetéknev nélküli „Róza”-kat.

„Hát hallgass ide, kedves leányom: hadd mondok neked valami mesét, a míg a halászok kihúzzák a hálót.

Régen ... nagyon régen ... huszonöt éve már! tehát emberemlékezetet kifárasztó idők előtt, ugyanazon a vidéken, a hol mi most járunk, széltében hangzott a vidám magyar dal, a körmönfont erős mondások, a miket az idegen csak eltanulni szeret tőlünk; de le nem fordíthat a maga nyelvére. Itt a közelben, Nocerában, volt a főhadi szállásuk a magyar vitézeknek, a kik kijöttek idegen földre, hogy egy számúzott zászló körül csoportosúljanak. Magyar vezérük volt s az parancsolt az egész Capitanatoban. Amott a hófedte hegyek mögött gyakorolta kegyetlen hatalmát Crocco, a félelmes rablóvezér, czimborája a reakciónak, a sötétség hatalmának hőse, pusztítva, égetve, gyilkolva a szabadságért lelkesülő olasz népet. Nápoly minden katonája nem bírta öt éveken át sziklaoduiból kipusztítani. Ekkor ide küldték ellene azokat a magyar vitézeket s azok elkészültek a hírhedett rabló-hadakkal két hét alatt. Olyan tiszta lett előttük, utánuk az Abruzzok hegysége, mint a színház előadás után. – Hej, de volt is becsülete a magyar fiúknak, innen is, túl is Appenninákon! Még Calabriából is jöttek hozzájuk küldöttségek, könyörögni, hogy csak „egy szál” magyar legionáriust küldjenek a falujukba: az jobban meg fogja azt védelmezni, mint egy egész csapat nápolyi sbirró. S a hová bevonultak, minden faluban, városban „éljen”-nel kevert „evviva” rivallás fogadta őket, szép leányok törülgették le homlokukról a veritéket; az öreg emberek fiaiknak hitták őket, az olasz vendégszerető lett a megérkezésükre. Nocerában mindennap eljátszották a színházban a Rákóczi-indulót, meg a Kossuth nótáját, meg azt a Klapka-rohanót s a színpadon, díszelőadásban Pannonia nemtőjének öltözött művésznő füzte a koszorút ama bizonyos négy fehér folyó és három zöld halom címere körül. S aztán ha jött egy magyar e halmok, e folyók országából, nem kellett annak sehol bilétet váltani, vendéglőt keresni, azt ingyen szállítá minden olasz vasút és gálya, nem kellett neki más, mint egy magyar vezérnek az útlevele; kapott érte szállást, bő ellátást, még ölelést is szívesen. S mikor bevonult

ez a hősök legiója harsogó dob-, trombitaszóval a büszke Nápolyba, még a vén bolond Vezuv is úgy kijött a lomha nyugalmából, hogy azon az estén a holdvilágig dobálta fel a tüzes köveit, az ő üdvözlésükre, s bevilágította éjjel az útjukat fölséges lángoszlopaival ... Épen most huszonöt esztendeje annak! ... 1861 december havában ...Tenger idő! ...

S mai napság azt kérdezik tőlünk itt ezen a vidéken, mikor meghallják, hogy magyarul beszélünk, hogy „ugyebár, ti muszkák vagytok?”

Mit is írtunk erre a fővény lapra az imént? Kinek a neve volt?

-----⁹

Azóta az abszurdum csak elmélyült. 2010-ben vásároltam egy nem régen megjelent olasz monográfiát, amely részletesen ismerteti azokat a vérengzéseket, amelyeket az északiak követtek el a nápolyi királyság elfoglalása során a polgári lakosság ellen.¹⁰ A könyv szenvedélyes; nem elégszik meg a tényleg sokkoló tényekkel és az archívumból elővarázsolt és rendkívül felkavaró képekkel. A végén ugyanis szépirodalmi ambíciókat táplál, átmegy látomásba és elképzeleli, hogy a Lenta völgyében, a Campobasso és Benevento közötti országútról leterve hirtelen megképződhetne előttünk, Pontelandolfo előtt a csonka piramis, kb. 50 méter magas, fehér márványból, ragyogva. Mintha nem is emberi erő, hanem valami felsőbb hatalom helyezte volna ide. És ha közel megyünk, nagybetűkkel ez ragyogna a tetején, egy névsor élén: *Itália Söpredéke (Feccia Italia)*. A megnevezett söpredék-tagok névsora természetesen II. Viktor Emánuel királlyal kezdődik, Cavour miniszterelnökkel folytatódik és – Jókai nagy örömére, ha megérte volna – Garibaldival és Türr Istvánnal fejeződik be. Rangok és címek helyett mindegyikük neve után egyetlen minősítés olvasható: Háborús bűnös (*criminale di guerra*).¹¹

Talán nem árt, ha a történészek és az irodalomtörténészek közösen figyelnek oda valamely témára. A nemzeti sztereotípiák változnak, új elfogultságok lépnek a régiek nyakára. A világ ugyanis különös, vagyis mindig olyan, mint volt, megköveteli tehát a legsokoldalúbb figyelmet.¹²

9 JÓKAI Mór: *Levente – Utazás egy sírdomb körül*. Révai Testvérek, Budapest, 1907. (Jókai Mór Összes Művei, Nemzeti kiadás XCV.) 276-278. pp.; a regény modern kiadása: JÓKAI Mór: *A fehér rózsza – Utazás egy sírdomb körül*. Utószó: GÁNGÓ Gábor. Unikornis Kiadó, Budapest, 1995. (Jókai Mór munkái, Gyűjteményes díszkiadás 67.) 142-258. pp.

10 CIANO, Antonio: *I Savoia e il massacro del Sud*. Grandmèlo, Gaeta, 1996.

11 CIANO, Antonio: i. m. 188-189. pp.

12 Az általam ismert és a hagyományos, hivatalos az olasz egységet mindenek fölé helyező történetírással szembeszálló revizionista iskola könyvei közül különösen figyelemre méltónak találtam a következő könyvet: GUERRI, Giordano Bruno: *Il sangue del Sud, Antistoria del Risorgimento e del brigantaggio*. Mondadori, Milano, 2010. A Magyar Légión irgalmatlan bevetéseiről a „brigantaggio” ellen ld. GUERRI, Giordano Bruno: i.m. 56. p., 140. p.

„... ANGYAL VOLT MAGA IS?”

Sötér István, a Jókai-életmű kutatója az önvallomás
és a politikai kényszer kettősségében.

Mielőtt elkezdenénk, két apró megjegyzést tennék. Az egyik, hogy mivel Sötér István tudományos tevékenységének legsúlyosabb része a XIX. század kutatása volt, már csak azért is nehéz beszélni ebbe a korszakba tartozó témáról, mert a tisztelt kollégák egy része is ezt a témát alaposan érinteni fogja, főleg a kézikönyvvel kapcsolatban. De mégse akartam lemondani a dologról, úgyhogy ezért mint talán számomra legnyomjelzőbb, legárulkodóbb, legtanulságosabb szektort, kiválasztottam Sötérnek a Jókairól írott tanulmányait, kezdve 1941-es könyvétől. Másik megjegyzésem, hogy még egy dolog befolyásolt ebben a szűkítésben, a részleges átalakításban: nevezetesen, hogy két Sötér-írás ragadott meg engem fiatal gyermekkoromban, amikor az intézetbe kerültem '63-tól, vagyis attól az évtől, amikor megjelent a *Nemzet és Haladás*. Az egyik az ItK-ba írott *Toldi és szerelme* című tanulmánya¹, a másik pedig éppen az az 1941-es Jókai-könyv², amelyre Ferenczi László barátom hívta föl a figyelmemet mint legtanulságosabb és mondhatni, hogy remek írásra. (Én ezt azóta is köszönöm neki, és nagyon örülök, hogy ezt itt most nyilvánosan is megtehetem.)

No, akkor lássuk a medvét. Ez az 1941-es könyv, azaz a *Magyar írók* című, Eckhardt Sándor által szerkesztett sorozatba írott kismonográfia kezdődik becsületesen egy kritikátörténeti visszatekintéssel és olyan igen erős kritikával, amely nagyjából – néhány részlettanulmánytól eltekintve – az 1925-ös centenáriumi évfordulóig szól, és ebben a Gyulaitól Zsigmond Ferencig született Jókai-szakirodalmat bírálja, de rögtön abból a szempontból is, hogy ez mennyiben akadályozza meg a valódi Jókai megismerését! Arra figyelmeztet ugyanis, mégpedig igen nagy erővel, hogy valami baj van Jókai recepciójával, egészen az alapfogalmak szintjéig. Természetesen – nagyon helyesen – azt az ellentétpárt ragadja ki ebből a téveszme- vagy alapfogalom-bokorból, amely a mai napig – mondjuk az iskola vagy a köznapi beszéd szintjéig – tovább él, pl. hogy e világkép angyalok és ördögök párviadala, Jó és Rossz mitikus küzdelme stb. Ez olyan megfogal-

1 SÖTÉR István: *Toldi és szerelme*. In: Irodalomtörténeti Közlemények, LXII. évf. (1958) 2-3. füzet 222-230. pp.

2 SÖTÉR István: *Jókai Mór*. Franklin-Társulat, Budapest, 1941.

mazás, amely lehetett jó vagy rossz, pozitív vagy negatív értelmű az első megfogalmazásakor, az utókor azonban a leghatározottabban kiüresített, semmitmondó szóképpé változtatta. Hogyan száll szembe ezzel Sötér, az irodalomtörténész és az író, aki egyébként szereti a paradoxonokat? Így ír a könyv 81. lapján: „Ennek az írónak, aki alkotásait valamilyen önkívülethez hasonló révületben hozta létre, tulajdonkép nem alakjaihoz, anyagához, hanem egyedül – az íráshoz volt köze.” Ha már használta a rendkívül éles „önkívület” kifejezést, ha már be van vezetve tehát ez a fogalom mint pozitív tulajdonság, mint igazi romantikus ihlet-típus, akkor már az angyal meg az ördög is másképp néz ki. Éppen ezért utólag ezzel tudja megmagyarázni azt a korábban provokatívan elejtett mondatát a 47. lapról: „Méltán mondhatjuk el róla, hogy műveit életmódjával hitelesítette és szentesítette, s nem lehet szemére vetnünk az egyoldalúan angyali emberábrázolást épp annak, aki” – most jön a poén! –, „angyal volt maga is.” Tehát Jókai az angyal.

Ezek után még komparatista elkötelezettségének megfelelően és franciás érdeklődésétől vezettetve, ha lehetséges, még fokozza a helyzetet, kiemeli tudniillik a *Janicsárok végnapjait* mint olyan orientalista regényt, amely egyrészt lehetővé teszi az írónak, hogy az *Erdély aranykora* megírásához készülve belefogjon abba a magyar történelmi regénysorozatába – amelynek fontosságára Zsigmond Ferenc hívta fel a figyelmet –, és egyúttal el is helyezze ezt a világirodalom palettáján. Azt mondja ugyanis a 85. lapon: „Az a költőiség, mellyel a »Csataképek«-ben találkoztunk először, itt újabb változatban, de nem kevesebb erővel bukkan fel: Victor Hugo Orientales-ja jut eszünkbe, melynek versét törökre, arabra, perzsára fordítja le a csodálatos írónád.” (Mármint Sötér azt a csodálatos írónádat emlegeti, amely a regényben szerepel.) Ezek után tehát tulajdonképpen egy karakterrajzot teremt; meglehetősen aránytalanul, könyvének nagyobbik felét ugyanis ez a karakterrajz teszi ki, amelyet tehát Sötér kritikátörténeti ellenszélben fogalmaz meg. Hozzá kell tenni, hogy a sorozatban – ugyebár az Eckhardt Sándor-féle sorozat –, amelyben összesen négy kötet jelent meg, ez az eljárás mód nem példátlan. Sík Sándor hasonlóképpen dolgozik például a Zrínyi-portréban. Sötér István a továbbiakban ugyanebben a modorban azon töpreng, hogy milyen korszakokra lehet osztani az írói életművet. Ennek megfelelően kiemeli a *Magyar nábobot* és a *Kárpáthy Zoltánt* mint abszolút csúcspontot, és ehhez képest konstruál egy *Jókai humanizmusa* címen elkülönített szakaszt, ám az ide sorolt regényekről később, egy mű kivételével folyton hallgat. Pedig az ide sorolt művekről szól úgy, hogy a legjobban igazolja, vagy véli igazolni azt a bizonyos misztikus, telivér-romantikus, „angyali” – mondhatni azt, hogy teurgikus – felfogást, illetve teurgikus tulajdonítást, jellemábrázolást, amely egyébként Sötér szerint is írói karakteréhez a legközelebb áll. (Amit emleget később is, az a *Fekete gyémántok*, amelyről hallgat – nyilván orosz vonatkozásai miatt – az *A jövő század regénye*.) Azért hangsúlyozom, mert Sötér a hőst és az írot ebben az értelemben egybevonja, sőt olyat is meg-

kockázatot később – ezt a gondolatát nem fejleszti tovább –, hogy Jókai a felület tökéletes embere, abban az értelemben a felületé, ahogyan azt majd Kosztolányi dicsőíti, ezért nem lehet részvétellel vádolni, gyanúsítani vagy akár megdicsérni. Tökéletes művész, de mivel valahogyan kívül áll azon a világon, amelyben megteremti reális hőseit, akiket részben az anekdotából merít, részben pedig egy aszketikus szent jellemvonásaival ruház fel. Ez az egyik csoport; de vannak olyanok, akik valóságos teremtő Messiások, isteni vagy Isten-emberi vonásokkal, ezek viszont szándékosan közönyösek a megváltandó többi „közönséges” ember iránt; ezt leginkább Berend Iván személyével kapcsolatban fejtegeti Sötér.

Rátér természetesen egy újabb szerepkörre is, ha nem is tulajdonít neki túl nagy szerepet. Ez a szerepkör pedig a Nemzet vigasztalója és a Nemzet tanítója. Későbbi Jókai-tanulmányaiban azonban Sötér hallatlanul kiaknázza és el is túlozza ezt a szerepkört, elsősorban a *Jókai és a Rab Ráby* c. tanulmányában³; illetve a *Romantika és realizmus* című kötetben.⁴ Itt, azaz az 1941-es könyvében még a következőt mondja a végén (hozzá kell tenni természetesen, hogy az egész könyvben az örök Magyarországról van szó, nem véletlen, hogy egy Szabó Zoltán-célzással fejezi be): „Könnyen félremagyarázható hibáival, nehezen megbocsátható erényeivel Jókai műve a legmerészebb vállalkozás, a leghősibb kaland; irodalmunk valóság és költészet egymásba mosódó határait közelítette meg általa. De valamivel még ennél is több: népünknek legédesebb vigaszára és legkeserűbb lelkifurdalására szolgálhat az a kép, amit Jókai az örök Magyarországról megörözt. »Szerelmes földrajznak« nevezte tájképei sorát egyik írónk: szerelmes az ő történelme, társadalomrajza, szerelmes egész élete műve is!”⁵ Világháborúban vagyunk, az örök Magyarországról van szó és azokról a veszendő értékekről, az ország létéről, mely éppen megint kockavetés tárgya, ezért szól így Sötér a *Jókai, a nemzet nevelője* c. fejezetben: „Gyermeki nemzet, gyermeki nevelő! A Magyar nábob, mint a *Hitel* hagyományának folytatója! De talán talán jobb is volt így, ami Széchenyinél és Keménynél elriasztott, az Jókainál ellenállhatatlan csalétekké vált, mintha az ünnepélyes Szentirmay gróf a varázsló Kossuthot kérte volna föl eszméinek népszerűsítésére!”⁶ (Mondjuk ezt most, itt, a *Hitel* szerzője által alapított Akadémián.)

Megint el kell varnna egy szálát, mert mind az anyagságból, mind a tökéletességből, mind abból, hogy tulajdonképpen számára csak az írás létezik, megérdemelhető volna egy kifogás, a XX. században különösen, méghozzá egy író-társ szájából. De ezt elhárítja, mert szerinte az óvatos Jókai nem mert öncélú irodalmat alkotni, noha ilyesmire nála senki sem lehetett volna méltóbb. (Sötér ezt

3 SÖTÉR István: *Jókai és Rab Ráby*. In: Irodalomtörténeti Közlemények, LX. évf. (1956) 1. füzet 1–39. pp.

4 SÖTÉR István: *Romantika és realizmus*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1956. 467–549. pp.

5 SÖTÉR István: *Jókai Mór* i. m. 169. p.

6 SÖTÉR István: *Jókai Mór* i. m. 101. p.

a gondolatot félbeszakítja, nyilvánvaló egyébként, hogy ami mögötte van, az a *Tengerszemű hölgyben* olvasható hírhedt párbeszéd.) Hanem azután, mintha ezt nem is mondta volna, megint erőt vesz rajta a komparatista szenvedély, és a következő, rendkívül finom és igazából találó alapigazságot mondja ki, az én különös gyönyörűségemre, hogy Kárpáthy Zoltán és Jenői Kálmán méltó párjai lehetnének Jean Paul és Stendhal örökéletű fiatalembereinek! Akármilyen hihetetlenül hangzik, ezek az alakok élnek – mármint Jókai alakjai – ma is frissebbek, mint akármelyik realista arckép. Ezt jegyezzük meg, mert később nagyon sokszor kell majd Sötérnek azért vezekelnie, hogy egykor ilyet mert írni. És még folytatja is. Szerinte ugyanis egy-egy Jókai-hős láttára csak az igazi klasszicizmusban föllelhető örömet és megkönnyebbülést tudjuk érezni. „Megkönnyebbülést, mert mint minden tiszta és szerencsés alkotás előtt, mely győzelmet jelent létünk komor zűrzavara fölött.” Ez annak a négy-öt, hallatlanul erős szívhangon szóló mondatnak az egyike, amelyre emlékezünk még akkor is, amikor később majdnem mindent föladott és majdnem mindent elfelejtett ebből az első dicshimnuszából. És akkor beszélek olyan részekről, amelyek aztán végképp hiányoznak a későbbi Sötér-féle Jókaiiból, ez természetesen *A jövő század regénye*. *A jövő század regénye*, amelyben a teurgikus teremtő, Isten-emberi merészséget ünnepli, amikor le meri írni azt – és ez hallatlanul fontos –, hogy úgy lesz összemeri, az egész emberiséghez, a teljes világhoz szóló kérés az ő tanítása, hogy közben nem szűnik meg magyarnak lenni, hanem ezt a nemzeti vonást az összemeri teljességgel összeolvasztja. Ugye érthető, hogy később, a világháború után, azaz a szocializmus idején többé már nem lehetett leírni.

Gyermeki ugyan Jókai, de gyermekien bölcs és bizakodó, noha ez a bizakodás mélységes kétségbeesést takar. Az örök harc, a háborús elfajulás első fenyegető jeleit megsejtette a legboldogabb békeévek közepette, a békeéveket idézőjelbe tehetjük, hiszen a francia–német háború épp elég intés volt számára. Nyugat kultúrájának hanyatlása, gépiessé, embertelenné válása nagyon is nyilvánvaló volt e naiv álmodozó előtt, a naivot itt most gúnyosan teszi idézőjelbe, aki az elkerülhetetlen válsághelyzetben már csak a csodában, a megváltással szinte egyenrangú csodában tudott bízni, s természetes, hogy e csodát csak egy Jókai-hős vihette végbe és így tovább, és így tovább. Tehát itt a *Fekete gyémántokban* megteremtett hős-típust teljesíti ki véglegesen, az egész mítoszban, amelyet a regénnyel megteremt. Van más olyan regény is, amelyet soha többé nem emleget, nem idéz. Ez pedig nem egyéb, mint az *Egy az Isten*. Sőt, képes még nacionalizmussal is vádolni ezt a könyvet, amelyről egykor azt mondta művének 129. lapján, hogy „Jókai korábbi regényeiben is előfordult már egy-egy család vagy csoport, melynek kiválasztott szerep jutott, s mely a gonosszal szállt szembe, valamilyen természetfeletti erő vagy misztikus küldetés birtokában. Az összes Jókai-hősöket ilyen »kiválasztottaknak« tekinthetjük, ezeknek csoportjához azonban *A jövő század re-*

gényében és az *Egy az Istenben* még egy egész nép is csatlakozik, a székely. Híres erdélyi útjai óta különös jelentőséggel bír ez az országgrész Jókai szemében, a székely pedig valósággal úgy jelenik meg, mint Isten kiválasztott népe, a mag, melyből egy nemzet, s talán az egész emberiség jövője fog kihajtani. Jókai rajongó eszményítése valószínűleg nagyban hozzájárult a székelység ama kultuszához, mely lassanként diadalra jutott irodalmunkban, s valószínűleg nem tévedünk, ha úgy sejtjük, hogy az a regényes hősi szín, melyben néhány évtized óta Erdély látjuk, igen sokat köszönhet Komárom szülöttének.” És természetesen végképp hiányzik a *Capitano* világára való célzás, amellyel a könyv befejeződik, Európa és hazánk elsüllyedéséről. Ha *A századvég* című fejezetből idézünk: „[...] utolsóelőtti regénye, az *Ahol a pénz nem isten* visszatérést jelent a tündéri utópiához, de talán csak azért, hogy a pompázó délszaki színek közül annál komorabban emelkedjék elő az odamenekült európaiak tragédiája. [...] A süllyedő Európa menekültjei ők, spengleri komorsággal hangzik jóslatuk: »Európa ott van már a tenger színe alatt.« Hatalma, gazdagsága már csak mesemondás. Alul kezdődik a süppedés, a néptömegeknél. Azok már szájig vannak a vízben. [...] Itt állunk kicsi nemzetünkkel, melynek a kerek világon nincs rokona, testvére, barátja. Sziget az országunk a népek tengerében. S akik körülvesznek bennünket, azok mind maforik, akik éheznek a testünkre, vérünkre azért, mert a magunk nyelvét beszéljük, azt míveljük, irodalmat, művészetet alkotunk nemzeti alapon, mert azt tartunk fenn, azt boldoggá, hatalmassá, örökkévalóvá tenni törekszünk, mert a szabadságért lelkesedünk.”⁷ Eddig az idézet. Azt hiszem, mindenki előtt világos, hogy később ezeket a kijelentéseket el kellett feledtetni. A későbbi kötetben, a *Romantika és realizmus*ban egymás mellé tett, de egybe nem dolgozott két tanulmánya mutatja, hogy a legóvatosabb diplomáciai húzásokkal mit is tudott megtartani ebből az eléggé koherens és rendkívül szuggesztív látomásból a későbbiekben. Azért beszélek erről a két tanulmányáról a *Romantika és realizmus* című kötetben, mert később, az 1963-as *Nemzet és haladás* éppen ezekre a tanulmányokra való hivatkozással zárkózik el a Jókai-kérdés részletesebb tárgyalása elől és gyakorlatilag így érvényesítheti nem irodalomtörténeti, hanem irodalompolitikai húzásait. Rögtön egyet ki is emelek: Révai elvtársat az egész kötetben csak szidalmazza, kimutatja ügyesen róla, hogy nincs igaza sem Petőfi ügyében, sem általában a népiességről szólván, sem Arany Jánosról, de főleg Madáchcsal kapcsolatban. Ezek után a Jókai-fejezetet Révai-idézettel kezdi: mondván, hogy mennyire igaza van Révai elvtársnak, hiszen Révai elvtárs a valóság romantikus átköltésének nevezi Jókai írásművészetét. Ez igaz. És ezek után hivatkozás Révaira több már nincs, legalábbis én szorgos olvasás után sem találtam ilyenre. „Révai elvtársnak” – így emlegeti, kellő bizantinus zsenialitással. Ebben az első változatban,

7 SÓTÉR István: *Jókai Mór* i. m. 139-140. pp.

azaz a *Romantika és realizmus*ban viszont súlyos dolgok vannak. Itt van Révai elvtárs dögivel mint megfellebbezhetetlen és igazmondó tekintély. Van még ennél is rosszabb: Gerő elvtárs felesége ugyanis maga G. Fazekas Erzsébet volt, és ő is szerepel hivatkozott szakirodalomként. És megfellebbezhetetlen tekintély a reakciós klérusról szólván, és ez különösen szégyenteljes, Sámuel apát jellemzésénél mondja azt, hogy felszabadulásunk után is akadtak még izgága, politizáló papok egy ideig; mondja ezt Mindszenty letartóztatása és a többi ismerős húzás után. (Úgy látszik, nyelt egyet. Vagy kettőt.)

Aztán látjuk, hogy tulajdonképpen vissza kell mennünk egy kicsit az időben, hogy megértsük. Sőtér ugyanis '45 után, megőrizve a megőrizhetőt, bejelentette, hogy változtat. De mivel szemben? Ezt nem szokták a Jókai-kép kapcsán idézni, pedig fontos. A *Játék és valóság* című kötetének⁸ hason című, bevezetésként írott tanulmánya nem egyéb, mint monumentális tiltakozás Lukács György realizmus-felfogása ellen; merőben irodalomtörténeti, de azért esztétikai érvekkel is, vagy jobban mondva: írói érvekkel egy olyan író tollából, aki egyúttal saját nemzedékének kritikusa, aki felismeri azt, hogy ez az egész nemzedék halálos veszélybe kerül, ha győz Lukács György felfogása. Itt tehát látjuk, hogy mi az, amit megtart, és mi az, amit kénytelen föladni. Azt mondja: „Mert ez a kor, Petőfi és Arany kora, a valóság ritka kora a magyar történelemben –, irodalmi és politikai valóságé egykép.”⁹ Egy pillanat, hozzáteszem, akinek nincs szeme előtt ez a tanulmány: az egész egy lidércnyomásszerű közállapot-rajzzal kezdődik, azzal, hogy tulajdonképpen csak az összeomlás, csak a '45-ös krach után ért oda az ország, hogy egyáltalán fölfogja, hogy miben él, mi veszi körül. Tehát ködök, hazugság, félreértések stb. voltak; ezzel szemben áll a hajdani Petőfi–Arany-féle tisztaság és egyértelműség. Folytatom az idézetet: „Megalkuvás és hazugság korszaka követi: s hogy a '40-es évek tisztán sugárzó valóság-napja elé toluló párak és ködök mily mérgezők, azt Jókai példája mutatja, ezé a gazdag és finom művészé, ki valamennyi kortársánál pontosabban, hűségesebben tükrözi a kor erényeit és hibáit, egészségében és betegségében is, a társadalom rejtélyes erőgyarapodásainak vagy titkos sorvadásainak részeseként.”¹⁰ Egyre jobb! „Mily hiteles az ő fiatalkori romantikája, álmok és sóvárgások völgyeiből mily gazdagon fakadó – és a realizmus mily biztató fuvallatai járják át ama műveit, amelyeket még a magyar égbolton delelő valóság önt el fényével. Töredékeiben, hiányaiban is legnagyobb realistáink egyikének kell őt tekintenünk” – nesze neked, Lukács – „Gogoly méltó rokonának –, amíg a letűnő valóság, a hamisságba süllyedő kor, a realizmusnak még igényeit is tehetetlenül feloldó irodalom fokozatosan sötétbe nem borítják az ő tük-

8 SÓTÉR István: *Játék és valóság*. Hungária Könyvkiadó, Budapest, 1946.

9 SÓTÉR István: *Játék és valóság* i. m. 12. p.

10 SÓTÉR István: *Játék és valóság* i. m. 12. p.

rének ragyogó lapját.”¹¹ Most tessék, kérem szépen, megállapítani ezek után, hogy mit gondolt ő komolyan, mit nem. Azt lehet mondani, hogy egyszerre halmozza fel az együttélésnek és a védelemnek az argumentumrendszerét, amit a dolgok lazulásával, vagy könnyebbségével majd újra előszedhet.

Befejezem, hiszen a végén járok az időmnek. Kezdtém a *Toldi szerelméről* szóló tanulmánnyal és a részletesen bemutatott Jókai-könyvvel. Ez utóbbiban úgy látja, hogy amit a magyar irodalmi epika fölmutathat tökéletességben, az kétágú és egymással rokon. Arany nagy epikus vállalkozásai, a huneposz trilógia egyik oldalról, másik oldalról a teljes Jókai-életmű. Ezek rokon töről fakadnak és színvonalban is azonosak: ez egyébként olyan megállapítása, amelyet a későbbiekben nem vállal. Sőt, a *Nemzet és haladás*ban azt mondja, hogy a prózai epika terén nem szabad a hibái miatt Jókait Kemény szempontjából elmarasztalnunk, mert Kemény túl szigorú bíró, hanem csak Arannyal szemben! Az a helyzet, hogy a magyar epika a verses epikával teremtette a legnagyobbat, és Arany ily módon felülmúlja Jókait is. Tehát ez a valóságos meggyőződésből fakadó álláspontja, akár elfogadjuk, akár nem, a többi az tulajdonképpen pasziánsz volt, illetve kártyatrükk ugyanazokkal az érvekkel, amelyek a politikai körülményektől függően hol jó, hol rossz oldalról tüntették fel az író, egy-egy jellemvonása miatt, ilyen volt például a miszticizmus és társai ...

11 SÓTÉR István: *Játék és valóság* i. m. 12. p.

GYULAI PÁL ÉS ZRÍNYI

Egyszer – nagyon régen, de mindenesetre az általam is jegyzett másodikos gimnáziumi irodalom tankönyv megjelenése után – beszélgettünk Jelenits István tanár úrral Zrínyi Miklósról. Ő megjegyezte, hogy a *Zrínyiászban* az általam számba vett bibliai allúziókon túl van egy, mégpedig nagyon fontos célzás, illetve előkép: ez pedig nem egyéb, mint a XV. ének vége, ahol a mártír Zrínyi előtt úgy nyílik meg a menny, mint az *Apostolok Cselekedeteiben* Szent István, az első vértanú előtt. Én nagyon megörültem ennek a cáfolhatatlan adaléknak, és ezért engedje meg a tanár úr, hogy a mai ünnepi alkalommal egy kis Zrínyi utóéletével kapcsolatos szösszenettel próbáljak neki kedveskedni.

*

Sokat gondolkoztam azon, hogy Arany pontosan milyen kritikákra, illetve kritikusokra gondolt akkor, amikor szóvá tette, hogy nem éppen egyértelmű helyeslés jut azoknak osztályrészül, akik Zrínyit világirodalmi szempontból vizsgálják. „De nem vakmerő kegyeletlen dolog-e, Tassóval Zrínyit párhuzamba tenni? Amaz világhírű jelesség, ez nálunk is inkább nevérol, mint művéről ismeretes; az egy költői aranykor betetézője, emez rideg tünemény az ízlés hajnalának feltetése előtt; Tassó egy legdusabb fejlettségű poetai nyelv, bájoló rhythmus, művelt technica előnyeit mesterileg felhasználva, Zrínyi minden léptén csikorgatva a forma bilincseit, törve a hajlani nem tudó nyelvet; szóval amaz egy Dante, Petrarca, Ariosto gazdag örököse, a mienk holmi Tinódiak, Ilosvaiak közvetlen utódja. Hol itt az egybevetés érintkező pontja? Szinte hallom a féltékeny óvást: mi szükség a nem egyenlőket egy talpra helyezni, hogy a középszerű még inkább eltörpüljön az óriás mellett? Mi szükség szerényebb holdunkat a naphoz emelni, hogy elhalványuljon kölcsönzött világa? Elég ha jóltevő fényt áraszt a mi éjünkre.¹

Gyulai Pál bírálatai között szerepel egy különösen éles hangú írás, amelyben a Tolnai Lajos által szerkesztett *Irodalom* című, heti két alkalommal kiadott szépirodalmi, kritikai, művészeti és társadalmi közlöny 1887-ben megjelent I. évfolyamát tűzi tollhegyre. Különösen kifogásolja az Arany ellen irányuló támadá-

¹ *Zrínyi és Tasso*. In: *Arany János Összes művei X. Próza művek 1.* Szerk. KERESZTURY Dezső. S. a. r. KERESZTURY Mária. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 330–331. pp.

sokat. A szerkesztő egyik cikkéből például ezt idézi: „Arany volt egyik alkotója annak az iskolának, mely magyar Olympust akart teremteni magyar istenekkel. Amit Arany Zrínyiről ír, ahogy Arany Zrínyit Tasso, Vergil, sőt, a sorok közt, Homér fölé emelgeti: az egy nagy elmének elszomorító tévedése!”² Bebizonyítja még azt is, hogy néhány évvel korábban – 1878-ban – Tolnai bezzeg még lelkesen osztotta Arany Jánosnak Zrínyiről alkotott értékelését!

Arany tehát – úgy látszik – jogosan tartott attól, hogy lesznek, akik megtámadják. De kikre gondolhatott akkor, amikor – tanulmánya szövege szerint – már a múltban is föltételezett Zrínyi világirodalmi összehasonlításával kapcsolatos lekicsinylést?! Talán megint csak Gyulai Pál siethet segítségünkre. Van ugyanis egy kisregénye, amely kötetben csak jóval halála után jelent meg, folyóiratbeli első közlését azonban Arany minden bizonnyal olvasta, hiszen az a *Budapesti Visszhang* című, Szilágyi Virgil által szerkesztett folyóirat 1854-i évfolyamában jelent meg, amely lapnak Arany János maga is munkatársa volt. E kisregény címe: *Jó éjszakát!* Erdélyben játszódik a XVIII. században, Rákóczi szabadságharcának leverése után. Fő konfliktusa két, ősnemesi családból származó testvér viszálya, amely nem csupán szenvedélyes, hanem politikailag motivált is. (Gyulai Pál Apor Péter könyvét használta az erdélyi erkölcsök neomodisch változásának ábrázolásához.) Az ifjabb testvér, Boldizsár, a lelkes kuruc ál-labancná válik, s eközben hevesen udvarol – előbb csak álcából, majd szívből – labanc gróffá vált bátyja feleségének, az osztrák Amália grófnőnek. Franciául beszélgettek és „Ha Amália grófnő francia költőket olvasott, a világ legszebb nyelvének találta a francziát, s nyomorult rím kovácsnak tetszett előtte Zrínyi, a magyar költészet fejedelme.”³

Egyáltalán nem tartom lehetetlennek, hogy e majdnem-remekmű, Gyulai Kemény Zsigmondhoz méltó alkotása olvastán kristályosodott ki Aranyban a gondolat, hogy ha Zrínyi igazi nagyságát a szélesebb olvasóközönségnek is be akarja bizonyítani, akkor nem mehet el hallgatól a közvélemény (akár szakmabeliek, akár a szó jó értelmében vett dilettánsok) meggyőződése mellett, amely a szokásos magyar kisebbségi érzéstől vezettetve, kurucként vagy labanc-ként valójában politikailag és nem esztétikailag ítélte a magyar múlt irodalmi értékei fölött.

Tehát felvette a kesztyűt.

2 GYULAI Pál: *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*. S. a. r. és a jegyzeteket írta BISZTRAY Gyula és KOMLÓS Aladár. Akadémiai Kiadó-MTA ITI, Budapest, 1961. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 5.) 594. p.

3 GYULAI Pál: *Jó éjszakát!* Kiadta és bevezetéssel ellátta GALAMB Sándor. Franklin Társulat, Budapest, 1922. 71. p.

ARANY LÁSZLÓ VERSES REGÉNYE A DÉLIBÁBOK HŐSE ÉS AZ OLASZ SZABADSÁGHARC

Arany László (1844–1898) 1871-ben alkotta leghíresebb művét, amelyet ma is a magyar irodalom klasszikus alkotásának tartunk, *A délibábok hőse* című, stanzákban írott verses regényt.¹ A Byron és Puskin által kialakított műfajt rendkívül egyéni módon kezeli a költő, aki hallatlanul nagy magyar- és világirodalmi olvasottsággal rendelkezett, hiszen anyanyelvén, a latinon és görögön kívül angolul, németül, franciául és olaszul is igen nagy olvasottságra támaszkodhatott.² Erről a művéről sok éles elméjű elemzés látott már napvilágot; főleg azt próbálták pontosabban meghatározni, hogy a főszereplő, a beszélő nevet viselő Hűbele Balázs – azaz olyan valaki, aki gondolkozás nélkül, azonnal új meg új vállalkozásokba kap – mennyiben plasztikusan megrajzolt figura és mennyiben viseli a költő vonásait, mennyire hangoztatja az ő nézeteit vagy eszméit, és másrésztől mennyire hős, talán sokkal valódibb vagy központibb hős maga a költő, a műfaj természete szerint sűrűn beszótt közbeszólásaival, illetve elképzelhetően egy ideális, de csak körvonalaiban, elmosódottan megjelenő harmadik hős, azaz maga az olvasó, aki valamiféle morális döntésre jut a mű hatására.³

Még egy dolgot meg kell jegyeznünk bevezetőül: Arany László édesapjának leghűségesebb tanítványa és követője, később műveinek gondozója és egyik legmélyebb értelmezője, ám ami ilyen atya-fiú párosnál szinte elkerülhetetlen, atyja költői művészete nemcsak követésre buzdítja, hanem hatalmas kihívást is jelent neki. Ezért érthető, hogy a már említett világirodalmi példák mellett természetesen rendelkezésre állott számára apja, Arany János verses regénye, a végül is töredékben maradt, de így is bámulatos *Bolond Istók*, mégis talán ettől különbözik legjobban.⁴ Míg az öregebbik Arany a saját életkorát és nagyrészt saját életkörülményeit is odaajándékozta Istóknak, a költemény főhősének, addig Arany

1 ARANY László: *A délibábok hőse*. In: *Arany László Költeményei I. Költemények*. Szerk. Gyulai Pál. Franklin-Társulat, Budapest, 1900. 23-140. pp.; vö. NÉMETH G. Béla: *Arany László*. In: NÉMETH G. Béla: *Mű és személyiség. Irodalmi tanulmányok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1970. 42-166. pp.

2 Vö. IMRE László: *A magyar verses regény*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

3 Ld. IMRE László: i. m. 169. p. skk.

4 Vö. SAJTBÉLY Mihály: *A délibábok hőse*. In: *A két Arany. Összehasonlító tanulmányok*. Szerk. KOROMPAY H. János. Universitas Kiadó, Budapest, 2002. 143-154. pp.

László körülbelül magánál öt évvel idősebb hőst koncipiál, akire ugyan ráruházta pesti diákoskodásának némely tapasztalatát, de azért távolítja el őt lehetőség szerint magától, mert a mű megragadhatóan legbensőbb, legmélyebb alapeszméje, a történelmi-politikai és ebből fakadó morális-személyes dezillúzió számára csak így tudott kronológiai keretet teremteni. Hiszen az ő nemzedéke talajvesztésének, gyökértelenségének legfőbb oka éppen az 1848–49-es leverett szabadságharc, a rákövetkező majdnem két évtizedes osztrák elnyomás és a szabadság eszméjének semmivé foszlása volt. Ehhez azonban olyan színtérre volt szüksége a költeményben, amelyen felléptetheti történelmi körülmények között Húbele Balázst, és ez természetesen – mivel itthon a sír és a börtön csöndje uralkodott – csak a külföld lehetett és ezen belül is Olaszország, amelynek 1859-ben újra ki-tört Ausztria-ellenes mozgalmi az akkori magyar közvélemény számára valóság-gal a közeli megváltás reményeit hozták el. Elég csak arra utalni, hiszen ezt a témát szerencsére sokan és alaposan feldolgozták, hogy Garibaldi még a parasztok által mindenütt énekelt és sokáig élő magyar népdalok hőse is lehetett.⁵

Éppen ezért a mostani alkalommal két célt tudok magam elé tűzni: egyrészt pontosabban értelmezni a költemény Olaszországra vonatkozó részeit, másrészt megkísérlem, hogy a műben szereplő és az olasz irodalomra vonatkozó intertextuális célzásokat értelmezsem, mint amelyek véleményem szerint hozzásegíthetnek az egész mű mélyebb megértéséhez.

Mivel adott esetben jobb az általánosabb feladatkörtől a speciálisabb felé haladni, ezért az intertextuális célzások felderítésével kezdeném.

Természetesen a művet elemző eddigi kritikusok többsége megemlítette, hogy az egész költemény egy Dante-idézettel kezdődik. Ennek azonban – úgy látszik – semmiféle különösebb jelentőséget nem tulajdonítottak, ezért például Kaposi József, a *Dante Magyarországon* című nagy összefoglaló mű szerzője, aki a kezdetektől 1911-ig tekinti át a magyarországi Dante-recepciót, még említésre érdemesnek sem tartotta ezt az adatot.⁶ Az idézet a *Pokol* első énekéből van és így hangzik:

L'animo mio...

Si volse indietro a rimirar lo passo.⁷

Mint látható, többszörös kihagyással átalakított idézetről van szó, hiszen a teljes tercina így hangzik:

5 Ld. CSORBA László: *Garibaldi élete és kora*. (Második kiadás). Kossuth Kiadó, Budapest, 2008; NEMESKÜRTY István: *Parázs a hamu alatt. Világostól Solferinóig*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1981.

6 Vö. KAPOSI József: *Dante Magyarországon*. Révai Testvérek Irodalmi Intézet R. T., Budapest, 1911.

7 Ld. ARANY László: i. m. 26. p.; vö. IMRE László: i. m. 96. p.

così l'animo mio, ch'ancor fuggiva,
si volse a retro a rimirar lo passo
che non lasciò già mai persona viva.

(*Inferno*, I, 25-27.)⁸

Babits Mihály fordításában:

úgy lelkem, még remegve borzalomtul
végignézett a kiállt úton újra,
melyen még élve senki sem jutott túl.⁹

Első megjegyzésem természetesen filológiai: mint látható, Arany László olyan Dante-szöveget használt, amelyben a mai összes kiadásban olvasható *a retro* helyett még az áll, hogy *indietro*. Kelemen János barátomnak köszönhetem azt az adatot, amely szerint valószínűleg 1837-es kiadást használhatott a költő, amelyben még ez az olvasat állott, és amely visszamegy az úgynevezett „három akadémikus” által kialakított kanonikus szövegre.¹⁰ Azután figyelemre méltó, hogy elmarad a tercina első sorának első szava, a *così*, elmarad ugyanezen sor második fele és az egész harmadik sor. Mivel azonban Arany László megcélzott olvasóközönsége egyértelműen az ország legműveltebb, világirodalmilag tájékozott felső vezető, nemesekből, polgárokból és értelmiségiekből álló rétege volt, Dante pedig e réteg szemében beletartozott az elolvasandó művek kánonába, ezzel a kivágásos mozaiktechnikával a mottó talán még erősebben felhívta a figyelmet arra, hogy micsoda kulcsfontosságú helyéről van szó Danténak, mintha az egész szakaszt csonkítatlanul idézte volna. Hiszen nem kevesebről van itt szó, mint a *passo* szó sokszoros jelentéséről, amely nem egyszerűen a menekvést vagy a kilábalást jelenti, hanem az átkelést a halálból az életbe, erőteljes célzással a Vörös tengeren száraz lábbal átkelt zsidó nép menekülésére a halál birodalmából az Ígéret földjére.¹¹ Ráadásul, mivel első szám első személyben beszél, a költő itt magát egyértelműen Húbele Balázssal azonosítja és végleg el is választja magát tőle; a hősi és felbuzdulások sorozata után bekövetkezett végleges bukást, Húbele Balázs túlélő tengődését ezzel egyrészt végleges és megváltoztathatatlan állapotnak minő-

8 ALIGHIERI, Dante: *La Divina Commedia*. Testo critico, [...] Nona edizione rifatto da Giuseppe VANDELLI. Seconda tiratura riveduta e corretta. Ulrico Hoepli, Milano, 1932. 5. p.

9 ALIGHIERI, Dante: *Isten színjáték*. Ford. BABITS Mihály. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982. (*A világirodalom klasszikusai*) 7. p.

10 LOMBARDI, Baldassare: *La Divina commedia di Dante Alighieri le principali cose appartenenti alla Divina commedia, cioè il rimario ne suoi versi intieri, la Visione di Alberico, ec. ec.* De Romanis, Roma, 1817. 28. p.

11 Id. SINGLETON, Charles S.: *La poesia della Divina Commedia*. Il Mulino, Bologna, 1999. 498. p.

síti, másrészt el is ítéli, mivel azonban az illúziókergető kalandorozat maga volt az élet és az ifjúság, ezért ez órá, az elbeszélőre még fokozottabban vonatkozik.

Az *Isteni Színjáték*ban Dante addigi bűnös életének erdejéből, mocsarából, tengeréből, örvényéből menekült ki a szirtre, amelyre azután elkezdett felkapaszkodni, hogy előbb a három vadállattal találkozzék, majd a menekvést nyújtó Vergiliusszal, aki átkalauzolja őt a túlvilágon.¹² Az első ének ezen helye a költő atyját, Arany Jánost is izgatta, aki még 1850–51-ben írt egy töredékben maradt szatírárt *A kis Pokol* címmel, ott a vonatkozó sorok parafrázisa a következő:

Engemet is hab hab után löke
S már-már kezemben volt a biztos párkány,
A szikla-martnak egy éles szöge:¹³

Nála azonban éppen ezen a ponton egy kissé másként alakul a cselekmény, ugyanis a három vadállat helyett egy tengeri szörny jelenik meg és itt hirtelen véget is ér a töredék versben kidolgozott része, a prózai folytatásból az derül ki, hogy itt a mentségül érkező túlvilági költő-kalauz nem Vergilius, hanem Horatius. A szörny nevét pikkelyén viseli: FRIVÓL... Hozzátehetjük végül, hogy Arany László nemcsak atyjától örökölte a Dante-imádatot, akinek *Dante* című ódája olvasul is nagy sikert aratott,¹⁴ hanem maga is olvasott Dante-kommentárokat, amint ez kiderül egyik kritikájából.¹⁵

Idézzük tehát a költemény egészét meghatározó mottó elemzése után a költemény legvégét, ahol a „költő”, a „hős” (ti. Húbele Balázs) és az „olvasó” három fikatív szereplő személyéből egy egységet gyúr.

– És mégis boldog, százszor boldog az,
Kit csüggedetlen képzelem ragad;
Bár fürtje ősz is, szíve friss tavasz,
Melyben örökké új virág fakad;
Sebére ír, bajára van vigasz,
Bizalma szívós, nyúlik s nem szakad, –
Ki bizva vár: ha majd ez lesz, vagy az lesz,
Nép, hon, világ, mily boldog, bölcs, igaz lesz.

12 GORNI, Guglielmo: *Dante nella selva, Il primo canto della Commedia*. Cesati, Firenze, 2002.

13 ARANY János: *Zsengék, töredékek, rögtönzések*. Szerk. VOINOVICH Géza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. (Arany János Összes Művei VI.) 31-32. pp., 223-224. pp.

14 Vö. KERESZTURY Dezső: *L'ode di Arany a Dante*. In: *Italia ed Ungheria, Dieci secoli di rapporti letterari*. A cura di Mátyás HORÁNYI e Tibor KLANICZAY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 281-289. pp.

15 Ld. ARANY László *Tanulmányai I. Irodalmi és nyelvészeti tanulmányok*. Szerk. GYULAI Pál. Franklin-Társulat, Budapest, 1901. (Arany László Összes Művei II.) 361. p.

Az öncsalás nem hasznos, ámde édes,
S bár vége: a csalódás, keserű,
Hiába! a szív mégis oly negédes,
Szeret ott lenni, hol szebb a derű. –
Kinek reménye sánta, hite kétes,
Jelene útott, jövője szűk körű,
Multjába néz, szép emlékkal palástol
Bút, bajt – s vigaszt nyer egy kis öncsalástol...

Hisz én is, ennyi tarka-barka rímmel
Mért bíbelődtem, s pöngetém dalom?
Miért merengtem egy mesén örömmel?
Nem-é: mert azzal en-magam' csalom.
Becéztem egy ifjonti érzelemmel,
Miből ma nincs, csak egy kis fájdalom;
És jól esett e dőre öncsalás ...
– Isten veled, szegény bohó Balázs.

Óh, jól esett a multból visszazsongó
Emléken egyszer andalogni még ...
És most pihenj te is, fáradt bolyongó,
– Bolygó, de melynek fénye már kiég, –
Se izgalom, se a hazán borongó
Bánat ne sértse nyugtod'! ... Ám elég! –
Isten veled nagy álmok mámora,
Szép délibábok elfutó kora.¹⁶

Eldöntendő tehát, hogy értelmezhető-e a Dante-mottó, illetve allúzió segítségével a költemény a mi szempontunkból legfontosabb része, vagyis az olaszországi kalandot tartalmazó III. ének. Az itáliai epizód előzménye (II. ének) röviden a következő: az osztrákok Solferino és Magenta alatt elszenvedett veresége után Magyarországon – főleg a fiatalság körében – felélénkül az elnyomók elleni tiltakozó mozgalom. Véres áldozatot követelő összetűzésekre is sor került a rendőrség és a tüntető fiatalok között. Hűbele Balázs, aki nevéhez méltóan ambíciót cserél és egyelőre felhagy írói ambícióival, lelkes forradalmárként várja az alkalmat. A kormány közben előbb már egy pillanatokon belül kitörendő magyar felkeléstől rettegett, majd csalódva dühében kényszersorozásba fogott. Balázs is bekeverül az olaszok ellen irányítandó hadseregbe; azt reméli, hogy majd át fog szökni

16 ARANY László: i. m. 136-137. pp.

Garibaldihoz. Elbúcsúzik szerelmétől is, Etelkától, szentül elhatározva a boldogító visszatérést és frigyét.

Fömládozólag büszke ön-hitére,
Hogy a honért szerelmét hagyja itt,
És nemzetének nagy jövőt ígérve,
E szép reményből új erőt merít,
S keblét a honfi-érzés emelé,
Hogy útra kelt Italia felé.¹⁷

Ez a III. ének új tárgymegjelöléssel és eposzi segélykéréssel kezdődik, a Vergiliusnak tulajdonított *Ille ego ...* kezdetű sorok mintájára, jelezvén, hogy az eddigi szerelmi és költői tematika most háborúsra vált. Balázs ezredét Isztriába vezénylik, ahonnan hő-süink átszökik Lombardiába és május 1-jén már Milánóban van. (A felszabadult város hangulatára ellentétül Vincenzo Filicaja híres *Sonetto all' Italia*jára céloz; mintegy kibővítvé vagy pontosítva az ellenséges idegenek listáját, természetesen csupa germán néppel a gótoktól a németekig.)¹⁸ Majd csatlakozik Garibaldihoz és az Ezrek tagjaként hajóra száll Szicília felé. Részt vesz a sziget felszabadításában, majd a garibaldistákkal átkel Calabriába. A költő ezen a ponton mutatja be Balázs álmait:

S most át Calabriába, győzelemmel! –
Sergök növekszik, mint az áradat,
Egy-egy hazát hord keblén minden ember,
Dicső napok, magasztos pillanat!
Balázs előtt, vérmes prophéta-szemmel,
Nápoly, Velence, Róma, mind szabad, –
Képzelve száll, mint gyors röptű madár,
Nincs már előtte sem gát, sem határ.

Átszáll az Adrián, Álpok tetőin,
Hazája sikkján s a Kárpátokon,
A Visztulának szél-termő mezőin,
Át tengeren, pusztán és hegy-fokon,
És szerte mindenütt Európa földin
Az eszme terjed, ige megfogán,
Szabadság napja süt minden határra,
S még muszka-földre is jut egy sugára.

¹⁷ ARANY László: i. m. 70. p.

¹⁸ Ld. a verses regény III. énekének 18. stanzáját; az olasz modellt, Filicaja *Sonetto all'Italia* c. versét a költő maga idézi egy jegyzetben, ld. ARANY László: i. m. 139. p.

Lát hősi népeket, jármot ledobva,
Szétverni elnyomóik vén hadát,
S egy szent ügyért, együtt fegyvert ragadva,
Kivívni a legvégső nagy csatát,
És ember embert többé nem tapodva,
Mindent igazság, mindent jog hat át
S leszen szabadság, örökig menő...
– Hahó Balázs, van itt még bökkenő.

Van bökkenő; s míg hévvel ők buzognak,
Az ifju had s az ifjabb ősz vezér,
S örülnek a holnapra várt tuzoknak:
Van, ki nem adja verebét ezer’;
Sok kishitű, kik csak lépést mozognak,
S nézik, ha nincs-e utjokon veszély –
Szóval, Balázs szerint, a sok filiszter,
A parliment, kormány s Cavour miniszter.

S míg ő legyőzné már a fél világot,
Ezek egyszerre azt mondják: megállj! –
És tétlenül hever sergők soká ott,
Míg jön, nyakukra ül az új király.
S a harcz helyett, miért szivők sovárgott,
Rest béke örvén nő a lomha máj,
Marad nyakán a népnek régi járma
S eloszlik a rajongók édes álma.¹⁹

Garibaldi „búsan Caprerába tér”, serege feloszlik, Balázs keserűen szidja az olaszokat:

Eredj, csinálj makarónit, szalámit,
Elkorcsosult faj, sok czudar here;
Nem félték-é, hogy a Brutusok, Cátok,
Átkot kiáltnak a sírban reátok!²⁰

Balázs a többi magyarral együtt persze úgy véli, hogy ha a magyaroknak adott volna ilyen szerencsét a végzet, akkor ők nem hagyták volna abba a harcot, egé-

19 ARANY László: i. m. 86-87. pp.

20 ARANY László: i. m. 88. p.

szen a végső győzelemig. Ennek ellenére kitart azon bús magyar harcostársaival együtt, akik Nolában várakoznak, együtt van Garibaldival újra Sziciliában, majd a második átkelésnél is egészen Aspromontéig.²¹ Politikai reményeiben végleg csalódván Balázs kétségbeesetten csavarog Itáliában, az olasz irodalom (Dante, Petrarca, Tasso) és művészet óriásaival vigasztalja magát. Otthagytott szerelme után vágyakozik, akit azonosít Dante Beatricéjével, ám ez az álma is szertefoszlik, mert Nápolyban találkozik egy gyerekkori barátjával, aki nemrég vette feleségül Etektát és éppen nászúton vannak. Kétségbeesetten menekül Róma felé, de ott is csak a Poggio Bracciolini híres látomásában részesül a megölt óriásként elterülő városról.²²

És a kelő nap már úton találja.
Romába tér. – A pusztult Campagna,
Kielt vidék életnélküli tája,
Kopár mezők, egy-egy ledőlt tanya,
Csatangoló pásztor nép méla nyája,
Nagy multak elsötétült alkonya,
Letünt dicsőség, lassan összeomló
Romok: kedélyéhez mind oly hasonló.

Elérte Rómát. Lábánál terüle
Az egykor büszke Urbs, most: holt gigász;
Korcs nemzedék, mint légyraj, dong körülé,
Világot kardja többé nem igáz,
Sem átka. És Balázs el-elmerüle
Mulandóság ködén – majd átczikáz
Szívén szerelmi kín; költői vágyat
Érez lobogni, míg ez is lebágyad.²³

Nagyon figyelemreméltó a korcs nemzedékre használt „légyraj” metaforája. Véleményem szerint erőteljesen dantei ihletésű, mert hiszen elég emlékeztetni a *Pokol* III. énekének 64–66. sorára, ahol a „heréknek” megfelelő kárhozottak bűnhődnek élő halottként.

21 Vö. LUKÁCS Lajos: *Az olaszországi magyar légio története és anyakönyvei 1860-1867*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.

22 Ebben az esetben is maga a költő utal műve függelékében egy jegyzetben itáliai szövegmintájára, ld. ARANY László: i. m. 140. p.

23 ARANY László: i. m. 96-97. pp.

Questi sciaurati, che mai non fur vivi,
erano ignudi, stimolati molto
da mosconi e da vespe ch'eran ivi.²⁴

Az itt bevezetett kép azután még baljósabban tér vissza, amikor a költemény folyamán, egy végül szintén csalódásba torkolló angliai tanulmányút után Balázs hazatér Magyarországra és újra fölkeresi gyermekkora színhelyét a Tisza folyón túl elterülő alföldi pusztaságon.

S vágygyal repülve száll előre lelke,
De a ló nem repül, alig halad;
S a szét csapongó vágyak játszi serge
Fáradva, röptiből alább lohad,
Mint légy-raj, a mely oszlopban kerengve
Vonul velök s megint el-elmarad,
Míg végre a szekérre ül körül,
Balázs is hallgatásban elmerül.²⁵

A *Pokol* XVII. énekében (49–51) találunk egy másik képet, amely azt a csoportját mutatja be a bűnhődőknek, akiket szintén a legyek kínoznak; ez a „szomorú nép” (*gente mesta*) a *Pokol* hetedik körének 3. bugyrában elhelyezkedő uzsorások. Hiába hessegetik a legyeket:

non altrimenti fan di state i cani
or col ceffo, or col piè, quando son morsi
o da pulci o da mosche o da tafani.²⁶

A Pokolra való célzást egyértelműsíti, mikor Balázs a Tisza partjára érve sokáig hiába szólítgatja a szomszéd parton részegeskedő révészeket, akik végül nagy káromkodások közepette, emelt díjért átszállítják; a költő „honi Charonoknak” hív-

24 Vö. ALIGHIERI, Dante: *La Divina Commedia. Inferno*. Commento di Anna Maria CHIAVACCI LEONARDI. Mondadori, Milano, 2009. 87-88. pp. Babits fordításában:

E nyomorultak, kik sohasem éltek,
mezíten voltak s vérük csipve szítták
dongók és darazsak, pokoli férgek. (Id. kiad. 17. p.)

25 Ld. ARANY László: i. m. 111. p.

26 Vö. Anna Maria CHIAVACCI LEONARDI kommentárját In. ALIGHIERI, Dante: i. m. 520. p. Babits fordításában magyarul:

Az ebek nyáron épígy cselekesznek,
orral vagy lábbal, csípéstől ha telten
bolhával, léggel összeverekeshnek. (Id. kiad. 77. p.)

ja őket. Hősünk tehát definitíve megérkezett az alvilágba, azaz a Tiszán-túlra. Egy nagy ivászatba fulladó névnapi ünnepséggel végén hajdani szerelmének férje, Dezső elcipeli őt, hogy végre bemutassa feleségének; ahogy betántorognak, Dezső rögtön mély álomba merül, a feldühödött szerelmes Balázs pedig gyorsan magáévá akarja tenni hajdani szerelmét – mellesleg megfojtani részegen horkoló vetélytársát –, de Etelka megmenekül, mert a furcsa Dante nem tudja az Édenben megérőszakolni Beatricét, ugyanis hasra esik és ő is részegen elalszik. Ott van tehát a Sárban. Utána még csak öngyilkos sem lesz, s a költő a három felépíthető elbeszéléstípust, vagyis költőit, vitézit, szerelmest végleg szembeállítja a közember által elérhető lehetőséggel. Vagyis, megfosztja eddigi hősét az elbeszélhetőség méltóságától.

Ne tarts veszélytől, dicsben meg ne bizzál,
Máskép üt ez ki, mint eszedbe jut.
Nagy férfi nem léssz s rongy sem. Ritka Caesar,
Kinek beválik az aut-aut, –
Leszünk bizony: beamter, gazda, császár,
Meglakjuk otthon a sáros falut,
És elfelejtünk mindenféle mámort,
Eszményvilágot, Múzsát, Marsot, Ámort.

Ikarust fog, ki fölropülne napba,
De nem szegi, mikor le hull, nyakát,
Csak elterül alant a lány iszapba,
Mely tán kotús, de megszokjuk szagát,
Sőt benne végre ismét lábra kapva,
Az ember jól is érzi tán magát,
Nem száll biz' onnan ég felé soha,
De a fekhely különben jó, puha.²⁷

Emlékezhettek, kiket helyez Dante a maga Poklában a sárba. Azokat a Styx sárába ékelődött bűnösöket, akik belülről, életükben elfojtott haraggal éltek, vagyis azokkal az elfojtásokkal mérgezték és ölték végül meg lelküket, és akiket Dante a sivatagi atyáktól eredő és a teológiában és morálfilozófiában karriert befutó *acedia* bűnében marasztalt el:

Fitti nel limo, dicon: 'Tristi fummo
nell'aere dolce che dal sol s'allegra,

27 Ld. ARANY László: i. m.135. p.

portando dentro accidioso fummo:
 or ci attristiam nella belletta negra.
 Quest' inno si gorgoglian nella strozza,
 ché dir nol posson con parola integra.
 (*Inferno* VII, 121–126.)²⁸

Talán nem tévedünk akkor, amikor a byronian, puskinian, arany jánosian csapongó verses regény mélyén vezérfonálként egy dantei szerkezetet állapítunk meg. Ez így rekonstruálható: az erdőből, tengerből, mocsárból az első ének elé helyezett átszerkesztett dantei idézetből formált mottó szerint az éppen megmenekült hős, aki mintegy megmeneküléssel, üdvözüléssel, tanulsággal kecsegtető utazásra indul egy fordított túlvilágon; első a Paradicsom, a szerelemé, a második a Purgatórium, a szabadságé, a harmadik a Pokol a végső bukással.

Ez a végső bukás a hazaérkezés. A Pokol Magyarország. A Purgatórium, ahol még lehetett álmodni a Paradicsomról, az Olaszország. A Risorgimento politikai és katonai mozgalmait, Garibaldit, a magyar emigráció tevékenységét és álmait Arany László tanulmányozhatta 1870-ben tett hosszú olaszországi tanulmányútján, illetve minden részletet megtudhatott az addigra már hazatért hajdani '48-as külügyi államtitkártól, a később emigráns diplomatától, Pulszky Ferentől, akivel Arany és családja a legszorosabb baráti kapcsolatban állott.²⁹ A Risorgimento szellemét viszont Arany László egy – az atyja által már elkezdett módon – korszerű politikai prófétaként is olvasott Dantéból sajátította el.³⁰ Ám a kiegyezés után Magyarországon – így látta és így sugallja Arany László – az ember életútjának felén már ki sem keveredhetik az erdőből, vagy ha igen, akkor végül is csak a Pokolba juthat.

Egyedüli lehetősége a költőnek ezek után, hogy elhallgat. Arany László viszonylag rövidre szabott életútja felén végleg el is hallgatott.

28 Vö. ALIGHIERI, Dante: *The Divine Comedy*. Translated, with a commentary. By SINGLETON, Charles S. *Inferno*, 2. *Commentary*. Princeton University Press, 1989. 118–119. pp. Babits fordításában:

S mondják a sárban: «Zordon volt a lelkünk
 az édes légben, vidám napsugárban,
 mert bellül méla kódöket cipeltünk:
 méházhatunk most a fekete sárban.»
 Mondják – vagy inkább gurgulázza torkuk,
 mert a fele szó megakad a nyálban. (Íd. kiad. 36. p.)

29 Ld. PULSZKY Ferenc: *Életem és korom. I-II*. S. a. r. OLVÁNYI Ambrus. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958.

30 Vö. KARDOS Tibor: *Arany Dante-ódája keletkezéséhez*. In. *Filológiai Közöny*, XIV. évf. (1968) 1-2. sz. 49-74. pp.

FORRÁSJEGYZÉK

Görögség és rómaiság a 19. század magyar irodalmában. In: „A végtelenség küszöbén”. Írások Vujicsics Sztoján emlékére. Szerk. TÖRÖK Zsuzsa – VUJICSICS Marietta. Rec.iti, Budapest, 2012. I/118–133.pp.

Baróti Szabó Dávid Aeneis-fordítása. In: *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére I-II.* Szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya. Debreceni Egyetemi Kiadó – Debrecen University Press, Debrecen, 2011. 310-316. pp.

Kazinczy Sallustius-fordítása. In: *Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről.* Szerk. DEBRECZENI Attila – GÖNCZY Monika. Debreceni Egyetemi Kiadó – Debrecen University Press, Debrecen, 2010. 112-118. pp.

„Az ember élete”, Vörösmarty gyászverse, mint vindikatív kinyilatkoztatás. In: *Építész a kőfejtőben. Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára./Architect in the Quarry. Studies Presented to Péter Dávidházi On His Sixtieth Birthday.* Szerk./Ed. by HITES Sándor – TÖRÖK Zsuzsa. Rec.iti, Budapest, 2010. 278-288. pp.

Arany János. In: *Pannon Enciklopédia. Magyar nyelv és irodalom.* Főszerk. Dr. SIPOS Lajos. 2. javított kiadás. Urbis Könyvkiadó, Budapest, 2008. 288-289. pp.

Arany János egy szalontai olvasmánya, a Henriás. In: *Aranyozás. Tanulmányok Korompay H. János 60. születésnapjára.* Szerk. FÓRIZS Gergely. Rec.iti, Budapest, 2009. 116-121. pp.

Vadonffy Bertalan instanciája a Magyarok Istenéhez. Az elveszett alkotmány kihagyott segélykérése. In: *A források bűvöletében. Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára.* Szerk. HERMANN Róbert – ZAKAR Péter. Belvedere Meridionale, Szeged, 2007. 469-473. pp.

„Bújj el, Jankó...” Arany János és március tizenötödike. In: *Liget*, XXIII. évf. (2010. szeptember) 9. sz. 73-80. pp.

Magyarázatok Vojtina Ars poeticájához. In: Mezei Márta 75. születésnapjára. Balassi Kiadó, MTA ITI, Budapest, 2004. 67-70. pp.

Petőfi és a nemzeti ősbűn. Ünnepi beszéd a pozsonyi Petőfi szobornál 2009. március 15. In: Margonauták. Írások Margócsy István 60. születésnapjára. Szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, VADERNA Gábor, AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor. Munkatárs TESLÁR Ákos. Rec.iti, Budapest, 2009. 407-414. pp.

Attila sírjának keresése a XIX-XX. századi magyar irodalomban

Jókai A láthatlan csillag című elbeszélésének afgán forrásaihoz. In: „Ember lenni mindég, minden körülményben”. Tanulmányok Kiczenko Judit születésnapja alkalmából. Szerk. RADVÁNSZKY Anikó. (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok) Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba, 2008. 450-454. pp.

A Simplicissimus-féle irodalom mint Jókai Mór regényvilágának forrása. In: Serta Pacifica. Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára. Szerk. Ármeán Otília, Kürtösi Katalin, Odorics Ferenc és Szörényi Iászló. Pompeji Alapítvány, Szeged, 2004. 283-289. pp.

Jókai Mór: Bokáczius kalandjai című elbeszélésnek forrásaihoz. In: Médiumok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére. Szerk. PUSZTAI Bertalan. A szerkesztésben közreműködött IVASKÓ Livia, MÁTYÁS Imre, TÓTH Benedek. Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció-és Médiatudományi Tanszék, Szeged, 2012. 179–190. pp.

Szabadság és ellenszerei. Jókai Mór: A szerelem bolondjai. [végleges, jegyzetelt változat] In: Kortárs, LV. évf. (2011. október) 10. sz. 85–92. pp.

„... angyal volt maga is?” Sötér István, a Jókai-életmű kutatója az önvallomás és a politikai kényszer kettősségében. In: ItK, CXVII. évf. (2013) 4. sz. 387–392. pp.

Gyulai Pál és Zrínyi. In: Granum veritatis. Az igazság magva. Ünnepi kötet Jelenits István 75. születésnapjára. Szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc – ZSÁVOLYA Zoltán. PPKE BTK Esztétika Tsz, Fenyvesi Ottó nyomdája, 2007. Kézirat gyanánt, 3 példányban; ezenkívül elérhető a PPKE BTK Esztétika Tsz. honlapján. 32-33. pp.

A délibábok hőse és az olasz szabadságharc. Az olasz újjászületés és az európai témák tükröződése a magyar irodalomban. In: „Ritrar parlando il bel”. Tanulmányok

Király Erzsébet tiszteletére. Szerk. SZEGEDI Eszter – FALVAY Dávid. A szerkesztésben közreműködött: ERTL Péter. L'Harmattan, Budapest, 2011. 347–358. pp.

Arany László verses regénye. A délibábok hőse és az olasz szabadságharc. In: Tiszatáj, LXVI. évf. (2012. március) 3. sz. 87–96. pp.

TARTALOM

Előszó	5
Görögség és rómaiság a 19. század magyar irodalmában	15
Baróti Szabó Dávid Aeneis-fordítása	26
Kazinczy Sallustius-fordítása	34
Az ember élete	42
Arany János	51
Vadonffy Bertalan instanciája a Magyarok Istenéhez.	57
...akármilyen egyéb csak víg eposz nem	62
Arany János egy szalontai olvasmánya, a Henriás	74
Bújj el, Jankó... ..	80
Magyarázatok Vojtina Ars poeticájához	92
Petőfi és a nemzeti ősbűn	95
Attila sírjának keresése a XIX-XX. századi magyar irodalomban	102
Jókai A láthatlan csillag című elbeszélésének afgán forrásaihoz	109
A Simplicissimus-féle irodalom mint Jókai Mór regényvilágának forrása	114
Jókai Mór Bokáczius kalandjai című elbeszélésünk forrásaihoz	125
Szabadság és ellenszerei	138
„... angyal volt maga is?”	147
Gyulai Pál és Zrínyi	154
Arany László verses regénye A délibábok hőse és az olasz szabadságharc	156
Forrásjegyzék	167

